
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УКРАЇНСЬКА МОВА

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

4(72) 2019

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор

Павло ГРИЦЕНКО

**Заступник
головного редактора**

Катерина ГОРОДЕНСЬКА

Відповідальний секретар

Оксана ЯЦЕВСЬКА

Петро БІЛОУСЕНКО

Віктор МОЙСІЄНКО

Ангеліна ГАНЖА

Іван САБАДОШ

Катерина ГЛУХОВЦЕВА

Мар'ян СКАБ

Ірина ГНАТЮК

Світлана СОКОЛОВА

Ніна ГОРГОЛЮК

Микола СТЕПАНЕНКО

Василь ГРЕЩУК

Фелікс ЧИЖЕВСЬКИЙ

Андрій ДАНИЛЕНКО

Марія ЧІЖМАРОВА

Світлана ЄРМОЛЕНКО

Микола ШТЕЦЬ

Євгенія КАРПІЛОВСЬКА

Віктор ШУЛЬГАЧ

Ганна МАРТИНОВА

Засновники

*Національна академія наук України,
Інститут української мови НАН України*

Видавець

Інститут української мови НАН України

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія KB № 12180 — 1064ПР) Міністерством юстиції України.

Включено до Переліку друкованих наукових фахових видань України (наказ МОН України № 528 від 12.05.2015)

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4, к. 706

Електронна пошта: movajournal@ukr.net

сайт: ukrmova.iul-nasu.org.ua

Тел.: 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

*Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту української мови НАН України,
протокол № 11 від 04.12.2019 р.*

Редагування

Лілія Петренко

Комп'ютерне верстання

Наталія Яременко

Підписано до друку 26.12.19. Формат 70 × 108/16. Гарн. Newton C.
Ум. друк. арк. 14,88. Обл.-вид. арк. 14,06. Тираж 288 прим. Зам. 5852.

Оригінал-макет виготовлено і тираж віддруковано
ВД «Академперіодика» НАН України,
вул. Терещенківська, 4, м. Київ, 01004

Свідцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2019.04.003>

УДК 81'42

С.Я. Єрмоленко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

СЛОВО Т. ШЕВЧЕНКА VS СЛОВО П. КУЛІША: ДЖЕРЕЛА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Стаття містить інформацію про ставлення Т. Шевченка і П. Куліша до українського слова як «органу» національної ідентичності, виразника українськомовного світогляду, механізму почуттєвого і раціонального сприйняття світу, невіддільного компонента повнокровного життя народу. Твори письменників, писані російською і українською мовами, викликали інтерес до України. Друкування текстів наддніпрянських українців у Галичині, чому сприяла діяльність П. Куліша, відкривало можливості для вироблення єдиної української літературної мови.

Ключові слова: мова як засіб самопізнання, українська літературна мова XIX ст., художні тексти, листи, Шевченко, Куліш, рідне слово, наша мова, козакофільська романтика, протонародна мова, переклад.

Кожна історична доба має свою ідеологію творення літературної мови. Час, у який жили видатні представники української культури Тарас Шевченко (1814 — 1861) і Пантелеймон Куліш (1819 — 1897), позначений поширенням ідей європейського романтизму, суспільною увагою до таких взаємопов'язаних понять, як *народ, його історія і мова, самопізнання народу, дух мови, народність літератури*.

Етнографічно-історичний напрям науково-освітньої діяльності української інтелігенції в Харківському, Київському університетах, створення громад українофілів, народників у Петербурзі, Києві, Харкові, Одесі привертала увагу суспільства до української ідентичності, найвиразнішою ознакою якої була мова. Видання фольклорних збірників (М.А. Цертелев — 1818; народних пісень — «Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем», 1827, 1833) привернули увагу інтелігенції до української історії та мови. Романтики у своїй поезії (наприклад, А. Метлинський та М. Костомаров) озвучували постійний мотив *рідного слова*, традиційно пов'язуючи його з образами бандуристів, кобзарів, козаків, з усіма історичними подіями, що їх зберігала народна пам'ять. Зацікавлення українською історією,

© С.Я. ЄРМОЛЕНКО, 2019

народною словесністю було характерне не лише для викладачів Харківського, Київського університетів. У Петербурзі читав лекції на історичні теми М. Костомаров; П. Куліш заснував у Петербурзі друкарню, редагував журнал «Основа».

Шевченко, Костомаров, Куліш були членами таємного товариства — Кирило-Мефодіївського братства. У програмному документі товариства, що мав назву «Книга буття українського народу (Закон Божий)» (автором цього тексту був історик М.І. Костомаров), проголошено принципи християнських цінностей, братерства, рівності, свободи, справедливості, вільного розвитку українського народу в умовах федерального устрою держави і сформульовано вимогу скасування в Росії кріпосництва. Після розгрому товариства по-різному склалися долі його членів, але ідея творення української національної культури, відстоювання права українців мати свою літературу, здобувати освіту рідною мовою поширювалася в суспільстві, чому сприяла популярність творчості Шевченка, культурницько-просвітницька діяльність Куліша.

Класовий підхід до оцінки мовотворчості українських письменників у радянські часи фактично збіднював національну культуру, деформував історію розвитку української писемності, української літературної мови. Не була актуалізована мовотворчість П. Куліша з його оригінальною публіцистичною спадщиною, бракувало об'єктивної інформації про творчі зв'язки Шевченка і Куліша, спільне й відмінне у їхньому розумінні народності української літератури та літературної мови.

За обсягом творчої спадщини порівнювати цих двох видатних письменників, на перший погляд, некоректно: роки їхнього земного життя, як і умови життя і творчості загалом, не зіставні. Проте таке порівняння закономірне, оскільки мовотворчість Шевченка і Куліша засвідчує історично зумовлений розвиток української літературної мови як джерела національної ідентичності. Хоч Шевченко і Куліш писали свої художні тексти українською і російською мовами, саме україномовна спадщина піднесла їх як визначних представників української культури. Практика листовного спілкування письменників з різними адресатами так само була двомовна. За спостереженням Ю. Шевельова, 60% Шевченкових листів писані українською мовою, а в Куліша — 43% [9: 185].

Досліджуючи мову Шевченка, академік В.М. Русанівський писав: «..Позбавлений права на власну історію і національну самосвідомість, український народ сприймав твори свого поета не лише як красне письменство, а й як фактор розвитку всього культурного життя в Україні» [6: 220]. Сучасники Шевченка — Костомаров і Куліш — наголошують на основній ознаці творчості поета — її глибокій народності. Костомаров писав: «Він не тільки напоєний *народною* малоросійською поезією, але досконало оволодів нею, підпорядкував її собі і дає їй витончену, довершену форму. [...] це цілий *народ*, який промовляє устами свого поета: душа його перейнялася співчуттям і подібністю між станом своїм і *загальнонародним* почуттям» [6: 292]. Так само в оцінці Куліша поняття *народності*

поезії Шевченка превалює, а поета він називає **подвижником рідного слова**, пор.: «...Шевченко голосно на всю Україну озвався, мов усі співи **народні** і всі людські сльози разом заговорили» («Листи з хутора. Лист III. Чого стоїть Шевченко як поет народний»).

Доба Шевченка і Куліша позначена особливою увагою до проблеми *минушини*, гострою потребою нового історіософського осмислення зв'язку між знаковими для того часу концептами **народ** і **слово**. Коли йдеться про оцінку становища української мови в Російській імперії, поети-романтики звертаються до песимістичних, сумних мотивів, висловлених часто вживаними словосполученнями з характерною оцінною семантикою «німий», пор. у Шевченка: *Возвеличу / Малих отих **рабів німих!** / Я на сторожі коло їх поставлю слово* («Подражаніє 11 Псалму»); *Озовітеся ж, заплачте, / **Німіє**, зо мною / Над неправдою людською* («Відьма»); ***Німим** отверзуться уста; Прорветься слово, як вода* («Ісаія. Глава 35»); у Куліша: *Чи довіку ж, браття, / Будемо **мовчати?** / Благословіть мені **кобзу** / **Німую** узяти!* («До братів на Вкраїну»). У текстах Куліша зафіксовано синонімічні відношення між словами: *німий і без'язикий*, пор.: *Стою і думаю: про що господь мені / Тут жити повелів між **стадом без'язиким**, / Між тварями, що вік вікують свій у **тьмі** / І пам'ятні вікам одним завзяттям **диким?*** («Стою один»).

Принцип антитези покладено в основу протиставлення змісту словосполучень *живе (живеє) слово і німі гробовища*, а також у протиставлення з лексемами того самого лексико-семантичного поля *кладовища, могила, труна*: *Чиє серце стрепенеться / Од слова **живого**, / Що співав я, віщував я / Віку молодого? // Ой співав я, віщував я: / «За малу годину / Оживить **живеє слово** / Рідну Україну...» // Ой, співав я: «Буде жити / **Наше слово**, буде!» / Чи **живе** ж воно у тебе, / безталанний люде? // Не по селах проходжаю, / А по кладовищах: / Спочиває **наше слово** / В **німих гробовищах**. // Поховали ми з дідами / **Слово — нашу силу**; / Густо, густо засадили / Рутою могилу («Старець»); *Оживи, козацька славо, / У бандурних струнах, — / Нехай предки звеселяться / У забутих **трунах**; // Нехай мовлять **живе слово** / На всю Україну — / І ззовуть усю родину / У сем'ю єдину («Настуся»).**

Позитивно оцінний зміст слова, рідної мови, нашої мови увиразнено на тлі метафорично-епітетних висловів із негативною оцінкою *глухих балак*, пор.: *І мова наша, між глухими / Балаками — дзвінке срібло, / Вже не дзвеніла, і несло / Від неї книгами цвілими. / Смаку й принадності не мала, / То белькотала, то шкварчала / І по торгах, і по домах, / І на письмі, і на словах...* («Грицько Сковорода»).

У поезії Куліша виокремлюємо мотив даремного очікування рідного слова, який відтворено в такій типовій ситуації: *Ходжу, броджу по місту я / Великому, великому / Хотів би я зізнатися, / Та нікому, та нікому* («Україно, краю милий, краю незрадливий»). Такий самий психолінгвальний стан передає Шевченко в однойменному вірші: *Якби з ким сісти, хліба з'їсти, / Промовить слово*.

Спільна для обох поетів тема — завдання, місія митця. Цей мотив набуває індивідуального звучання в поезії «Перебендя» Шевченка, а в рядках

вірша «Кобзар» П. Куліш розкриває кредо митця, якого ніщо не може збити з обраного шляху: *Кобзарю! не дивись ні на хвалу темноти, / Ні на письменницьку огуду за пісні, / І ласки не шукай ні в дуків, ні в голоти: / Дзвони собі, співай в святій самотині. // Не ярмарку тебе гучному зрозуміти! / Серед своїх тривог або пустих утіх / Нехай турбуються, чи граються, мов діти: / Ти на виковий лад не перестроїш їх! // Їх небеса — базар, їх божество — мамона! / Купують, продають, міняють крам на крам, / І буквою свого життєвого закону / Готові зруйнують святої правди храм.*

Показове для виразного антитетичного мислення Куліша переосмислення одного із традиційних метафоричних образів, до якого часто зверталися у ХІХ ст. поети, публіцисти, наповнюючи конкретно-чуттєвим змістом ідею єдності слов'янських народів. Пор.: «Три основні метафоричні образи, що передають ідеї слов'янської єдності та слов'янської солідарності через різні поняття певного цілого з його складниками, — образ родини з братами або сестрами, матір'ю (батьком) і дітьми, образ моря (ріки) з річками (струмками), що впадають у нього, й образ розгалуженого дерева з гілками-народами» [7: 55].

У поемі Шевченка «Єретик» є така метафора:

Слава тобі, Шафарику,
Вовіки і віки!
Що звів єси в одно море
Слав'янської ріки!

Куліш заперечує зміст цієї метафори негативною саркастичною оцінкою московської політики: *Обняти світ залізними руками / Силкуєшся, щоб людському уму / Спорудити з продажними попами / Вселенську безвихідну тюрму. // І всіх слов'ян скликаєш воедино: / «Зливайтесь: я — море, ви — руч'ї. / Корітеся і нахилийте спину, / Хилітеся під присуди мої. / У мене ви дознаєте покою, / Як праведні у Бога за дверми: / У багнищі, стоячою водою, / Гнистимете з московськими людьми («Слов'янська ода»).*

Такою самою сугестією наповнені зневажливі слова Шевченка, звернені до безпам'ятних земляків: *Раби, подножки, грязь Москви, / Варшавське сміття — ваші пани / Ясновельможнії гетьмани, / Чого ж ви чванитеся, ви! («І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм Україні і не в Україні моє дружнє посланіє»).*

І Шевченко, і Куліш бачили негативні риси національного характеру, пояснювали їх історичним минулим народу. Характерні для стилю Куліша гострі інвективи-звертання до народу, низка негативних оцінних епітетів (історичної лексики), за якими постає вся історія українського народу від найдавніших часів, наприклад: *Народе мій, ясирнику татарський, / Невольнику турецький найдорожчий! / Народе мій, східний панський слуго / І польської герою темний слави! / Народе мій, недоумку латинський, Товаришу московської темноти! («Псалтирна псалма»).*

Символічне значення у поезії Куліша має образ дзвону — дзвону бандури, дзвону кобзи, який має розбудити, воскресити націю: *Кобзо! ти наша одрада єдина... / Поки із мертвих воскресне Вкраїна, / Поки до-*

ждеться живої весни, / Ти нам про нашу тісноту дзвони («До кобзи»). Цей метафоричний образ *дзвінкого, живого народного слова* характерний для ідіостилю поета.

У збірці «Хуторна поезія» Куліш використовує Шевченкові рядки як епіграфи, як підсилення постійного діалогу з Кобзарем, переживання змісту його дум, присвячених рідному слову, історичній славі України. Зв'язок тексту із структурою епіграфа поглиблює і урізноманітнює зміст поезії Куліша. Крім таких виразних перегуків із поезіями Шевченка, в текстах листів Куліша помітні лексико-фразеологічні ознаки традиційного словника, пов'язаного з хліборобською культурою українців. У 1856 р. у листі до Тарновського Куліш пише: *Коли б тільки вийшло по-моєму, зробив би я так, що й німі в мене б заговорили; давав би я тільки зерно на посів, а орали б, сіяли, жали й молотили б у мене люде, і було б у мене в засіках завжди повно*. Пор. такий хліборобський мотив у поезії Т. Шевченка:

*Може, верну знову
Мою правду безталанну,
Моє тихе слово.
Може, **викую** я з його
До старого плуга
Новий **леміш і чересло**,
І в тяжкі упруги,
Може, **зорю переліг той**,
А на перелозі
Я посію мої сльози, щирі мої сльози...*

Іван Огієнко в «Історії української літературної мови» окремий параграф присвячує П. Кулішеві — «Куліш як ідеолог і творець української літературної мови»: «Глибоко освічений, він добре знав істоту кожної літературної мови, добре бачив, що науково в нас вона ледь зароджується, а тому все своє довге й трудяще життя віддавав на створення рідної літературної мови. Попередні наші письменники виховувались на ідеології козакофільської романтики, якій немало данину замолоду віддав і сам Куліш» [5: 148].

Ідеологом української літературної мови вчений називає Куліша, який відстоював право українців мати свою наукову мову, перекладати українською твори світового письменства.

По-різному оцінювали значення перекладів українською мовою сучасники Куліша, наприклад, Костомаров, посилаючись на те, що українці мають змогу читати й розуміти переклади російською мовою, бачив мету українців — розвивати своєю мовою оригінальну, а не перекладну літературу.

Ще 1860 р., коли постало питання друкувати місячник «Основа» українською мовою, зокрема й перекладати Шекспіра українською, Куліш заявив, що «Шекспіра на нашій мові побачать хіба правнуки» [Там само: 150]. 1897 р. побачив світ збірник перекладів Куліша «Позичена Кобза». І в цьому збірнику, і в українському перекладі Біблії письменник, використовуючи авторські новотвори, творчо підходив до лексичних, граматичних можливостей української мови, до її народних і книжних джерел.

Своєю мовною практикою він доводив, що українська мова не лише для сміху, для розваги, що це не «музицька» мова, з якою асоціювався знижений стиль спілкування (пор. висловлювання Т. Шевченка «Хай я буду і **музицький поет**, аби тільки поет»), а є в ній якнайширший спектр різних експресивних стилів.

Аналізуючи мову листів Т. Шевченка в контексті жанрово-стильової різноманітності української літературної мови, В.М. Русанівський наголошує: «Дуже важливими з погляду тенденцій розвитку майбутньої української публіцистики є ті рядки Шевченкових листів, у яких він дає оцінку певним літературним явищам і мистецьким творам, тобто по суті пише невеличкі рецензії» [6: 208].

Для Шевченка питання рідної мови як засобу творення національної літератури було визначальним. У листах до різних адресатів мотив мови повторюється. Так, у листі до Я.Г. Кухаренка (22.04.1857) він пише: *Прислав мені із Пітера курінний Панько Куліш книгу своєї роботи, названу «Записки о Южной Руси», писану нашим языком. Не знаю, чи дійшла до Чорноморії ся дуже розумна і щира книга. Якщо не дійшла, то випиши, не будеш казаться. Такої доброї книги на нашому языку ще не було друковано. Тут живо вилитий і кобзар, і гетьман, і запорожець, і гайдамака, і вся старожитна наша Україна як на лодоні показана. Куліш тут свого нічого не додав, а тільки записав те, що чув од сліпих кобзарів, а тим самим і книга його вийшла книга добра, щира і розумна* [4: 113 — 163].

У творчості романтиків старожитна Україна поставала з такими дійовими особами, що їх називає в листі Шевченко. Традиційна лексика поетів-романтиків набуває символічного значення. Захоплення історією українського народу переростало і в захоплення мовою як засобом творення художніх текстів. У листі до А.М. Маркевича (22.04.1857) Шевченко повторює свою оцінку Кулішевої книги: *... а Куліша як побачиш то поцілуй його за мене і скажи йому що такої книги як записки о южной Руси я ще зроду не читав. Та й не було ще такого добра в рускій літературі. Спасибі йому він мене наче на крилах переніс в нашу Україну і посадив між старими сліпими товаришами Кобзарями. Живо і просто вилита стареча мова. А може воно тим і живо, що просто* [Там само: 114 — 164].

Своє захоплення романом «Чорна рада» висловлює Шевченко в листі до П.О. Куліша (5.12.1857): *Спасибі тобі, Богу милий друже мій великий, за твої дуже добрі подарунки, і особливе, спасибі тобі за «Чорну раду». Я вже її двічі прочитав, прочитаю і третій раз, і все-таки не скажу більш нічого, як спасибі. Добре, дуже добре ти зробив, що надрукував «Чорну раду» по-нашому. Я її прочитав і в «Руській беседі», і там вона добра, але по-нашому лучче. Розумний, дуже розумний і сердечний епілог вийшов; тільки ти дуже вже, аж надто дуже, підпустив мені пахучого курева; так дуже, що я трохи не вчадів* [Там само: 137 — 187].

Маючи на увазі не лише Шевченкову оцінку роману «Чорна рада», а й увесь доробок Куліша, значення його мовотворчості в історії української літературної мови, академік В.М. Русанівський писав: «Т. Шев-

ченко високо оцінив роман П. Куліша «Чорна рада». Але заслуги П. Куліша перед українською мовою значно об'ємніші. Ніхто з українських письменників XIX століття не працював стільки над жанровим урізноманітненням української мови. Адже це йому належать і перенесені з фольклору жанри думи й казки, історичні оповідання і романи, історична поема, історико-поетична драма-ідилія і т. ін., перші зразки української наукової прози («Історія України від найдавніших часів», «Хмельниччина» та ін.), він же переклав українською мовою окремі твори світової класики» [6: 233].

Стиль Кулішевих статей про поезію Шевченка, про оповідання Марка Вовчка, Квітки-Основ'яненка вирізняється експресивністю, художньо-словесною образністю. Мав рацію Б. Грінченко, називаючи Куліша «найлучшим знатоком малорусского языка, наилучшим стилистом малорусским» [5: 152].

Світогляд Куліша-історика, добре ознайомленого з літописами, історичними пам'ятками, позначався на його літературно-критичній, публіцистичній мовотворчості. Актуальним для тогочасної української інтелігенції було питання про те, якою мовою творити літературу для народу і літературу про народ. Тривали дискусії діячів українських суспільних рухів про те, якої літератури, якої освіти потребує народ. Культурники мали спускатися до тем, які б хвилювали соціально принижені верстви населення. У публіцистичних працях М. Костомаров, П. Куліш *російською мовою* відстоювали право українців здобувати освіту українською мовою. Мова стає не лише ознакою окремішності одного із слов'янських народів, що доводили вчені (П. Житецький, К. Михальчук), а й ознакою творення народною мовою літератури про саме народне життя, причому не лише про історичне минуле, а й про реальне, сучасне.

Стан національно-мовної свідомості віддзеркалювала художня література українською мовою, а наукові, суспільні ідеї поширювалися серед національної інтелігенції іншими мовами. Дискусії про народність чи європейськість української літератури, літературної мови відбувалися у середовищах *українофілів, народників, націоналів, космополітів, культурників, автономістів, федералістів*. Ці питання були наріжною проблемою і в часи Кирило-Мефодіївського братства. Але тоді поняття самостійності, окремішності української словесності, української народності окреслювалося сферою культури та мови, а в кінці XIX ст. воно набуло ширшого значення, яке відповідає термінологічному змістові поняття *національна ідентичність*.

Частина української інтелігенції сприймала українську мову лише як засіб творення художньої літератури: навіть у термінологічному значенні розрізняли російську, малоруську і великоруську мови, розуміючи останню як спільну для східних слов'ян мову, через яку приходять до кожного народу нові європейські ідеї. Для творення і сприймання різножанрової літератури українською мовою треба було, за словами П. Куліша, «утворити націю *самочутну, саморозуміючу, на своїй дорозі видіючу, про свою будущину дбайливу*» [3: 405].

Найбільше різночитань викликав поширений термін «простонародність», який тлумачився як література про народ і для народу (мова, зрозуміла для народу). Михайло Драгоманов, вірний своєму принципу еволюційності, зміст якого він викладав 1873 р. в циклі статей «Література російська, великоруська, українська і галицька», відмовившись від ідеї «простонародності» нашої літератури і визнавши, що вона «мусить розвиватись і згори вниз і знизу вгору», пробує пояснити свої тодішні міркування: «Колись добродій Куліш вказував на «простонародність» української словесності як на її найбільшу славу... Коли б нам пощастило виробити літературу строго мужицьку по мові, присвячену інтересам найбільшої маси людності нашого краю, тепер соціально найнижчої, а в той же час літературу, одушевлену найвищими ідеалами європейської цивілізації, тоді б ми появили щось дійсно оригінального серед культурного світу...» [8: 195].

Драгоманов розмірковував про характер взаємодії народних і культурно-цивілізаційних джерел розвитку літератури і мови: «...У Цюриху нам не напишуть ні другого Кобзаря, ні другого Костомарова, ні даже Робінзона Крузо не переведуть на нашу мову, — та й лексикона й граматики не напишуть. А я так думаю, що поки ми не виробимо собі лексикона і граматики, не видамо пам'ятників нашої мови з XI віку до пісень, не напишемо історії свого народу і бібліотеки народних наук, — доти мусимо сидіти, посипавши попелом главу, у політику не лізти і прокламацій не писати» [Там само: 201 — 202].

Оперуючи Шевченковими словами про апостола правди і науки, Драгоманов оцінює мету українського руху й покликається знову-таки на творчість Шевченка: «Шевченко — поет *волі народу*, — і для його слава корони, хоть би вона й була на голові якого-небудь Хмельницького, не має ціни, коли народ не вольний...» [Там само: 184].

Куліш проголошував гасло культурництва, дбаючи про розвиток перекладної літератури і про потребу вироблення аристократичної української літературної мови. Водночас його мовомислення сприяло символізації в українській культурі, в літературній мові знакових для народної мови слів-понять на зразок *Кобза*, *Крашанка*, *Досвітки*, *Хуторна поезія*, *Великдень*.

Неперебутнім глибоким змістом, пристрасним публіцистичним стилем захоплює читача «Зазивний лист до української інтелігенції». Лист П. Куліша має епіграф — слова Апостола Павла: *Духа не угашайте*.

Текст листа розкриває майстерність автора у використанні різноструктурних мовних одиниць із протиставною, антонімічною семантикою, у нанизуванні порівнянь, які відсилають читача до глибинно-історичних та культурних джерел, у синтаксичній організації висловлюваної думки, наприклад: *Так у великих проповідників людської віри, що вони сходили з громохмарної гори у юдоль повсякденицини, чи з'являлись посеред степової рівняви з блискучими своїми снами і таємничими призовами, никне марою те, чим вони рівня приземкуватим людям, і сяє негасимим вавіки*

світлом те, чим вони вищі над похилу до землі людську природу. Так наслід-де предківської слави чиститься в непроглядних століттях, мов у водах мовчазної Лети, і зостається нам від неї саме героїство духа, що підіймає серце на благодатні задуми і на великі подвиги.

Оце ж не сумуймо про мізерну долю нашого українського народу; не журімось про те сирітство, у якому зостававсь і зостається він без пер-воцвіту свого громадянства і своєї древньої церкви. Знаючи з історичного досвіду, як уставали нації, повержені незгодою або дикою силою в прах, уповаймо духом бодрим, що в нашій давнині затаїлася сила невмируща і що ми тією силою дійдемо колись до того зросту, який сама природа нам на роду написала.

У згаданому листі висловлює П. Куліш цікаву думку про європейську цивілізацію: *Європейська цивілізація не являє для нас чогось ненависного, як для московських слов'янофілів, які проголосили Захід гнилим і вигадали якийсь російський погляд на науки й мистецтво. Ми вивчаємо по-дружньому все, що випрацьовано іншими суспільностями і народами, але хосену для нашого народу сподіваємося лише від своєрідного розвитку його власних моральних сил і від збільшення засобів для життя на його рідному ґрунті.*

Наведені уривки свідчать про високий рівень розвитку на той час української літературної мови, вироблення її книжних — наукового й публіцистичного — стилів, якими володів П. Куліш.

Зауважимо, що проголошуючи ідеал культурництва, до якого має прагнути українська інтелігенція, письменник висловлює критичні думки про творчість І. Котляревського. Відомо, що Т. Шевченко називав «Енеїду» *сміховиною*, але розумів історичну роль цього твору в розвитку української культури і літературної мови.

Про Кулішеву оцінку «Енеїди» пише Ю. Бойко-Блохин: «Куліш дуже вменшує вагу і значіння в нашій літературі — Котляревського; особливо не подобалась йому «Енеїда», в котрій він добачав бажання посміятись, поглумитись над українською мовою й українським народнім життям. У «Погляді на укр. словесність» Куліш докоряв Котляревському за його «бурсацьке юродство»; тепер він завважує, що «Котляревський не зміг стати вище од своїх сучасників, так, щоб творами свіжими й енергійними переробити громадський смак і громадські погляди»: в його «Енеїді» бачить Куліш карикатуру на українське життя й побут» [1].

Очевидно, вислів про *смак* в оцінці П. Кулішем «Енеїди» цілком слушний: у людей можуть бути неоднакові смаки щодо художніх текстів, тому й сперечаються читачі про різні твори, маючи неоднаковий досвід оцінювання естетичної вартості художніх текстів.

Письменники дбали про потреби освіти народу. «Буквар» Т. Шевченка [10] і «Грамотка» П. Куліша [2] відігравали важливу роль у нормуванні української мови. Куліш надавав перевагу відтворенню на письмі фонетичного (звукового) і графічного образу слова: у «Чорній раді» він про-ставив наголоси на словах, твори Нечуя-Левицького, які передавав для друку в Галичину, редагував фонетичним правописом.

Оцінювання місця й ролі Т. Шевченка та П. Куліша в історії української літературної мови передбачає синкретичний підхід до їхньої мовотворчості. Як відомо, оцінка — категорія змінна, хронологічно детермінована.

Історія української літературної мови, як історія будь-яких суспільних явищ, процесів, несе на собі відбиток панівної ідеології. Тому в цій галузі наукового пізнання звичними є «білі плями», діаметрально протилежні оцінки, різнотлумачення минулих подій, культурних явищ, історичних постатей. Оцінюючи погляди діячів української культури, які працювали в конкретну історичну добу, дослідники, хоч і прагнуть відтворити в уяві той історичний час, проте їхній досвід перебуває в плині інших ідеологій. Що ж до мовотворчості Т. Шевченка і П. Куліша маємо наголосити: їхнє слово, віддзеркалюючи національно-мовну свідомість, є і джерелом і, за висловом П. Куліша, «органом» національної ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко-Блохин Ю. Великий класик української літератури П.О. Куліш. Передмова В. Коптілова. НТШ. Осередок у Мюнхені. Мюнхен — Чернівці, 1997.
2. Куліш П. Граматка. *Історія українського правопису XVI — XX століття*. Хрестоматія. Київ, 2004. С. 73 — 81.
3. Куліш П.О. Твори: в 2 т. Т. 1. Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади. Київ, 1998.
4. Листування Тараса Шевченка. За ред. Сергія Єфремова. Репринтне видання. Черкаси, 2013. (113/163) 1056 с.
5. Огієнко І.І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. Вінніпег, 1949. Київ, 1995.
6. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Київ, 2001.
7. Тараненко О.О. Три метафоричні моделі слов'янської єдності та їх різні інтерпретації (Коллар — Пушкін — Шевченко та ін.). *Мовознавство*. 2001. № 3. С. 55 — 61.
8. Ушкалов Л. Чарівність енергії: Михайло Драгоманов. Київ, 2019.
9. Шевельов Ю. Вибрані праці. Книга 1. Мовознавство. Київ, 2008.
10. Шевченко Т. Букварь южнорусскій (1861). *Історія українського правопису XVI — XX століття*. Хрестоматія. Київ, 2004. С. 68 — 72.

REFERENCES

1. Boiko-Blokhyn, Yu. (1997). The great classic of Ukrainian literature P.O. Kulish. Miunkhen — Chernivtsi (in Ukr.).
2. Kulish, P. (2004). Hramatka. *History of Ukrainian spelling of the 16th — 20th centuries*. Reader. P. 73 — 81. Kyiv (in Ukr.).
3. Kulish, P.O. (1998). Works: in 2 vol. T. 1. Prose works. Poetry. Translations. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
4. Yefremov, S. (Ed.) (2013). Correspondence of Taras Shevchenko. Cherkasy: Brama-Ukraina (in Ukr.).
5. Ohiienko, I.I. (Mytropolyt Ilarion). (1995). History of Ukrainian literary language. Vinnipeh, 1949. Kyiv (in Ukr.).
6. Rusanivskyi, V.M. (2001). History of Ukrainian literary language. Kyiv (in Ukr.).
7. Taranenko, O.O. (2001). Three metaphorical models of Slavic unity and their different interpretations (Kollar — Pushkin — Shevchenko, etc.). *Movoznavstvo*, 3, 55 — 61 (in Ukr.).
8. Ushkalov, L. (2019). Magical Energy: Mykhailo Drahomanov. Kyiv: Dukh i litera (in Ukr.).
9. Shevelov, Yu. (2008). Selected works. Book 1. Linguistics. Kyiv (in Ukr.).
10. Shevchenko, T. (2004). South Russian ABC book (Bukvar yuzhnorusskii (1861). *History of Ukrainian spelling of the 16th — 20th centuries*. Reader. P. 68 — 72. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 26.11.2019

S. Ya. Yermolenko

Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

SHEVCHENKO'S WORD VS KULISH'S WORD: SOURCES OF NATIONAL IDENTITY

The word, the native word are key concepts in the poetry texts and letters of Shevchenko and Kulish, as well as in Kulish's journalism. Shevchenko textually reveals the meaning of these statements in the spiritual life of a person, people. Kulish emphasizes the intrinsic, psychological content of each national language, on its specific division of the world the speaker studies. Writers' bilingualism practice helped to identify this specificity.

Social and political living conditions of Ukrainians in the Nineteenth Century cause aggravation of social and national relations in the Russian Empire. Ukrainians, populists, nationals, cultural figures, cosmopolitans, chauvinists, separatists — such an open list of names of people who have different views on the issues of free development of Ukrainian culture and language.

Common motives and their structural and functional load in the language of Shevchenko and Kulish determined the individual and collective experience of the writers, influenced the awareness of the linguistic and national identity of Ukrainians. Historical time formed a dictionary of characteristic linguistic and evaluation formulas to denote concepts relevant to society at that time.

In the works of Shevchenko and Kulish, the romanticization of Ukraine's past was projected into different language sources. Kulish saw the beginnings of Ukrainian history in Kyiv Rus, his poetry often used church Slavic words, word forms, and Shevchenko idealized, according to Kulish, the Cossack era, which predetermined the poet's interest in the historical vocabulary, characteristic phraseology of poetic language.

The defeat of the Cyril and Methodius Society, the exile of its members, and the ban on publications in the Ukrainian language could not stop the objective process of growing national and language consciousness. The traditions of Shevchenko's and Kulish's language found continuation in the literary practice of the subsequent periods of literary language development. Common and different views of the Ukrainian intelligentsia on the assessment of the role of translated literature as a source of Europeanization of the literary language revealed.

Keywords: *language as a means of self-knowledge, 19th century Ukrainian literary language, artistic texts, letters, Shevchenko, Kulish, native word, our language, Cossack romance, common language, translation.*

П.Ю. Гриценко, Г.С. Кобиринка, М.М. Ткачук

Інститут української мови НАН України, м. Київ

БАЗА ДАНИХ ЗАГАЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ЛІНГВІСТИЧНОГО АТЛАСУ І УКРАЇНСЬКИЙ ДІАЛЕКТНИЙ ПРОСТІР

У статті зосереджено увагу на фундаментальному багатомовному лінгво-географічному проєкті «Загальнослов'янський лінгвістичний атлас» (ЗЛА), його завданнях, досягненнях та перспективах розвитку. Розкрито доцільність і передумови створення цифрової бази даних усіх первісних матеріалів, записаних у слов'янських діалектах за програмою ЗЛА, окреслено типи зібраної в межах проєкту інформації та сфери її використання в мовознавчих дослідженнях; звернуто увагу на пошуки форм дигіталізації матеріалів слов'янських діалектів.

Ключові слова: діалектна база даних, Загальнослов'янський лінгвістичний атлас, слов'янські діалекти, мовна диференціація, мовний ареал.

0. Доцільність створення електронних мовних баз (банків) для різних галузей лінгвістики є самоочевидною, оскільки комп'ютерні технології дозволяють зберігати та швидко опрацьовувати великі обсяги інформації, удоступнювати її широким колам користувачів. Залежно від завдань передбачуваних досліджень, сфер і прийомів використання мовної інформації в електронних базах даних застосовують різноманітні методики її упорядкування, попереднього аналізу (параметризування) та формати експлікації. Об'єктом комп'ютерного опрацювання обирають писемні тексти, зокрема й найдавніші, записи усного мовлення (літературного, некодифікованого розмовного та діалектного) у первісній звуковій чи транслітерованій графічній формах. Чимало зібрань мовних свідчень сьогодні має традиційний нецифровий формат, зокрема це лексичні картотеки, бібліотеки пи-

семних текстів, записи усного мовлення, фольклорні матеріали; лінгвістичні праці (словники й мовні атласи різного обсягу й призначення) так само є базами мовних даних, дібраних і впорядкованих за визначеними засадами.

1. У другій половині XX століття в славистиці розпочалося масштабне записування інформації про слов'янські діалекти для фундаментального проекту *Загальнослов'янський лінгвістичний атлас*. Рішення про це ухвалено на IV Міжнародному з'їзді славістів (1958 р.); метою проекту було з'ясування за допомогою лінгвістичних карт сучасної диференціації слов'янського діалектного простору в його відношенні до моделі праслов'янської мови пізнього періоду (орієнтовно VI ст. н. е.), яку прийнято за вихідний стан у пізнанні історичного розвитку слов'янських ідіомів. Зазначимо, що про потребу створення такої праці йшлося вже на I Міжнародному з'їзді славістів, проте до втілення цих ідей повернулися лише на початку 50-х років XX ст., готуючи теоретичне обґрунтування цього проекту напередодні IV з'їзду славістів. Із лінгвістичною географією в першій половині XX ст., попри скромні здобутки в картографуванні слов'янських діалектів, пов'язували великі сподівання щодо вирішення багатьох питань порівняльно-історичної лінгвославістики; ці прагнення й надії мовознавців-славістів посилювали значні тогочасні осягнення романської й німецької лінгвогеографічних шкіл.

Формування концепції ЗЛА, дальша реалізація цього проекту залежали від стану розвитку слов'янського мовознавства відповідного часу в його загальнотеоретичному й дескрипційному виявах, якому, зокрема, були притаманні відчутне переважання порівняльно-історичного аналізу над синхронним зіставним і типологічним; зосередження уваги в діяхронних студіях насамперед на явищах фонетики, рідше — граматики на тлі значно меншого зацікавлення синтаксисом і лексикою. Також давалися взнаки контрверсійне, часто суперечливе реконструювання елементів структури праслов'янської мови, розбіжності в оцінках етапів і напрямків еволюції слов'янських мов. Нерідко складним для розв'язання виявлялося доведення генетичної тотожності чи гетерогенності словоформ, записаних як відповіді на те саме питання в сучасних слов'янських діалектах, які сьогодні структурно відчутно здиференційовані. Спираючись на досвід роботи над ЗЛА, З. Тополінська зауважує: «Упродовж пів століття, яке відділяє нас від початку праці над ЗЛА, змінилося не тільки слов'янське мовознавство — зібрання інформації, а й амбіції теоретичні. Насамперед змінилися наші знання про мову. Ті пів століття — період живодайного розвитку теорії мови, яка силою факту впливає на ситуацію в славистиці: зростають амбіції типологічних студій як у межах слов'янської сім'ї мов, так і слов'янсько-неслов'янських зв'язків. Змінюються критерії встановлення не лише типологічної близькості слов'янських мов, а й близькості генетичної» [15: 26].

Утворена в 1958 р. при Міжнародному комітеті славістів *Комісія Загальнослов'янського лінгвістичного атласу* (із діалектологів усіх слов'янських

країн і Німеччини¹⁾ уклала питальник для збирання діалектних матеріалів, забезпечила їх записування в пунктах визначеної мережі (859 н. п.), опрацювала транскрипцію, а згодом — засади та прийоми укладання й коментування лінгвістичних карт. Від початку роботи над атласом у кожній зі слов'янських країн та Німеччині було сформовано національні комісії ЗЛА та робочі групи.

2. Українські говірки для ЗЛА записано в 132 н. п. (121 — у межах сучасної України, 11 — на теренах сучасних сусідніх держав — Росії, Білорусі, Румунії, Молдови); білоруські говірки записано у 71 н. п., російські — у 309 н. п., польські — у 89 н. п., верхньолужицькі — у 2 н. п., нижньолужицькі — у 2 н. п., чеські — у 33 н. п., словацькі — у 29 н. п., словенські — у 25 н. п., хорватські — у 33 н. п., сербські — у 31 н. п. (8 — на теренах Чорногорії), на території Боснії та Герцеговини — у 13 н. п., болгарські — у 37 н. п., македонські — у 24 н. п.; мережа репрезентує говірки всіх слов'янських мов у межах їх основного (недіаспорного) поширення; з етномовної української території не охоплено т. зв. діалекти пізнього утворення, а з терену Росії — говірки крайні північні та на схід від Уралу.

3. Програмою передбачено записування матеріалів про явища різних структурних рівнів слов'янських діалектів — просодії, фонетики, морфології, словотвору, лексики, семантики, синтаксису; усього 3 454 питання [2], які згруповано тематично. У розділі *фонетика* питання спрямовано на виявлення в сучасних діалектах континуантів усіх праслов'янських фонем та багатьох фонемосполук (*ě, *e, *e, *a, *o, *q, *ǫ, *b, *u, *y, *i, *p, *b, *m, *v..., *br, *dr, *tort, *tolt, *tert, *ort, *olt, *tl, *dl, *stj, *zđj тощо) з увагою до впливу на їх розвиток позиційних умов, синтагматики у словоформі та на межі слів; у розділі *морфологія* питання згруповано за граматичними класами (частинами мови); *лексичні* питання об'єднано за ідеографічними сферами (назви диких тварин, понять зі сфер тваринництва, сільського господарства, будівництва, транспорту й шляхів сполучення, гігієни й медицини, рослинного світу, професій, спорідненості та свояцтва тощо). Таке моделювання об'єкта картографування було підпорядковане просторовій верифікації інформації, відомої на середину ХХ ст. у порівняльно-історичному слов'янському мовознавстві, та виявленню нових свідчень про системну зумовленість та чинники змін від праслов'янського стану до сучасного.

Найменшим сегментом для записування матеріалів визначено слово / словоформу: у просторі цих одиниць реалізовані не тільки елементи, явища, які визначено для картографування (напр., для виявлення континуантів *ě за різними фонематичними й синтагматичними ознаками, релевантними для рефлексії *ě, було дібрано 65 словоформ — *sněgъ, *gvězda, *grěxъ, *smějetъ se і под.); у цих словоформах є також чимало інших

¹⁾ На початковому етапі роботи над ЗЛА (формування теоретичних засад, визначення мережі говірок) також брали участь діалектологи Австрії, Італії, Румунії та Угорщини.

структурних ознак, які не передбачалося наносити на карти, проте вони так само можуть виявитися носіями важливої лінгвальної (структурної, ареальної) інформації, як і ті риси, що були визначені як об'єкт картографування.

4. Записування діалектної інформації за програмою ЗЛА забезпечували лінгвістичні інститути академій наук слов'янських країн та Серболоужицький інститут (Будишин / Bautzen, Німеччина); у цих центрах зберігаються всі первісні польові записи діалектної інформації. Об'єднання матеріалів з усіх пунктів мережі атласу Міжнародна комісія ЗЛА здійснює після визначення кола питань для відповідних випусків атласу для їх передкартографічного опрацювання та створення карт; інші матеріали залишаються у фондах відповідних слов'янських академій, де вони доступні лише працівникам цих інституцій.

5. Кожну з передбачених проектом лінгвістичних проблем (зокрема з фонетики, лексики, граматики) в атласі представлено наборами карт, які Комісія ЗЛА визнала достатніми для відтворення континуантів картографованих лінгвальних явищ та з'ясування їхньої сучасної просторової поведінки. Закономірно, що випуски атласу містять неоднакову кількість карт: напр., для відтворення типів рефлексів **e* в різних фонологічних умовах та з'ясування їх географії скартографовано відповіді на 73 питання (ОЛАф 6), а для рефлексів **o* — 47 питань (ОЛАф 26).

Добір матеріалів для карт фонетичних випусків передбачав виявлення континуантів праслов'янських фонем у всіх релевантних позиціях (про які славістам було відомо на етапі створення програми атласу), проте він не зорієнтований на вичерпне представлення у випусках атласу всіх записаних за програмою словоформ, у яких оприявлені рефлекси відповідних фонем. Тому поза межами карт атласу залишається чимало записаних у говірках за програмою ЗЛА словоформ, які репрезентують картографоване явище; напр., розвиток посл. **o*, окрім використаних на картах (ОЛАф 26) матеріалів 47 питань, засвідчує ще низка словоформ (лексем) на картах інших випусків атласу, зокрема: **galqzъ*, **galqza* 'гілка дерева' (ОЛАл 3: к. 3, 4), словоформи з коренем **gost-* 'густі зарості в лісі' (ОЛАл 3: к. 10), **strqkъ*, **strqčъkъ* 'стручок (гороху, квасолі)' (ОЛАл 4: к. 15), **zarqčъnikъ*, **zarqčъnjakъ* 'наречений, майбутній чоловік', **krqglъ* 'круглий (про м'яч)', **gqđakъ*, **gqđъbъnikъ* 'людина, яка грає на музичному інструменті', **ljubjq*, **radujq* (*se*) (ОЛАл 10: к. 5, 8, 22, 25, 37), **stęgnqтъ*, **sędq*, **jastrqбъ* (ОЛАф 2а: к. 17, 32, 38), **stojq* 'стою' (ОЛАф 5: к. 35); припускаємо, що є чимало словоформ із рефлексами **o* в матеріалах, які ще не опрацьовано картографічно. Отже, реальний обсяг зафіксованих у проекті ЗЛА матеріалів із рефлексами **o* значно ширший від репрезентованого на картах. У словоформах, не охоплених картами (ОЛАф 26), виявлено як повторювані типи континуантів **o*, їх просторове розміщення в діалектному просторі, типи залежностей від звукового оточення в кожній із форм, так і менш поширені, рідкісні, раніше не зауважені і не враховані дослідниками в узагальнювальних студіях. Наведений приклад із картографуванням **o* не є винятковим щодо повноти картографічного відтворення

зібраних за програмою ЗЛА матеріалів. Тому актуальним завданням залишається систематизація й залучення до аналізу *всіх* зафіксованих у межах цього проєкту словоформ, які репрезентують досліджувані явища, що створить передумову їх глибшого пізнання. Реалізацію цієї настанови здатна забезпечити база даних ЗЛА, супроводжувана спеціальною пошуковою системою.

6. У друкованому варіанті атласу діалектна інформація представлена у двох форматах:

а) індексу — транскрибованих записів відповідей на питання програми з віднесенням кожного запису до населеного пункту мережі атласу (список населених пунктів подано на початку кожного випуску атласу);

б) карт, на яких символами відтворено реалізацію в говірках мовного явища у відповідних словоформах; карту супроводжують легенда з поясненням співвідношення записаних у говірках відповідей на питання й умовних знаків на карті, а також, за необхідності, — коментарі, у яких зазначають особливості стратегії картографування, причини відведення частини матеріалу від нанесення на карту; на фонетичних картах здебільшого коментують умови появи рефлексів праслов'янських фонем, зокрема залежність якості звуків від наголосу, фонемної синтагматики в словоформі, морфемної структури тощо; на лексичних картах часто вказують джерела запозичень, особливості семантики, функціональні характеристики окремих лексем.

Кожна карта об'єднує багатоманітні формальні, функціональні вияви співвідносних мовних одиниць, зафіксованих у сучасних говірках, інтерпретовані й підведені під узагальнені графічні типи, що здійснено з використанням опрацьованої для потреб ЗЛА транскрипції, а також правил формалізованого узагальненого запису словоформ². На карті фонетичних явищ експліковано лише картографовані мовні одиниці — типи звуків на місці відповідної праслов'янської фонемі, а не цілісні первісні словоформи, у просторі яких реалізовані відповідні звуки; тому застосовано практику наведення індексу матеріалу поряд із картою, що виявилось практично зручним і продуктивним, оскільки саме завдяки цілісним словоформам часто стають зрозумілими причини й умови постання зафіксованих у говірках рефлексів.

7. Лінгвістична карта в ЗЛА — твір переважно монооб'єктний, у якому відтворено поширення репрезентантів одного явища відповідного структурного рівня; напр., на (ОЛАф 1: к. 25) відтворено набір синхронних міждіалектних відповідників псл. *ě у словоформі *nevěšta (на місці псл. *ě виявлено ряд звуків: і, і:, у, е, е:, ґ, ґ:, ґ, ґ, ґ, а, а, а:, іє, іє:, іє, іє:, іє, еа, е:і (є:і), аї, а:ї, іє, іє: (іє:), іа), просторовий розподіл цих континуантів у слов'янських діалектах, а також відзначено залежність якості голосного звука від наголосу; графічно позначено вплив голосного на місці *ě на

² Для впровадження в проєкт ЗЛА комп'ютерних технологій створено спеціальну шрифтову систему ZRCola (докладніше див: [17]).

попередній приголосний (його палатальність чи палаталізованість); інші мовні особливості, записані в говірках у словоформі *nevěsta, зокрема якість голосного першого складу на місці /*e/ і пов'язаний із цим неоднаковий вплив на ініціальний *n*, а також варіювання *v*, на цій карті не передано, хоча вони так само ареально релевантні; інформацію про ці структурні риси збережено в індексі словоформ, який подано поруч із картою. Так само на картах 40 (2 sg imper *(j)/ě/djь) і 46 (1 sg praes *(j)/ě/mъ) в (ОЛАф 1) не відзначено спеціальними засобами варіювання ініціального сегмента словоформи (з наявним чи відсутнім *j*), хоча форми без *j* притаманні окремим південнослов'янським говіркам, що важливо для їх характеристики. Зв'язки між різними структурними рівнями говірок, зумовленість напрямків розвитку праформ міжрівневими впливами на картах враховано лише зрідка; таку інформацію здебільшого не виокремлюють на картах і не коментують, її зберігають індекси матеріалів. Експлікацію одиниць, явищ різних структурних рівнів, зокрема фонетичного, засвідчують лексичні карти, на яких репрезентовано трансформації словоформ, зумовлені регулярними змінами, напр., у номінації рослини 'кропива, *Urtica* L.' чинниками виникнення формальних варіантів *krop-*, *krap-*, *kopr-*, *pokr-*, *prok-*; *žig-*, *žeg-*, *žič-* стала метатеза та типовий для відповідних діалектів фонетичний розвиток; видозмінені словоформи творять окремі зони поширення, а тому ареально релевантні (ОЛАл 4: к. 22)³.

Невідтворення на картах багатьох структурних рис, засвідчених словоформами (в окремих чи багатьох говірках або в діалектних зонах), про наявність яких сигналізують записані до ЗЛА матеріали, закономірне з огляду на методику їх добору й презентування на картах; це є типовим як для полілінгвального загальнослов'янського атласу, так і для атласів окремих слов'янських мов, у яких застосовано *символьний* (за допомогою знаків) спосіб передавання мовної інформації. За графічним знаком на карті закріплено вказівку лише на один мовний елемент чи явище, зрідка — на кілька однорідних елементів, хоча більшість словоформ, які записано в говірках, поєднує у своїй структурі різні мовні ознаки, що перебувають за межами відповідного картографованого сюжету. Відтворення на карті цілісної словоформи в її первісному діалектному записі (т. зв. *написний* спосіб картографування) — методика, що застосована в більшості атласів романських діалектів; читання та інтерпретування матеріалів таких карт пов'язане з відчутними труднощами, особливо щодо окреслення ізоглос та виокремлення ареалів. Зауважимо, що на картах слов'янських діалектів, на яких, крім символічного, використано і написний спосіб передавання мовної інформації (*Sorbischer Sprachatlas*;

³ Зауважимо, що до форми *žá:ra* 'кропива, *Urtica* L.' (мотив номінації «пекти, обпикати»), зафіксований у 9 п. Боснії й Герцеговини, виявлено структурно близькі назви цієї рослини в українських західнополіських говірках: *žárka* (с. Новаки Володимирец. р-н Ровен.), *žarúxa* (Омельно Ківерців. р-н Волин.) (Арк.: 126) та середньополіських говірках — *жа'руча кра'n'іва* [10: 217].

Český jazykový atlas; Jazykový atlas jihozápadní Moravy Л. Чижмарової; окремі лексико-словотвірні карти ЗЛА останніх випусків), за допомогою написів відтворено цілісні словоформи в їхньому узагальненому інваріанті, причому написи віднесено не до окремих говірок, а до різної величини ареалів.

Нерідко в зафіксованих словоформах відбито структурні риси, що презентують явища, типи структурних змін, які не охоплено питальником, а тому для них не було передбачено створення спеціальних карт, хоча такі говіркові елементи нерідко виявляються ареально релевантними, диференціюють континуум окремої мови чи всієї Славії, важливі для пізнання умов і чинників формування діалектів. Чимало таких явищ виявлено в різних, зокрема й у просторово віддалених слов'янських діалектах (напр.: перезвуки звуків 'a > 'e... 'i в позиції після палатальних приголосних; зміни 'r' > 'k', 'd' > 'g' / 'k' > 'r', 'g' > 'd'; субститування 'v > x / h у різних позиціях; редукція 'x / h, j; поява неетимологічних приголосних, голосних у різних словоформах тощо); така інформація є важливим джерелом типологічних досліджень діалектів, з'ясування часової глибини виявлених змін, напрямків міждіалектних / міжмовних впливів і зв'язків різного часу. Наявність у записах діалектних матеріалів, не передбачених упорядниками програми для обстеження говірок, — типова ситуація не лише для ЗЛА, а й для національних атласів. Тому видається вдалим у цьому проєкті подвійне презентування матеріалів: як суцільного для всього континууму Славії індексу відповідей на визначене питання і як карти, укладеної за цим індексом-реєстром; таке оприявлення емпіричних діалектних свідчень уможливорює використання інформації не лише про картографовані сегменти словоформ, а й про інші риси, що відтворені в цих словоформах.

Як засвідчує досвід реалізації проєкту ЗЛА, відповіді не на всі питання програми виявилися придатними чи достатніми для їх представлення на картах: на перешкоді створенню карт стають неповнота записаних даних (коли в багатьох говірках відсутня відповідь) та незіставність мовних фактів різних слов'янських діалектів; такі матеріали здебільшого відводять від картографування, подають їх (не завжди послідовно) в окремому розділі «*Некартографовані матеріали*» в кінці відповідного випуску атласу.

Таким чином, окрім експлікованої у випусках ЗЛА⁴ інформації, наявний чималий масив мовних даних, не охоплених картами та супровідними індексами; серед цих мовних одиниць можуть бути структурні елементи різної, інколи — високої евристичної цінності. Часто рідкісні, зафіксовані за матеріалами ЗЛА як поодинокі в окремих зонах Славії, мовні одиниці після їх верифікації на підставі національних і регіональних атласів,

⁴ Станом на 2019 р. опубліковано випуски ЗЛА, присвячені континуантам посл. фонем і фонемосполук: *č (1988), *č̣ (1990), *č̣̣ (1990), *ьг, *ьг̣, *ьл, *ьл̣ (1994), *ь, *ь̣ (2003, 2006), *о (2008), *е (2011), *tort, *tolt, *tert, *telt, *ort, *olt (2019); тематичним групам лексики: «тваринний світ» (дикі тварини) (1988), «тваринництво» (2000), «рослинний світ» (2000), «професії і суспільне життя» (2003), «домашнє господарство і приготування їжі» (2007), «людина» (2009), «сільське господарство» (2012), «народні звичаї» (2015); випуски ЗЛА також див. на сайті: www.slavatlas.org.

словників та описів слов'янських діалектів виявляються такими, що мають ширші ареали чи більшу кількість однотипних словоформ⁵; це дає підстави переключувати такі елементи з ендемізмів у локалізми чи регіоналізми; для багатьох із таких одиниць вдається встановити надійні свідчення в писемних пам'ятках⁶.

Оскільки ніколи не можна передбачити, з яких наукових позицій вивчатимуть діалектні матеріали, зібрані до ЗЛА, і що саме з багатоманіття мовних фактів може виявитися актуальним у майбутніх лінгвістичних студіях чи особливо важливим для дослідження слов'янських діалектів, Комісія ЗЛА ухвалила рішення про впорядкування, збереження та удосконалення широким колам користувачів *усіх матеріалів ЗЛА в оцифрованому форматі* — повних записів говірок за програмою цього атласу, включно з питаннями, матеріали яких уже картографовано й опубліковано у випусках атласу.

8. База даних ЗЛА удоступнить користувачам упорядковану різноманітну мовну, а частково — і позамовну, інформацію.

8.1. Головним складником бази даних є сукупність мовних одиниць в автентичній (не препарованій) формі, як їх виявлено в обстежених діалектах мережі атласу відповідно до питальника. Можливість оперувати всіма наявними в базі даних ЗЛА словоформами, співвідносними з вихідним праслов'янським станом, відкриває перспективи глибшого аналізу мовних одиниць і процесів, напр., для фонетичного рівня доступне не лише встановлення реєстру континуантів псл. фонем у різних слов'янських діалектах, а й зворотна процедура — моделювання *етимонного простору* кожної фонеми сучасних діалектів (відповідно — і літературних мов), визначення кола фонем, із яких постали сучасні звуки⁷; крім того, можливо простежити накладання (атракцію) ліній розвитку фонем у процесі їх історичних змін. Реєстри виявлених у говірках мовних елементів (від одного до необмеженої кількості) засвідчують ступінь просторової диференціації, водночас вони є основою для перевірки наявності (відсутності)

⁵ Про евристичну цінність локалізмів, рідко фіксованих у діалектному континуумі елементів та їх значення для вивчення сучасного й минулого мови, див. зокрема: [6].

⁶ Для низки регіоналізмів, виявлених у матеріалах ЗЛА, віднайдено надійні свідчення в писемних пам'ятках різного часу, що переконливо демонструє їх закономірне збереження й функціонування в сучасних діалектах [13].

⁷ Таке завдання для частини слов'янських діалектів (словенських, хорватських, сербських, македонських, нижньолужицьких, верхньолужицьких, польських) реалізовано в серії фонологічних описів пунктів ЗЛА; їх створено на підставі узагальнення матеріалів у форматі списків моделей співвідношення праслов'янських фонем і сучасних континуантів. Наведені дані демонструють різну генетичну основу тих самих звуків у різних діалектах, напр.: [e] під наголосом у кайкав. хорват. говірці *Začretje* (п. 29) постав на місці /e/, /ɛ/, /ě/, /o/, /ə/, а в македон. Радожда (п. 96) — на місці /e/, /ɛ/, /ě/, /ɤ/, /ɨ/, /a/, /q/ (ФО: 320, 673). База даних ЗЛА уможливила послідовний аналіз генетичної основи всіх елементів вокальної й консонантної підсистем слов'янських діалектів мережі атласу.

відповідних мовних одиниць у різних зонах Славії та діалектах територіально суміжних мов⁸.

8.2. Зафіксовані структурні елементи можуть бути супроводжені коментарями експлораторів, що розширює інформаційний простір бази даних.

8.3. Сукупність лінгвальних знаків, що реалізують те саме мовне явище в усіх говірках мережі атласу, утворює ряд співвідносних одиниць; наповнення рядів, наявність зв'язків (формальних, а для лексики — і мотиваційних) між елементами одного ряду є джерелом додаткової інформації, а тому становить окремий аспект пізнання діалектів.

8.4. Географія (локалізація) кожного зафіксованого в говірках мовного елемента становить основу його ареальної інтерпретації; важливою інформацією є свідчення про просторовий конкорданс — співрозташування в діалектному просторі співвідносних одиниць, що репрезентують те саме явище.

8.5. Кількісні параметри виявлення в обстеженій мережі говірок кожної із зафіксованих словоформ мають особливе значення для пізнання окремих діалектних одиниць, явищ, континуумів окремих мов. Зауважимо, що просторові й кількісні характеристики діалектних елементів у слов'янській (і не тільки) традиції етимологізування залишаються поза увагою, унаслідок чого звужуються можливості встановлення умов виникнення та змін у часі таких мовних знаків.

9. Формою впорядкування в базі даних матеріалів ЗЛА обрано таблиці, які містять:

- номер питання за питальником із вказівкою сигнатури: Р — просодія, F — фонетика, M — морфологія, L — лексика, Sm — семантика, Sx — синтаксис; сигнатури орієнтують потенційних користувачів атласу щодо особливостей записування матеріалу різних структурних рівнів говірок (напр., для отримання відповіді на питання *який звук на місці праслов'янської фонемі X у заданій позиції / словоформі?* і на питання *як називають реалію Z?* необхідно було застосовувати різні стратегії опитування);

- номер населеного пункту згідно з мережею атласу (через покликання для кожного н. п. можна актуалізувати інформацію не лише про адміністративну належність, а й економічне, соціальне й культурне життя соціуму носіїв відповідної говірки), що наведено в [7];

- назву населеного пункту (подано в літературному записі відповідної мови);

- вказівку на державу, на терені якої розташований н. п.;

- мовну інформацію — відповідь на питання, що подано й рубриковано в питальнику, та коментарі, зроблені експлораторами під час обстеження говірок;

⁸ Зіставлення матеріалів ЗЛА і національних слов'янських атласів засвідчило можливість і надійність нової верифікації мовних елементів, зафіксованих у цих лінгвогеографічних джерелах (див.: [12]).

— коментарі до мовних одиниць, подані національними комісіями (щодо етимології, морфонологічної реконструкції, особливостей функціонування діалектних елементів у говірках тощо);

— додаткові параметризатори для комп'ютерного опрацювання матеріалів (задля їх перетворення у формат електронної картотеки відповідно до окремих питань чи за окремими населеними пунктами; пошук заданих елементів у первісних записах говірок тощо), див.: (Табл. 1 – 2).

10. Сукупність усіх вихідних даних, зібраних за програмою ЗЛА, та лінгвістичні карти цього атласу дозволяють описати кожен зі слов'янських діалектних континуумів за різними визначальними параметрами: структурним, генетичним, ареальним. Такі дескриптивні портрети істотно відрізняються від тих, які створено на підставі відповідних літературних ідіомів, хоча й зберігають із ними багато важливих спільних структурних рис. Проте описи слов'янських діалектних континуумів значно повніше відтворюють не лише їх сучасний стан, а й моделі розвитку в часі. І саме це є суттєвою перевагою в синхронно-типологічних та порівняльно-історичних дослідженнях повних описів діалектів над описами літературних мов.

Табл. 1. Фрагмент таблиці з індексом відповідей на питання L 2617 'струмок'

ОЛА OLA	L 2617 'ручей, не- большой поток воды'	Карта №	Ответ	Ком- мента- рий	Komisija	000	X	Y
409	Велика Ведмежка	Україна	prot'i'kaje t'rošky wo'dy u roʊč'a'ku, 'r'ičəčka [došč po'šoʊ až 'r'ičəčka po'b'ihla]		C12_K	412		
410	Берестя	Україна	ro'vec		C12_K	413		
411	Дроздинь	Україна	roʊ'čak		C12_K	414		
412	Поповичі	Україна	'potik		C12_K	415		
413	Завадів	Україна	stru'mok		C12_K	416		
414	Туринка	Україна	pot'i'čok		C12_K	417		
415	Пирятин	Україна	pə'tik		C12_K	418		
416	Бокійма	Україна	r'iʊ'l'čak, 'r'ičəčka		C12_K	419		
417	Поляни	Україна	ʒ'u'ročok, ʒ'o'rok		C12_K	420		
418	Хочине	Україна	roʊ'l'čak		C12_K	421		
419	Велика Су- шиця	Україна	pu'tičok		C12_K	422		
420	Мавковичі	Україна	pu'tik		C12_K	423		
421	Петричі	Україна	pu'tik		C12_K	424		

Табл. 2. Фрагмент таблиці з індексом відповідей на питання PMSx 3059 'ходімо!'

ОЛА OLA	PMS 3059° пойдем! давайте пойдем! пошли!	Карта №	Ответ	Ком- мента- рий	Komisija	000	X	Y
465	Баранинці	Україна	'pɔjme!		C12_K	468		
466	Поляна	Україна	pɔ'd'im		C12_K	469		
467	Довге	Україна	pɔ'd'im!		C12_K	470		
468	Торунь	Україна	pɔd'me!		C12_K	471		
469	Дубове	Україна	'pujdeme		C12_K	472		
470	Стримба	Україна	pi'demo!, piš'ly		C12_K	473		
471	Золотий Потік	Україна	xo'd'imo!		C12_K	474		
472	Іванківці	Україна	p'i'dem, da'waɪtə p'i'dem, p'iš'ly!		C12_K	475		
473	Давидківці	Україна	pi'dem		C12_K	476		
474	Стрижавка	Україна	p'i'demo!		C12_K	477		
475	Горгобіївка	Україна	p'i'demo, xo'd'imo		C12_K	478		
516	Концеба	Україна	p'i'dem, da'waɪtə p'i'dem, hai'da p'i'dem		C12_K	519		
517	Піщанний Брід	Україна	p'iš'ly, hai'da, 'p'idəm		C12_K	520		
518	Козирівка	Україна	hai'da, 'p'idəmo, p'iš'ly		C12_K	521		
519	Новоми- хайлівка	Україна	da'vaɪtə 'p'idem		C12_K	522		
520	Вільне	Україна	'p'idəmo!, da'waɪtə 'p'idəmo		C12_K	523		
521	Танюшівка	Україна	p'iš'ly!, da'waɪtə 'p'idem		C12_K	524		
522	Тецкани	Молдова	p'iš'lə		C12_K	525		
523	Данул	Молдова	da'wai p'i'dem, da'waɪtə p'i'dem		C12_K	526		
524	Пояна	Молдова	da'vai pi'dem!, da'vaɪty pi'dem!, pi'dem!, pi'demo!, hai_pi'dem!, hai_pi'demo!, 'hajda_pi'dem!, 'hajda_pi'demo!, piš'ly!		C12_K	527		

10.1. До структурних ознак діалектного континууму відносимо: а) купність елементарних одиниць, широкі ряди їх варіантів та міждіалектних відповідників, альтернантів; б) лінії розвитку мовного елемента від вихідного прастану через різноманітні етапи еволюції до сучасного розмаїття реалізації.

Слов'янські діалекти суттєво різняться між собою не тільки континуантами праслов'янських фонем, граматичними словоформами та номінативними одиницями, а й ступенем розгалуженості рядів альтернантів у межах діалектних континуумів кожної мови, напр., для псл. **e* у сучасних чеських діалектах у сильній позиції зафіксовано 11 звуків, у словацьких — 9, а в польських — 30; спільними для цих трьох просторово суміжних діалектних масивів виявилися лише рефлeksi *e* й *a*, які також поширені в діалектах усіх інших слов'янських мов (ОЛАф 2а). Наведений приклад демонструє типову ситуацію збереження виразної індивідуальності діалектними континуумами кожної мови незалежно від ступеня їх генетичної й територіальної близькості (чи просторової суміжності).

Важливим для пізнання діалектного явища є з'ясування зв'язків між розвитком одиниць одного чи різних структурних рівнів, виявлення впливів змін одного елемента структури на еволюцію іншого / інших елементів, збіжності континуантів різних вихідних одиниць в одній похідній. Це явище виразно оприявлене на звуковому рівні (див. вище, прим. 7). Зауважимо, що в українських говірках на місці псл. **ě, *o, *e, *ę, *a, *i* у різних позиціях постав *i*, тобто цей звук у діалектах має різну основу (етимон). Зміна голосних фонем наведеного ряду в *i* виявилася настільки поширеною, що охопила і позиції, де такий розвиток не був очікуваним. Зокрема, рефлекс *i* з **e* у відкритому складі, де очікуваним (і виявленим як типовий у багатьох діалектах) є рефлекс *e*, постав, імовірно, під впливом консонантного оточення — попереднього чи одночасно попереднього і наступного палатального приголосного: *jɪʒak* 'їжак', *jɪ'den* 'один'; *ščɪ'n'a* 'щеня', *vɪ's'il'a* 'весілля', *t'ɪ'l'e* 'теля', *l'ɪ'm'is* 'леміш', *'z'ɪl'i* 'зілля'; водночас *i*-рефлекс відзначено у відкритому складі в оточенні непалатальних приголосних, де типовим є *e*-рефлекс: *pɪ'go* 'перо', *vɪ'čega* 'вечеря', *vɪ'sehɪ* 'веселий', *bɪ'ra* 'бере', що можна вважати наслідком дії аналогії (ОЛАф 6: к. 1, 3, 33, 37 — 40, 50, 64, 68). Словоформи з нерегулярним розвитком **e > i* у відкритому складі зазвичай поширені в небагатьох говірках, що суттєво не впливає на ареалогію континууму, проте ці словоформи увиразнюють ікавізм як одну з визначальних рис сучасного вокалізму українського діалектного простору.

Увага до етимологічної основи діалектних одиниць, виявлення ліній накладання / збіжностей розвитку гетерогенних форм характеризує різні локальні моделі еволюції вихідних елементів, що надаються на картографічне відтворення (у ЗЛА картографічно окреслено ареали, у яких розвиток **ě* збігається з континуацією інших псл. вокалів (ОЛАф 1, к. 66)).

Неоднакові напрямки еволюції гомогенних явищ у різних слов'янських діалектах широко засвідчені матеріалами ЗЛА. Тому лінії еволюції

мовних одиниць, взаємовпливів ліній розвитку структурно близьких елементів можуть бути вичленовані в окремий *банк моделей континуації мовних одиниць*.

10.2. Хоча генетизм у дослідженні структурних елементів діалектів, з'ясування їх відношення до вихідних (чи давніших) форм є визначальним у діалектології, проте на лінгвістичних картах діахронія як процес змін не відтворена: мовні одиниці, що поставали в різний час еволюції явища, тобто об'єктивно протиставні за ознакою часу постання в діалектах, на площині мовної карти відтворюють як паритетні, знівельовано. Головним героєм не тільки лінгвістичного картографування, а й інтерпретації матеріалів карт є мовні знаки — результат розвитку, а не час і послідовність їх виникнення в континуумі, не типи детермінації чи комбінаторика обставин, які ці зміни зумовили.

На припущення про час виникнення мовної одиниці чи явища в окремій діалектній системі (говірці) чи ширшому ареалі можуть уповажнювати: формальна ідентичність зафіксованої на сучасному часовому зрізі одиниці з її вихідним прастаном / давнім станом; структурна похідність однієї форми від іншої; нерідко на час вказують запозичення, коли відома хронологія активної міжетнічної взаємодії, зокрема іншоетнічних дозаселень, появи іншомовних анклавів, а також завоювань / колонізації (напр., відчутне насичення орієнталізмами південнослов'янських діалектів пов'язане насамперед з османським підкоренням значної частини південнослов'янських теренів із кінця XIV ст.⁹, а значне поширення полонізмів в українському й білоруському континуумах було зумовлене тривалим входженням від середини XIV ст. цих східнослов'янських земель до Польсько-Литовської, а згодом — Польської держави (докладніше див.: [11]).

Протиставлення збереженого вихідного прастану мовної одиниці іншим її пізнішим континуантам (за суттю це опозиція *архаїзмів* та *інновацій*) покладено в основу узагальнювальних карт у фонетичних випусках ЗЛА, на яких оприявнилися виразні ареали, чіткий поділ слов'янського макроконтинууму на діалектні зони, див.: (ОЛАф 2а: к. 42; ОЛАф 5: к. 53а; ОЛАф 6: к. 71, 71а). Подальші узагальнення скартографованих матеріалів ЗЛА уможливають диференціацію слов'янського континууму за ступенем збереження вихідного праслов'янського стану або ж за характером дистанціювання від нього.

Інший прийом реалізації ідеологеми *кореляції часу й простору* для польського континууму застосував К. Дейна, окресливши на підставі *Małego atlasu gwar polskich* (т. I — XIII, 1957 — 1970), писемних пам'яток та ономастикону ареали інновацій [12]. Репрезентовані К. Дейною на узагальнених схематичних картах зони польських діалектних інновацій є

⁹ Огляд проблеми тюркських запозичень у балканських (зокрема південнослов'янських) діалектах, а також аналіз лексичних тюркізмів у пунктах мережі *Малого діалектного атласу балканських мов* подано в: [8, 9].

тими науковими гіпотезами, які потребують удокладнення й верифікації, зокрема й на підставі аналізу нових даних ЗЛА, а також із залученням інших діалектних джерел і писемних пам'яток.

10.3. Просторова параметризація діалектних елементів, характеристика зовнішньої конфігурації та лінгвального наповнення ареалів є одним із центральних традиційних об'єктів аналізу мови в просторовій парадигмі; одне зі спрямувань таких студій — пов'язання рис ареалів із часом постання мовних одиниць, процесами їх змін. Спроби узагальнити зв'язок часу й простору в мові втілені в теорії хвиль Й. Шмідта, т. зв. ареальних норм М. Бартолі, типології ареалів М. Бородіної, численних описах ареалів мовних одиниць різних структурних рівнів. Ці узагальнення залишаються в активі аналітичних процедур лінгвогеографів як загальні орієнтири, які, однак, не мають універсального застосування [4]. Однією з причин обмеженого використання загальних моделей пов'язання конфігурацій ізоглос / ареалів із часовими параметрами є поширене ненакладання просторових характеристик типологічно близьких репрезентантів одного явища, їх атопія (за очікуваної синтопії), часто спостережувана індивідуальна ареальна поведінка багатьох мовних одиниць. Тому в інтерпретації результатів картографування важливим є використання різних *оптик*: «укрупнений погляд» на мовний континуум — встановлення типів ареалів визначальних структурних рис, окреслення діалектного поділу та відношення діалектного простору однієї мови до інших мов у слов'янському макроконтинуумі¹⁰; «атомарний» аналіз окремих мовних одиниць у межах діалектного континууму однієї мови та в загальнослов'янському просторі, що нерідко виявляє просторову тяглість — творення єдиних ареалів у суміжних мовах, а також часто — дистантних ареалів у просторах територіально несуміжних (відокремлених) мов, за чим можуть проступати різні явища (ареальна спільність у минулому, що зазнала пізніше трансформації — просторового роз'єднання; давня в часі взаємодія окремих мов; незалежний паралельний розвиток з однаковими результатами; вплив спільного зовнішнього джерела запозичень (див.: [3; 5]). Важливим складником просторово-часового аналізу елементів діалектів є їх верифікація за писемними пам'ятками та іншими свідченнями про історичне минуле слов'янських народів; такий комплексний підхід засвідчив свою продуктивність (див.: [13; 14]).

Окреслення простору як одного з параметрів у характеристиці діалектних елементів перетворює його із зовнішнього атрибута на важливий аргумент у різноманітних дослідницьких процедурах.

¹⁰ Аналіз російських діалектів мережі ЗЛА (за матеріалами лексичних і словотворчих карт в [ОЛАл 6]) показав різноспрямованість їхніх зв'язків у загальнослов'янському контексті, різну інтенсивність, повторюваність таких пов'язань; чимало ізоглос поєднує дистантні слов'янські ареали, а стосовно низки картографованих елементів зроблено висновок про їхню ексклюзивність, неповторюваність в ареалах інших мов, що потребуватиме дальшої докладної верифікації за іншими джерелами [1].

Прочитання інформації діалектів однієї слов'янської мови на тлі діалектів інших слов'янських мов досі залишається складною й тривалою в часі процедурою, доцільність якої виправдовують лише результати — розширення списків міжслов'янських відповідників, з'ясування їх характеру та умов постання. Проте створення баз діалектних даних із можливістю застосування пошуку необхідної інформації, подібно до проєктованої бази матеріалів ЗЛА, може істотно змінити характер і результати досліджень слов'янського діалектного макроконтинууму.

11. Самоочевидно, що на підставі карт і матеріалів ЗЛА, інших полімовних лінгвогеографічних джерел (*Лінгвістичний атлас Європи, Загальнокарпатський діалектологічний атлас*), національних і регіональних атласів окремих мов та численних некартографічних діалектологічних досліджень відбувається зміна сутності лінгвославістики, у якій дедалі більшої ваги набуває *просторова парадигма пізнання*, зокрема вихід у синхронних типологічних студіях слов'янських мов за вузькі межі літературних стандартів, подолання обмеженого погляду на історичні студії лише як на встановлення відповідності між структурними елементами праслов'янської та сучасних слов'янських мов. Просторова оптика аналізу слов'янських мов актуалізує дослідження їхньої структурної багатоваріантності, яка спричинена неоднаковими умовами й формами розвитку та функціонування різних слов'янських мов. Це зумовлювало неоднакові темпи й напрямки змін різних діалектів, активізацію чи сповільнення їх трансформацій. Навіть твердо усталену в славістиці трикомпонентну модель диференціації слов'янського макроконтинууму, як і засади ареального членування Славії, сьогодні піддано переглядові, до якого спонукала й нова інформація про слов'янські діалекти, зокрема й карти ЗЛА [15: 23].

* * *

База даних ЗЛА з такою великою за обсягом емпіричною інформацією відчутно розширить можливості пізнання діалектів кожної зі слов'янських мов та лінгвального континууму Славії, збільшить коло дослідницьких прийомів в опорі на *повний* (не обмежений картою чи тематичним блоком питальника) реєстр словоформ. База уможливить застосування різноманітних пошукових процедур як на рівні мовного елемента, явища, так і на рівні окремих говірок, діалектів окремих мов; пошуки можуть бути спрямовані на пізнання заданих рефлексів, окремих структурних елементів чи моделей розвитку явища. Об'єднані в цілісний масив і верифіковані за різними параметрами, матеріали ЗЛА відкривають також перспективу вивчення елементів культури, історії слов'ян, що спеціально не передбачено цим проєктом. Зокрема, самоочевидною є цінність мотивів номінації, втілених у назвах різноманітних реалій. Цей складник творення вербальних одиниць, що інколи залишається прихованим від безпосередніх спостережень за неоднаковими формами експлікації, нерідко інтегрує територіально віддалені, належні до континуумів різних мов ареали. Тому ізоглоси мотивів номінації є важливими для

пізнання ареалогії слов'янського макроконтинууму. Цінні лінгвальні й культурні свідчення пов'язані з неслов'янськими впливами, яких у матеріалах ЗЛА виявилось доволі багато. Аналіз репертуару запозичень, їх розподіл за ідеографічними сферами (тематичними групами лексики), окреслення ділянок підвищеного насичення іншомовними елементами, їх структура, просторові параметри важливі для характеризувannya як окремих слов'янських ареалів, так і оприявлення особливостей, інтенсивності зовнішніх впливів на слов'янський світ.

Отже, створення цифрової бази даних *Загальнослов'янського лінгвістичного атласу*, опрацювання прийомів її використання насамперед у лінгвістичних дослідженнях (а також у позалінгвістичних студіях) забезпечить розширення зіставно-типологічного та історико-типологічного вивчення феномену *lingua slavica*.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Арк. — Аркушин Г. Словник західнополіських говірок. Вид. 2. Луцьк, 2016.
- ОЛал 3 — Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Вып. 3. Растительный мир. Минск, 2000.
- ОЛал 4 — Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Вып. 4. Сельское хозяйство. Братислава, 2012.
- ОЛал 6 — Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Вып. 6. Домашнее хозяйство и приготовление пищи. Москва, 2007.
- ОЛал 10 — Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Вып. 10. Народные обычаи. Москва; Санкт-Петербург, 2015.
- ОЛАф 2а — Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая. Вып. 2а. Рефлексы *ѣ. Москва, 1990.
- ОЛАф 2б — Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая. Вып. 2б. Рефлексы *ѣ. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1990.
- ОЛАф 4а — Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая. Вып. 4а. Рефлексы *ъ, *ь. Загреб, 2006.
- ОЛАф 6 — Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая. Вып. 6. Рефлексы *е. Москва, 2011.
- FO — Fonološki opisi srpskohrvatskih / hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom. Sarajevo, 1981.

ЛІТЕРАТУРА

- Вендина Т.И. Русские диалекты в общеславянском контексте (Лексика). Москва, 2009.
- Вопросник общеславянского лингвистического атласа. Москва, 1965.
- Гриценко П.Е. Carpatho-balkanica в свете «Общекарпатского диалектологического атласа». *Карпато-балканский диалектный ландшафт: Язык и культура. Памяти Галины Петровны Клепиковой*. Москва, 2008. С. 26 — 57.
- Гриценко П.Е. Об интерпретации лингвистических карт. *Proceedings of the Third International Congress of Dialectologists and Geolinguists*. Vol. II. Lublin, 2003. P. 7 — 23.
- Гриценко П.Ю. Українсько-хорватські паралелі на картах *Загальнослов'янського лінгвістичного атласу*. *Hrvatski dijalektološki zbornik*. 15. 2009. S. 179 — 193.
- Калнынь Л.Э. О третьем томе «Атласа украинского языка». *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. 2001 — 2002*. Москва, 2004. С. 418 — 423.
- Общеславянский лингвистический атлас. Вступительный выпуск. Общие принципы. Справочные материалы, 2-е изд., испр. и доп. Москва, 1994.
- Соболев А.Н. Опыт исследования тюркизмов в балканских диалектах (I). *Zienschrift für Balkanologie*. 2004. Nr. I. P. 61 — 91.

9. Соболев А.Н. Опыт исследования тюркизмов в балканских диалектах (II). *Zienschrift für Balkanologie*. 2004. Nr. II. P. 206 — 229.
10. Ткачук М.М. Ботанична лексика говірок Чорнобильської зони: реконструкція редуктивного ареалу. Київ, 2016.
11. Bednarczuk L. Językowe pogranicza polszczyzny. *Gwary dziś*. 9. 2017. S. 85 — 158.
12. Dejna K. Atlas polskich innowacji dialektalnych. Warszawa; Łódź, 1981.
13. Rembiszewska D. K., Siatkowski J. Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie. *Studia wyrazowe*. Warszawa, 2018.
14. Siatkowski J. Słowiańskie nazwy części ciała w historii i dialektach. Warszawa, 2012.
15. Topolińska Z. OLA nosi piętno swego czasu. *Jazykovedné štúdie. XXVIII. Súradnice súčasnej slovenskej dialektológie*. 2010. S. 23 — 27.
16. Weiss P. Vzporedna predstavitev (slovenskih) jezikovnih pojavov po gradivu za narečne atlase. *Hrvatski dijalektološki zbornik*. 22. 2018. S. 141 — 153.
17. Weiss P. ZRCola: vnašalni sistem za jezikoslovno rabo v program word. *Jezikoslovni zapiski: zbornik Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša*. 10. Št. 1. 2004. S. 145 — 152.

LEGEND

- Арк. — Arkushyn H. (2016). The Dictionary of Western Polissia Dialects. 2d ed. Lutsk.
- ОЛАл 3 — The Slavic Linguistic Atlas. Lexical and Word-Formational Series. Vol. 3. Vegetable Word. (2000). Minsk.
- ОЛАл 4 — The Slavic Linguistic Atlas. Lexical and Word-Formational Series. Vol. 4. Agriculture. (2012). Bratislava.
- ОЛАл 6 — The Slavic Linguistic Atlas. Lexical and Word-Formational Series. Vol. 6. House-keeping and Cooking. (2007). Moscow.
- ОЛАл 10 — The Slavic Linguistic Atlas. Lexical and Word-Formational Series. Vol. 10. Folk Customs. (2015). Moscow; St. Petersburg.
- ОЛАф 2а — The Slavic Linguistic Atlas. Phonology and Grammar Series. Vol. 2a. The Reflexes of *ę. (1990). Moscow.
- ОЛАф 2б — The Slavic Linguistic Atlas. Phonology and Grammar Series. Vol. 2b. The Reflexes of *ǫ. (1990). Wrocław; Warszawa; Kraków.
- ОЛАф 4а — The Slavic Linguistic Atlas. Phonology and Grammar Series. Vol. 4a. The Reflexes of *ъ, *ь. (2006). Zagreb.
- ОЛАф 6 — The Slavic Linguistic Atlas. Phonology and Grammar Series. Vol. 6. The Reflexes of *e. (2011). Moscow.
- FO — Fonološki opisi srpskohrvatskih / hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom. (1981). Sarajevo.

REFERENCES

1. Vendina, T.I. (2009). Russian Dialects at the Common Slavic Context (Lexis). Moscow (in Rus.).
2. Questionnaire of the Slavic Linguistic Atlas. (1965). Moscow: Nauka (in Rus.).
3. Hrytsenko, P.Ye. (2008). Carpato-balkanica in light of All-Carpathian Dialectal Atlas. *Carpathian-Balkan Dialect Landscape: Language and Culture. In Memory of Halina Petrovna Klepikova*. P. 26 — 57. Moscow (in Rus.).
4. Hrytsenko, P.Ye. (2003). About the Interpretation of Linguistic Maps. *Proceedings of the Third International Congress of Dialectologists and Geolinguists*, Vol. II, 7 — 23. Lublin (in Rus.).
5. Hrytsenko, P.Yu. (2009). Ukrainian-Croatian Parallels on the Maps of the Slavic Linguistic Atlas. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 15, 179 — 193. (in Ukr.).
6. Kalnyn, L.E. (2004). About Third Volume of the “Atlas of Ukrainian Language”. *The Slavic Linguistic Atlas. Materials and Studies. 2001 — 2002*. P. 418 — 423. Moscow (in Rus.).
7. The Slavic Linguistic Atlas. Introductory Issue. General Outline. Reference Source, 2d ed. (1994). Moscow (in Rus.).
8. Sobolev, A.N. (2004). An Effort of the Study of Turkism in the Balkan Dialects (I). *Zienschrift für Balkanologie*. 1, P. 61 — 91 (in Rus.).
9. Sobolev, A.N. (2004). An Effort of the Study of Turkism in the Balkan Dialects (II). *Zienschrift für Balkanologie*, 2, P. 206 — 229 (in Rus.).

10. Tkachuk, M.M. (2016). The Botanical Lexis of the Chornobyl Zone Dialects: a Reconstruction of the Reduced Area. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
11. Bednarczuk, L. (2017). Językowe pogranicza polszczyzny. *Gwary dziś*. 9, S. 85 — 158 (in Pol.).
12. Dejna, K. (1981). Atlas polskich innowacji dialektalnych. Warszawa; Łódź (in Pol.).
13. Rembiszewska, D.K., Siatkowski, J. (2018). Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie. Studia wyrazowe. Warszawa (in Pol.).
14. Siatkowski, J. (2012). Słowiańskie nazwy części ciała w historii i dialektach. Warszawa (in Pol.).
15. Topolińska, Z. (2010). OLA nosi piętno swego czasu. *Jazykovedné štúdie. XXVIII. Súradnice súčasnej slovanskej dialektológie*. S. 23 — 27 (in Pol.).
16. Weiss, P. (2018). Vzporedna predstavitev (slovenskih) jezikovnih pojavov po gradivu za narčne atlase. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 22, 141 — 153 (in Slovenian).
17. Weiss, P. (2004). ZRCola: vnašalni sistem za jezikoslovno rabo v program word. *Jezikoslovni zapiski : zbornik Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša*. 10. Št. 1. S. 145 — 152 (in Slovenian).

Статтю отримано 10.12.2019

P.Yu. Hrytsenko, H.S. Kobrynska, M.M. Tkachuk

Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE DATABASE OF THE *SLAVIC LINGUISTIC ATLAS* AND THE UKRAINIAN DIALECTAL SPACE

The central purpose of the *Slavic Linguistic Atlas* (OLA), the fundamental multilingual linguo-geographical project, is the representation of modern differentiation of the Slavic languages as a consequence of their development from proto-Slavic state to nowadays. As a result of this project, the massive comparable dialectal data from 859 settlements of the Slavic world was collected by the special questionnaire (3 454 questions) for the first time. Such an empirical basis allows to reexamine, in a new way, the contemporary structure of the Slavic languages, their genesis, stages and directions of their evolution.

The dialectal records are repositated at various scientific centers of the Slavic countries, but not yet available as a comprehensive information fund.

A new big assignment in the framework of the project is to make accessible to a wide range of linguists the entire corpus of language data formed using OLA and at the same time make its processing possible by computer scientists. The implementation of this project provides for the digitalization of OLA materials (already mapped and published in the atlas, as well as not yet presented on linguistic maps) in a single format. As a result, a register of all structural elements of Slavic dialects will be created; the sets of comparable linguistic units — representatives of linguistic phenomena in the Slavic continuum — will be formed; it will become possible to identify geographical (spatial) parameters and quantitative indicators of fixation in Slavic dialects for each language unit.

The database will allow to more clearly determine the language differentiation of Slavia, types of language areas. Still not enough delineated isoglosses of inter-Slavic contacts and inter-influences of different times will become more sharply defined; their varieties and spatial configurations, types of intensity (character of lingual content) of interdialectal relations will be determined. Researchers will receive lists of exclusive and local linguistic units, which will also expand the range of partial studies against the background of other sources of language information, for their verification and explanation of their genesis.

Operating by structural, spatial and quantitative parameters of a large number of dialectal units in the context of the entire Slavic continuum is a prerequisite for a new generalized characteristic of this language space, a qualitatively new description of each Slavic dialect, including Ukrainian dialects and the whole idiom at the present time and in retrospect.

The database of the Slavic Linguistic Atlas will enhance the spatial paradigm of studying of the Slavic language continuum.

Keywords: *dialectal database, Slavic Linguistic Atlas, Slavic dialects, language differentiation, language areas.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2019.04.032>

УДК 811.161.2'37"2018/2019"

М.І. Степаненко

Полтавський національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка, м. Полтава

ДИНАМІЧНІ ПРОЦЕСИ В ПЕРИФРАСТИЧНІЙ СФЕРІ: 2018 – 2019 рр.

У статті з'ясовано найважливіші інтра- й екстралінгвальні чинники формування вторинних номінувань в українському новітньому політичному дискурсі; виявлено основні перифрастичні поля і їхні конкретні репрезентанти з погляду семантичної наповнюваності, конотативної спеціалізації, лексико-семантичної організації; схарактеризовано семантичну диференціацію описових зворотів на позначення церковних інституцій, церковних діячів (перифрастичні спектри імен «Патріарх Філарет», «Митрополит Епіфаній»), суспільних подій, зокрема президентських та дострокових парламентських виборів в Україні, підготовки до них і наслідки цих кампаній, державних діячів (перифрастичні спектри імен «Петро Порошенко», «Володимир Зеленський»); доведено, що процес творення описових назв здійснюється за вже випрацюваними і специфічними моделями.

Ключові слова: перифраз, перифрастичне поле, конотативний потенціал, семантика вторинних номінувань, інтра- / екстралінгвальні чинники.

Надмірну політизацію українського суспільства послідовно й точно фіксує мова. Ідеться передусім про розширення політичного лексикону — суспільно-політичної лексики та термінології, перифрастичних структур. Механізм його творення пов'язаний із дією інтра- й екстралінгвальних чинників. До власне мовних чинників слід віднести насамперед «номінативну безвихідь або внутрішньомовну потребу в називанні нової реалії», «принцип економії мовної енергії та зусиль, лінгвальних засобів», «прагнення до новизни та свіжості, емоційності й експресивності» [5: 261]. З-поміж позамовних чинників найважливішими є такі, як політична

активність людей (участь у різноманітних політичних акціях, дискусіях, відвідання мітингів, обговорення політичних подій), діяльність політичних партій, робота Верховної Ради України тощо. Механізм, про який мовиться, скрупульозно проаналізований і системно схарактеризований у монографіях «Політичне сьогодення української мови: актуальний перифрастикон» [3] та «Публіцистично-політичні перифрази в українській мові: 2017 рік» [4]. Пропонована праця логічно продовжує ці студії. Вона охоплює дворічний період (2018 — 2019) і базується на тому засадничому положенні, що «кожен із перифрастичних зворотів є носієм інформації про те, що відбувається в сучасному суспільстві, як до тих або тих важливих чи менш значущих змін причетні люди (політики, державні діячі й т. д.), різні об'єднання людей (за партійною належністю, громадською діяльністю і т. ін.)» [4: 3 — 4]. Він утворюється за зразком частіше словосполучень, рідше складнопідрядних речень. Серед перших переважають іменниково-прикметникові конструкції, з-поміж других — речення із присубстантивно-атрибутивними й займенниково-співвідносними предикативними частинами.

Новітні політичні перифрази не знайшли належного висвітлення в лінгвістиці, отже, актуальність дослідження очевидна.

Метою нашої розвідки є з'ясування найважливіших інтра- й екстралінгвальних чинників формування вторинних номінувань у політичному дискурсі, виявлення основних перифрастичних полів і їхніх конкретних репрезентантів із погляду семантики, конотативної наповнюваності, лексико-семантичної організації, ономасіологічної маркованості.

У 2018 — 2019 рр. відбулися важливі суспільні, зокрема й культурно-суспільні зміни, пов'язані з діяльністю української церкви. Що ж до найсутніших змін у церковному житті, то це, зокрема, надання автокефалії православної церкві України, отримання томосу про автокефалію, утворення Православної церкви України, предстоятелем якої став митрополит Київський і всієї України Епіфаній (Думенко). Кожну з вирізнених та інших не менш знакових або часткових подій фіксують описові назви, що входять до різних поліфункційних стосовно значення перифрастичних полів.

Актуальними типами семантичної диференціації вирізняється перифрастичне поле «Томос». До речі, словник сучасної української мови та сленгу обрав «томос» словом 2018 р. [1]. Згадані типи, тобто вторинні номінування події надання томосу, об'єднано в чотири основні семантичні групи: 1) «визначення місця події в розрізі історичної хронологізації України», напр.: *друге хрещення України* (РБК, 18.12.2018), *подія в один ряд із Володимировим Хрещенням і здобуттям незалежності* (Нов, 06.01.2019); 2) «з'ясування вагомості самого документа (томосу)», напр.: *одна з найголовніших наших українських реліквій* (Соб: 6); *не символ єднання української церкви, а русофобський проект усенародного масштабу* (ZU, 17.05.2019); 3) «вказівка на значення події для українського сьогодення», напр.: *поштовх для перемоги над агентурою в рясах* (С, 24 — 30.01.2019); 4) «характеристика події в контексті сучасних українсько-російських зв'язків»,

напр.: *перемога України й поразка Росії* (ВН, 15.01.2019), *для Росії більша геополітична катастрофа, ніж розпад Радянського Союзу* (5к, 08.02.2019), *свідчення духовної незалежності держави та визволення української церкви з московського поневолення* (ВН, 05.01.2019), *свято перемоги правди над брехливим російським смертоносним мороком* (СП, 24 — 30.01.2019).

Високий ступінь продуктивності притаманний описовим зворотам на позначення церковних діячів і церковних інституцій. Найширший перифрастичний спектр із розлогою його конкретною репрезентацією має ім'я «Філарет». Нейтральною тональністю наділені синтаксичні структури, які номінують зовнішність, вік патріарха: *сивочолий патріарх* (UZ, 14.07.2019), *90-річний владика* (ТСН, 21.06.2019). У цьому ж конотативному контексті слід розглядати вторинне номінування *почесний патріарх* (ГТ, 24.06.2019), точніше, описову назву титулу, який Об'єднавчий собор присвоїв Філаретові 15 грудня 2018 р.

Перифрастичне ядро становлять ті одиниці, що вказують на роль патріарха Філарета в історії Української православної церкви Київського патріархату. Конструктивним центром описуваних структур є іменники з нейтральним (*людина*) або потенційно чи реально меліоративним значенням (*батько, борець, захисник, лідер, творець*). Для них типова багатокомпонентна організація у вигляді складного словосполучення або складнопідрядного речення. Пор.: *батько української автокефалії* (ТМ, 28.01.2019), *батько помісної церкви* (ЗІК, 23.01.2019), *духовний лідер православних українців* (УП, 23.01.2019), *будівничий Української православної церкви, яка отримала томос* (ZN, 28.01.2019), *ключова особа в історії становлення автокефалії Української православної церкви всіх трьох останніх десятиліть* (ГК, 08.07.2019), *борець за незалежну Українську церкву* (5к, 23.01.2019), *поборник нової церкви* (24к, 16.08.2019), *багаторічний лідер прихильників українського православ'я* (ІН, 28.06.2019), *творець відродженої української церкви* (С, 20 — 26.12.2018), *людина, яка пронесла ідею Української помісної церкви буквально на собі* (С, 20 — 26.12.2018), *той, хто пройшов через брехливі московські анафеми та зміг створити організаційну основу церкви* (С, 20 — 26.12.2018). Аналізовані перифрази уподібнені за аксіологічною тональністю тим, які характеризують діяльність Філарета на міжнародному рівні. *Для світового православ'я цей церковний діяч фігура токсична* (УНІАН, 04.06.2019). Його вважають *ворогом російської церкви* (5к, 23.01.2019).

Наступну групу сформували вторинні найменування, які репрезентують Філарета як виняткову особистість, що суттєво впливає впродовж кількох десятиліть на духовний розвій суспільства, напр.: *найсамовідданіший захисник нашої віри, української землі й народу* (СП, 24 — 30.01.2019), *великий українець* (С, 20 — 26.12.2018), *справжній титан* (ДТ, 14.07.2019), *харизматичний лідер* (ДТ, 14.07.2019), *духовний тато* (ВВС, 11.05.2019), *духовний дідусь* (ВВС, 11.05.2019), *духовний лідер та наставник* (С, 20 — 26.12.2018), *батько-засновник* (Гор, 11.06.2019), *незламний борець* (Соб, 2019). У плані лексико-семантичної наповнюваності детермінованого компонента вони максимально наближені до щойно проаналізованих перифрастичних структур.

Окремий розряд представляють описові звороти, які висвітлюють патріаршу діяльність Філарета, нерозривний зв'язок його як очільника церкви з народом, напр.: *істинно народний патріарх* (УП, 23.01.2019), *патріарх від народу і для народу* (24к, 23.01.2019).

На жаль, обставини так склалися, що почесний патріарх Філарет пішов на конфлікт із новоствореною Православною церквою України і її очільником: вимагав зміни статуту церкви, закликав не виконувати угоду про створення ставропігії Вселенського патріархату в Україні, прагнув відновлення Київського патріархату. Результатом цієї конфронтації стала з'ява в мові таких перифраз пейоративного змісту, як *абсолютно радянська людина за стилем мислення* (РС, 15.05.2019), *ініціатор загрозливого скандалу* (ВН, 17.05.2019), *руйнівник того, до чого Україна йшла століттями* (ВН, 17.05.2019), *фактичний союзник Москви в боротьбі проти томосу* (24к, 20.02.2019), *весільний генерал нової церкви* (24к, 16.08.2019), *ініціатор загрозливого скандалу* (ВН, 17.05.2019), *професійний розкольник і бунтар* (О, 02.06.2019), *вічний розкольник* (Гор, 11.06.2019).

До сфери функційно активних входять описові найменування, що конституують перифрастичне поле «Митрополит Епіфаній». 3-поміж перифраз цього типу вирізняються дві самостійні групи. До першої уналежено вторинні назви, які характеризують вік, чесноти митрополита Епіфанія, його місце і вплив в українському та світовому православ'ї, напр.: *зручний намісник* (ВВС, 15.12.2018), *найпотужніша фігура в оточенні Філарета* (УП, 11.12.2018), *нейтральна фігура для головних груп впливу в церкві* (ВВС, 15.12.2018), *патріарший намісник* (УП, 15.12.2018), *місцєблюдитель патріаршого престолу* (ZU, 15.12.2018), *наймолодший митрополит* (ZU, 15.12.2018), *знавець грецької мови* (ТСН, 15.12.2018), *лояльний предстоятель* (ВН, 17.05.2019), *найвпливовіший релігійний лідер України* (НП, 16.08.2019), *особистість дуже цікава* (ZU, 15.12.2018), *слуга Вселенського Патріарха* (УМ, 11.06.2019), *досить закрита в медійному сенсі фігура* (ВВС, 16.12.2019).

Компонентний склад другої групи сформували перифрастичні звороти, які вказують на зв'язки між патріархом Філаретом та донедавна просто митрополитом, а нині вже *новообраним предстоятелем Православної церкви України* (УП, 15.12.2018) Епіфанієм, напр.: *десниця Філарета* (ВВС, 16.12.2018), *фактична десниця Філарета* (УП, 15.12.2018), *права рука патріарха Філарета* (Гор, 15.12.2018), *людина, яка була віддаленою від основних груп впливу в церкві та близькою до патріарха* (ВВС, 15.12.2018), *неформальне «продовження» Філарета* (ВВС, 15.12.2018), *ставленик і людина патріарха Філарета* (ВВС, 11.05.2019), *креатура патріарха Філарета* (ВН, 17.05.2019), *протеже патріарха Філарета* (УП, 15.12.2018), *вірний соратник Філарета* (ZU, 15.12.2018), *тінь Філарета* (ВВС, 15.12.2018), *найпотужніша фігура в оточенні Філарета* (УП, 18.12.2018), *член найближчого оточення Філарета* (УП, 15.12.2018). Після того, як «Філарет пішов від Епіфанія» [2], з'явилися негативно забарвлені описові структури на зразок *велика Філаретова помилка, але не головна* (ГК, 11.06.2019).

В окремий різновид вичленувано описові звороти, які розкривають непросту процедуру виборів предстоятеля Православної церкви України й дають оцінку чинним у нашій державі православним церквам. Основу перших сформуvalи перифрази з детермінувальними компонентами *кандидат, претендент, висуванець, конкурент* та деякими ін., напр.: *новообра- ний предстоятель* (УП, 15.12.2018), *кандидат на предстоятеля єдиної укра- їнської помісної православної церкви від Української православної церкви Київського патріархату* (Е, 22.12.2018), *конкурент Епіфанія* (Е, 22.12.2018).

Що ж до вторинних назв церков, то для Православної церкви Украї- ни найпромовистішими є номінації *дітище Філарета* (ZN, 28.01.2019), *фундамент, на якому вибудували нову єдину Православну церкву України* (Телеканал 112, 17.06.2019), для Української православної церкви Київ- ського патріархату, яка слугує *основою нової Православної церкви України* (УП, 14.06.2018), — *церква без Кирила* (УП, 15.12.2018), *церква без молитви за російську владу і за російське військо* (УП, 15.12.2018), *церква без Путі- на* (УП, 15.12.2018), *церква з Богом* (УП, 15.12.2018), *церква з Україною* (УП, 15.12.2018), для Української православної церкви Московського патріархату — *агент впливу Москви* (С, 22 — 28.02.2018), *агент Кремля у світовому православ'ї* (С, 24 — 30.01.2019), *знаряддя російщення україн- ського народу* (С, 11 — 17.01.2018), *інструмент проросійського впливу на державу, владу та суспільство в Україні* (ВВС, 15.12.2018), *нелегітимне релігійне утворення* (БТ, 14.11.2018), *одна з дивізій для гібридної війни* (УМ, 05.03.2019), *останній форпост Путіна* (УП, 03.02.2019), *передо- вий загін у гібридній війні, яку Московія четвертий рік веде проти України* (С, 11 — 17.01.2018), *пристанище демонів* (СП, 17 — 23.01.2019), *підрозділ російських спецслужб* (С, 24 — 30.01.2019), *підрозділ Федеральної Служби Безпеки* (Стр, 19.01.2018), *провідна сила в інформаційній війні, яку проти України веде Російська Федерація* (С, 11 — 17.01.2018), *сектанти під па- тронатом держави-агресора, яким жодна притомна людина ані руки не по- дасть, ані свічки за здоров'я не поставить* (БТ, 14.11.2018), *служителька антихриста* (СП, 17 — 23.01.2019), *слухняна єпархія Російської правосла- вної церкви* (Соб, 2019), *тоталітарна секта, створена Сталіним у 1943 році під виглядом відродження православ'я* (СП, 17 — 23.01.2019), *українська філія Російської православної церкви* (С, 24 — 30.01.2019), *фактично філія Комітету державної безпеки* (СП, 17 — 23.01.2019), *філіал Російської пра- вославної церкви, що в найближчому часі, де-факто, опиниться поза зако- ном* (БТ, 14.11.2018), для Почаївської лаври — *головний осередок «руського міра»* (СП, 28.06.2018).

Уже було наголошено, що активну появу публіцистично-політичних перифраз спричинили важливі суспільні події, головню президентські та дострокові парламентські вибори в Україні, зрозуміло, і підготовка до них та наслідки цих кампаній. Президентські вибори 2019 року поіменовано *загальносвітовим трендом* (ВВС, 11.04.2019), *Каруселлю-2019* (УНІАН, 16.03.2019), *розривом шаблонів* (ВВС, 11.04.2019), *чорним дзеркалом по- українськи* (ВВС, 11.04.2019).

Найширше перифрастичне поле, як і слід було прогнозувати, мають імена «Петро Порошенко» і «Володимир Зеленський». На базі описових зворотів, які різнобічно характеризують Петра Порошенка, можна сформувати окрему лексикографічну студію [3: 256 — 266; 4: 294 — 307]. Склад перифраз, що з'явилися в 2018 — 2019 рр., зазнає чіткої семантичної диференціації. Серед них послідовно вичленовуються вторинні номінування, які розкривають риси вдачі Петра Порошенка (*дуже скупий чоловік* (УП, 09.04.2019), *любитель випити* (ЦН, 20.03.2019), *олігарх і людина, яка успішно тримала ніс за вітром за всіх попередніх влад* (С, 20 — 26.06.2019), *патологічний брехун* (УПБ, 26.04.2019), його бізнесові якості (*корумпований бізнесмен, навколо якого багато небезпечних людей* (УП, 11.01.2019), рівень заможності (*найзаможніший кандидат* (24к, 13.02.2019), *офіційний мільйонер* (С, 25 — 31.01.2018), *офіційний мільярдер* (УП, 26.01.2018), минулі заслуги (*один із фундаторів таких знакових для України політсил, як «Партія регіонів» та «Наша Україна»* (УПВ, 28.01.2019), *старий політик* (24к, 01.04.2019), *старожил української політики* (УП, 08.02.2019). Найпродуктивніший тип становлять перифрастичні звороти, що інформують про участь п'ятого Президента в наданні українській церкві автокефалії. Петра Олексійовича небезпідставно називають *будівничим національної церкви* (ZN, 28.01.2019), *захисником української церкви, мови та нації* (ZN, 28.01.2019), *одним із головних локомотивів створення української автокефальної церкви* (BBC, 08.08.2019), *найбільшим другом духовенства Православної церкви України* (ZN, 28.01.2019), *православним християнином, який страждає через розкол православ'я в Україні* (УПБ, 17.04.2018), *людиною, що доклала максимум зусиль для створення помісної церкви* (UZ, 01.02.2019). Перифрастичний дискурс послідовно фіксує змагання Петра Порошенка у виборчому процесі. Адепти Петра Олексійовича вважають його *європейським президентом* (ЛУ, 20.04.2019), *єдиним дипломатом, який зміг об'єднати Захід проти Путіна* (УП, 03.09.2018), *єдиним справжнім політиком серед усіх наших президентів* (ВД, берез., 2019), *лідером європейського рівня* (УМ, 13.03.2019), *найкращим Президентом України для нашого часу* (ВД, берез., 2019), *нашим проводирем* (ЛУ, 23.02.2019), *політиком найвищого формату* (СП, 28.03.2019), *проукраїнським державником* (УМ, 17.04.2019), *реальним політичним виразником України української* (СП, 4 — 10.04.2019), *українським державником* (СП, 7 — 13.02.2018), *універсально розвиненим політиком* (ЛУ, 23.02.2019), *нашим гетьманом* (ЛУ, 23.02.2019). На переконання опонентів, ненависників, колишній Президент — *ворог усього людства* (УМ, 29.01.2019), *збірний образ усіх бід* (УМ, 07.02.2018), *помилка українців* (УП, 19.04.2019), *розкольник України* (УПБ, 26.04.2019), *типовий опортуніст* (24к, 09.01.2019). Така полярна аксіологія поширена й на інші види діяльності Петра Порошенка, як-от: 1) *головнокомандувач України, пор.: єдиний воєначальник, який відродив українську армію* (УП, 03.09.2018), *єдиний воєначальник, який може протистояти агресорові* (УП, 03.09.2018), *не просто командував, а й натхненний вихователь наших Збройних Сил* (ЛУ, 23.02.2019) і *загибель української армії* (ЦН, 20.03.2019); 2) боротьба

проти московського впливу в Україні, пор.: *єдиний, хто здатний протистояти Путінові* (ВД, берез., 2019), *ворог Кремля* (УМ, 29.01.2019), *ворог Російської Федерації* (УМ, 29.01.2019) й *архітектор реваншу проросійських сил в Україні* (С, 18 — 24.07.2019); 3) боротьба з олігархатом, пор.: *український політик (а не політик України!), який може відстоювати українські інтереси, тримати на вуздечці Ахметових, Коломойських, Ярославських, зручно розігрувати у Харкові позицію Геннадія Кернеса, тримати у жаху одеського жуліка Геннадія Труханова, підстьобувати галицьких цванцигерів* (СП, 28.03.2019) і *олігарх у шоколаді* (24к, 15.07.2019), *один із найбагатших олігархів із потужними амбіціями та розгалуженими політичними зв'язками, які глибоко вкоренилися за п'ять років президентства* (С, 02 — 08.05.2019). У 2018 — 2019 рр. помітно стали домінувати перифрастичні звороти з експліцитною негативною конотацією. Найвиразніше значення пейоративності передають вторинні описові звороти з детермінованим компонентом *барига* («продавець, торговець, бізнес якого оцінюється як недостойний»), напр.: *банальний барига* (ПУ, 04.04.2019), *молдовський барига* (Гор, 13.02.2019), *не президент, а підлий барига* (24к, 12.02.2019), *президент-барига* (ПУ, 04.04.2019).

Аналізовану групу доповнюють перифрастичні структури, у яких Петра Порошенка порівняно з такими одіозними постатями, як Віктор Янукович, Володимир Путін, напр.: *другий Янукович* (С, 18 — 24.01.2018), *другий Путін в Україні* (УПВ, 12.04.2019).

Нарешті, до розряду продуктивних слід зарахувати перифрази, що розкривають участь Петра Порошенка в президентських виборах 2019 р. Роль головного компонента в них найчастіше виконують іменники *учасник, гравець, жилаць, лідер, тріумфатор, переможець*, напр.: *ключовий гравець майбутніх президентських виборів* (НВ, 14.04.2018), *«лідер» рейтингу недовіри* (УП, 05.06.2018), *тріумфатор попередніх виборів* (УП, 05.06.2018), *уже більше не жилаць у президентському палаці* (ZU, 02.04.2019), *головний представник влади* (УП, 28.01.2019).

Дещо в іншому плані фігурує перифрастичне поле імені «Володимир Зеленський». Воно активно поповнюється новими конкретними репрезентантами. Незначний відсоток у цьому полі припадає на описові звороти, що різнобічно характеризують допрезидентський період життя Володимира Зеленського, зокрема його професійну діяльність, рівень політичної зрілості, статки, деякі віхи біографії. Конструктивним центром їх є іменники *комік, клоун, блазняр, комедіант, актор, людина, бізнесмен, уродженець, фронтмен, обличчя* та ін., напр.: *гарний клоун* (РС, 02.01.2019), *головний комік* (D, 29.08.2018), *головний актор «95 кварталу»* (УПВ, 12.04.2019), *актор і клоун* (СП, 04 — 10.04.2019), *квартильний блазняр* (RTV, 22.02.2019), *хвацький бізнесмен* (D, 29.08.2018), *клоун криворізький* (BU, 09.03.2019), *комік із телебачення* (СП, 25.04.2019), *актор без політичного досвіду* (ВВС, 01.04.2019), *людина, яка грає президента в кіно* (ОБ, квіт., 2019), *маленький кумедний чоловічок із телевізора під ніком ЗЕ* (Т, 05.04.2019), *містер комік* (СП, 18 — 24.04.2019), *наш сміхотворець* (ЛЮ, 23.02.2019), *професійний*

комік (ГТ, 26.04.2019), розумний, комедіант, але не клоун (РС, 11.04.2019), відомий комедіант (УМ, 22.01.2019), російський комік (СП, 4 — 10.04.2019), лідер «Кварталу» (D, 29.08.2018), обличчя «Студії Квартал-95» (DS, 09.01.2018), фронтмен «Кварталу-95» (D, 29.08.2018), ще не зовсім сформована особа (РС, 11.04.2019), абсолютний новачок у політиці та комік (СП, 18 — 24.04.2019), людина, яка не дала жодного інтерв'ю (УТ, 05.09.2019), зовсім нове в політиці обличчя (УМ, 22.01.2019), політичний неопіт (ВВС, 01.04.2019), людина з народу (Еп, 11.05.2019), за своєю суттю совковий чоловік (С, 25 — 31.07.2019), зелений мільйонер (Нов, 25.01.2019), один із найбагатших акторів (УП, 10.01.2019), російськомовний уродженець Кривого Рогу (ГК, 15.11.2018), сорокалітній підліток (ВВС, 12.04.2019), молода людина із повністю відсутнім негативним рейтингом, із колосальною впізнаваністю, яка дарує позитивні емоції (ВВС, 11.04.2019). Функцію типового семантичного маркера в цих структурах виконують прикметники або іменники в ролі узгодженого чи неузгодженого означення.

Основний масив аналізованих перифраз сформували описові звороти, що номінують участь Володимира Зеленського в новітньому політичному житті України. Аксиологічний спектр їх неоднорідний. У візії одних Володимир Зеленський — ворог із людським обличчям (О, 21.05.2019), людина з відверто антиукраїнськими, реваншистськими, проросійськими та зрадницькими поглядами (УМ, 27.03.2019), захисник російської мови (ВВС, 11.04.2019), комедіант-руйнівник (УМ, 16.04.2019), маска, від якої невідомо чого чекати (GU, 16.04.2019), поганий політик (РС, 02.01.2019), проросійський кандидат (D, 03.04.2019), узурпатор, який вийшов за межі своїх повноважень (УТ, 05.09.2019), людина, яка все життя насміхалася з України (Там само), тоді як в інших він асоціюється із символом зміни поколінь (DW, 17.04.2019), не агентом Кремля (Т, 05.04.2019), взірцем нового, некорумпованого стилю української політики (ВЗ, 25.05.2019), зброєю нового покоління (О, 21.05.2019), зброєю проти Росії нового покоління (О, 21.05.2019), людиною з народу (Еп, 11.05.2019), людиною змін (УТ, 05.09.2019), кращим вибором для українців (СП, 04 — 10. 04.2019) дорогого слуги народу (D, 29.08.2018). Дехто вважає його незалежним кандидатом (Еп, 11.05.2019), а дехто — залежним претендентом на пост глави держави. Пов'язують Володимира Зеленського передусім з олігархом Ігорем Коломойським. Перифрастичні звороти, які відображають цю міжособистісну підпорядкованість, утворюються на базі іменників *маріонетка*, *маска*, *кінь*, *блазень*, *ставленик*, *іграшка*, *партнер*, *проект*, *протеже*, *слуга*, *фігура*, *кандидат* та ін., пор.: *ні-яка не іграшка в руках Коломойського* (ВВС, 07.02.2019), *не «план Б» Коломойського* (ВВС, 07.02.2019) й *іграшка Коломойського* (DW, 17.04.2019), *кінь Коломойського* (ТП, 06.03.2019), *маріонетка корупційного олігарха* (Ігоря Коломойського) (МН, 02.03.2019), *партнер Коломойського по медіа-бізнесу* (DW, 24.07.2019), *Бенін клоун* (УП, 06.03.2019), *головний комік Ігоря Коломойського* (D, 27.09.2018), *палацовий блазень олігарха та президента Європейського єврейського парламенту Коломойського* (УМ, 05.03.2019), *прихований кандидат від олігарха Ігоря Коломойського* (РС, 11.01.2019), *проект*

одіозного олігарха Ігоря Коломойського (РР, 18.04.2019), протезе Ігоря Коломойського (24к, 25.01.2019), реальний слуга корумпованого олігарха-втікача (РР, 18.04.2019), слуга Коломойського (РР, 14.02.2019), блазень Коломойського (АК, 14.02.2019), домашній блазень Коломойши (УР, лют., 2019), дуже вигідна фігура для гравця в шахи Ігоря Коломойського (УП, 10.01.2019), кандидат Коломойського (ЗІК, 21.02.2019), «кишеньковий» проєкт олігарха (Рол, 15.11.2018), маска Коломойського (ЕН, 06.02.2019), особистий блазень Коломойського (ЕН, 10.01.2019), ставленик олігарха Коломойського (24к, 01.04.2019).

Перифрази, що репрезентують Володимира Зеленського як кандидата на пост президента, об'єднуються передусім значеннями «який не стосується чинної системи» і «той, що не існує, але може існувати за певних умов». Вони конституюються за участю субстантивних лексем *кандидат, постать, людина* та прикметників *несистемний, асистемний, віртуальний*, які виконують роль ономазіологічного маркера конструкцій на зразок *антисистемний кандидат* (РС, 03.04.2019), *антисистемний кандидат із виразно популістськими гаслами* (ЄП, 26.04.2019), *віртуальна постать без політичного досвіду* (СП, 25.04.2019), *віртуальний кандидат* (УП, 19.04.2019), *віртуальний кандидат, у якого існує лише «телевізійний образ»* (ТСН, 11.04.2019), *віртуальний кандидат, який говорить постановочними словами і фразами* (ТП, 11.04.2019), *віртуальний президент* (Е, 16.04.2019), *людина з-поза політичної системи* (СП, 25.04.2019), *несистемний кандидат* (ВВС, 11.04.2019), *несистемний кандидат у президенти* (СП, 18 — 24.04.2019), *несистемний політик* (УП, 19.04.2019), *несистемний Президент* (UA1, 10.06.2019). Із цими перифрастичними зворотами семантично корелюють індивідуально-авторські описові звороти *дитячий альбом, який треба розмалювати, і в кожного є свої кольорові олівці* (УП, 15.04.2019), *розмальовка, для якої кожен виборець сам обирає фломастери* (УМ, 17.04.2019), *кіт у мішку* (УП, 19.04.2019), *звичайний котяра в порожньому мішку* (ЛУ, 20.04.2019), *звичайна голограма, яка усміхається й іноді щось говорить* (Т, 05.04.2019), *«чистий аркуш»* (НВ, 03.04.2019).

Ще в один тип зінтегровано перифрази, які транслюють президентську програму, отже, і самого майбутнього й уже чинного Президента Володимира Зеленського. Ідеться про вторинні номінування на вірець *кандидат у президенти без конкретних планів на майбутнє* (ЛУ, 20.04.2019), *кандидат, який витканий з інтернет-ресурсів та обіцянок* (ЗІК, 10.04.2019), *кандидат із телевізора* (ГК, 15.11.2018), *містер хаос* (СП, 18 — 24.04.2019), *людина, яка грає президента в кіно* (ОБ, квіт., 2019).

Президентський і парламентський виборчі процеси супроводжувало гасло «*нове (нові) обличчя*». Воно, зрозуміло, знайшло відбиток і у сфері описових номінувань перифрастичного поля «Володимир Зеленський». Серед його конкретних репрезентантів зафіксовано позитивно й негативно обарвлені вторинні назви *нове обличчя в політиці* (Гор, 14.11.2018), *нове обличчя для населення, розчарованого старою політичною елітою* (ДТ, 15.03.2019), *нове обличчя старого олігарха* (ОС, 27.02.2019).

Наступну групу утворюють описові звороти, які вказують на місце Володимира Зеленського у виборчому процесі 2019 р. (*вирок Порошенкові* (СП, 25.04. — 08.05.2019), *новачок на виборах, проте з першим рейтингом* (УМ, 05.03.2019), *головний фаворит президентської виборчої кампанії* (24к, 16.01.2019), *фаворит президентських перегонів* (С, 25.04. — 01.05.2019), *достроково легітимний* (ЄП, 22.04.2019), *імовірний «зірковий» кандидат у президенти України* (24к, 06.11.2018), *імовірний наступник Петра Порошенка* (112, 12.04.2019), *найближчий конкурент [Юлії] Тимошенко* (УП, 10.01.2019), *переможець президентських виборів* (УП, 27.04.2019), *кандидат великих міст і молоді* (УП, 09.04.2019), *кращий вибір для українців* (СП, 04 — 10.04.2019), *переможець першого туру виборів* (D, 03.04.2019). Регулярною твірною базою для них є іменники *кандидат, конкурент, переможець, фаворит*.

Найвиразніше конотовані перифрази, які вказують на ступінь готовності Володимира Зеленського до президентської роботи, напр.: *перший президент, якому не потрібні великі канали, щоб спілкуватися з виборцями* (ВВС, 23.04.2019), *президент-голограма* (Еп, 11.05.2019). Вершинним компонентом аналізованого типу вторинних найменувань є синтаксична конструкція *пасажир за штурвалом літака* (ОБ, лют., 2019), що реалізує значення «відсутній досвід у керівництві державою». Авторство цієї описової структури належить Віталієві Кличку.

Зауважимо, що максимально відчутною конотованістю наділені перифрастичні вислови, у яких Володимира Зеленського порівняно з іншими відомими особистостями. Ці вторинні номінування розкривають його президентську й мистецьку діяльність (*український Макрон* (ВВС, 18.04.2019), *український Мадуро* (ТП, 04.04.2019), *український Масляков* (D, 29.08.2018), *український Рейган* (ОБ, квіт., 2019), *новий «зелений» український Наполеончик* (УТ, 05.09.2019), *український синьо-жовтий Путін* (Там само), *новітній Путін* (Там само), *новітній Наполеон* (Там само), *маріонетка Путіна* (УП, 10.04.2019), *агент Путіна* (УП, 10.04.2019), *українська Моніка Левінські* (Б, 28.09.2019).

У 2018 — 2019 рр. у політичному дискурсі з'явилося чимало перифраз на позначення партій, передусім тих, які стали активними учасниками виборчого процесу 2019 р. За політичною силою «Опозиційна платформа — За життя», як і за її попередниками — партією «Всеукраїнське об'єднання «Центр», перейменовану в партію «За життя», що об'єдналася з громадською організацією Віктора Медведчука «Український вибір», стійко закріпилися вторинні номінування *головний промосковський проект на виборах* (УМ, 08.08.2018), *внутрішній ворог України* (МН, 03.01.2019), *відверто проросійська політична сила* (НС, 08.07.2019), *російська «п'ята колона»* (ЗІК, 10.10.2018), *мозковий центр зі зміни або усунення конституційного ладу в Україні* (УП, 27.03.2018). Цікаво, що політичну силу, яку представляють Вадим Рабінович, Віктор Медведчук, Нестор Шуфрич, Вадим Новинський та інші політики, у народі названо «*Окупаційна платформа — За життя!*», «*Опозиційна платформа — За смерть!*», «*Окупаційна платформа — За смерть!*». Як позитивними, так і негативними щодо змісту є описові звороти до

політичних партій «Батьківщина» (*лідер симпатії українців* (УМ, 08.05.2018), «Голос» (*наймолодша й поки найменш передбачувана політична партія співака Святослава Вакарчука* (УМ, 16.07.2019), «Рух нових сил» (*партія лідерського типу* (УП, 22.06.2018), «Слуга народу» (*суто віртуальна партія* (ГК, 15.11.2018), *слуга Коломойського* (АК, 30.10.2018), *принципово нова влада* (Зе, лип., 2019), *безальтернативний лідер парламентських перегонів* (ЗУ, 18.07.2019), *абсолютно віртуальний проект* (ГК, 15.02.2019), *партія «зелених депутатів»* (С, 1 — 7.08.2019), «Блок Петра Порошенка «Солідарність» (*традиційний лідер серед кнопочдавів у парламенті* (С, 21 — 27.06.2018), *найбільш підготовлена, проукраїнська, проєвропейська патріотична партія* (УМ, 17.07.2019), *ключовий гравець у нинішній владі* (УМ, 08.05.2018), «Українське об'єднання патріотів — УКРОП» (*ручна «приватівська» партія* (ГК, 03.10.2018), «Народний фронт» (*добре профінансований політичний труп* (С, 7 — 13.02.2019), «Опозиційний блок» (*внутрішній ворог України* (МН, 03.01.2019), *рупор Кремля* (МЗ, 01.08.2018), «Рух нових сил» (*партія лідерського типу* (УП, 22.06.2018).

Отже, процесові творення перифраз у публіцистичному дискурсі відведено винятково важливе місце. Описові звороти досить влучно характеризують людей і події, що відбуваються в суспільстві. В їх основі лежать різні моделі творення. Репрезентантом тієї або тієї семантики чи конотативного потенціалу є окремі марковані мовні одиниці або весь контекст. Процес вторинного номінування в політичній царині триває. Завдання мовознавчої науки — об'єктивне й коректне лінгвістичне інтерпретування їх.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- 112 — 112.ua: сайт телеканалу. URL: <https://ua.112.ua>.
- 24к — Телеканал новин «24». URL: <https://24tv.ua>.
- 5к — 5 канал: сайт телеканалу. URL: <https://www.5.ua>.
- АК — Антикор. URL: <https://antikor.com.ua>.
- Б — Букви: сайт інтернет-видання. URL: <https://bykvu.com/ua>.
- БТ — Без Табу: інтернет-портал. URL: <https://beztabu.net>.
- ВД — Велика держава вільних і щасливих людей: програма кандидата на пост Президента України Петра Олексійовича Порошенка.
- ВЗ — Високий замок. Блоги. URL: <https://wz.lviv.ua/blogs>.
- ВН — Волинські новини: сайт інформаційної агенції. URL: <https://www.volynnews.com>.
- ГК — Главком. URL: <https://glavcom.ua>.
- Гор — Гордон: сайт інтернет-видання. URL: <https://gordonua.com>.
- ГТ — Громадське Телебачення: сайт. URL: <https://hromadske.ua>.
- ДТ — Дзеркало тижня. Україна: сайт. URL: <https://dt.ua>.
- Е — Еспресо: портал. URL: <https://espresso.tv>.
- ЕН — Економічні новини: сайт газети. URL: <https://enovosty.com/uk>.
- ЄП — Європейська правда: новинний ресурс. URL: <https://www.eurointegration.com.ua>.
- Зе — Зе! Депутат СЛУГА НАРОДУ: інформаційний бюлетень.
- ЛН — Ліга. Новини. URL: <https://ua-news.liga.net>.
- ЛУ — Літературна Україна: газета письменників України. 2018 — 2019.
- МН — Мережа Новин: сайт. URL: <http://merezha.com>.
- НВ — Новое время: сайт журналу. URL: <https://nv.ua/ukr>.
- Нов — Новинарня: український ньюз-рум. URL: <https://novynarnia.com>.
- НП — Новини Полтавщини: сайт обласного комунального інформаційного агентства. URL: <https://np.pl.ua>.

- НС — Наше слово: сайт газети. URL: <https://www.nasze-slowo.pl>.
О — Обозреватель: сайт газети. URL: <https://www.obozrevatel.com>.
ОБ — Останній Бастіон: суспільно-політична газета.
ОС — Офіційний сайт Володимира Зеленського і команди. URL: <https://ze2019.com>.
ПУ — Преса України: сайт газети. URL: <https://uapress.info>.
РБК — РБК—Україна. Styler: інформаційний портал. URL: <https://styler.rbc.ua>.
РР — Рівне ракурс: сайт газети. URL: <https://rakurs.rovno.ua>.
РС — Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org>.
С — Свобода: газета. 2018 — 2019.
Соб — Собор: на підтримку Православної церкви України.
СП — Слово Просвіти: всеукраїнський культурологічний тижневик. 2018 — 2019.
Стр — Стрічка.ком. URL: <http://strichka.com>.
Т — Тиждень.ua. URL: <https://tyzhden.ua>.
ТМ — Твоє місто: Львівський міський портал. URL: <http://tvoemisto.tv>.
ТП — Телеканал «Прямий»: сайт. URL: <https://prm.ua>.
ТСН — ТСН: сайт інформантства. URL: <https://tsn.ua>.
УМ — Україна молода: щоденна українська інформаційно-політична газета. 2018 — 2019.
УНІАН — УНІАН: сайт інформантства. URL: <https://www.unian.ua>.
УП — Українська правда: сайт газети. URL: <https://www.pravda.com.ua>.
УПБ — Українська правда. Блоги. URL: <https://blogs.pravda.com.ua>.
УПВ — Українська правда. Вибори. URL: <https://vybory.pravda.com.ua>.
ЦН — Цензор. НЕТ. URL: <https://censor.net.ua>.
BBC — BBC News Україна: сайт інформаційного агентства. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian>.
BU — BusinessUA.Com: інтернет-видання. URL: <http://businessua.com>.
D — Depo.ua. URL: <https://www.depo.ua>.
DS — DS News. URL: <http://www.dsnews.ua>.
DW — Deutsche Welle. URL: <https://p.dw.com>.
En — Enigma.ua. URL: <https://enigma.ua>.
F — Facebook. URL: <https://www.facebook.com>.
GU — Gazeta UA. URL: <https://gazeta.ua>.
IN — Insider. URL: <http://www.theinsider.ua>.
MN — Mukachevo.net: Закарпатський інформаційно-діловий портал. URL: <http://www.mukachevo.net/ua>.
MS — MediaSapiens. URL: <https://ms.detector.media>.
Pol — Politeka. URL: <https://politeka.net/ua>.
RTV — Rabinovich tv: сторінка на You Tube каналі. URL: <https://www.youtube.com>.
UA1 — UA1: Інтернет-видання. URL: <https://ua1.com.ua>.
Up — UAportal. URL: <https://www.uaportal.com>.
UZ — UA ZMI: Новини України: сайт. URL: <https://uazmi.org/news>.
YT — YouTube. URL: <https://www.youtube.com>.
ZIK — ZIK: сайт інформ. агентства. URL: <https://zik.ua>.
ZN — Zaxid.net. URL: <https://zaxid.net>.
ZU — Znaj.ua. URL: <https://znaj.ua>.

ЛІТЕРАТУРА

1. Костюк С. Здобути духовну незалежність України. Томос — поштовх для перемоги над агентурою в рясах. *Свобода*. 2019. 24 — 30 січ. С. 11.
2. Романюк Р. Як Філарет пішов від Епіфанія і що тепер буде з ПЦУ. *Українська правда: сайт газети*. 2019. 20 черв. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2019/06/20/7218716/> (дата звернення: 21.06.2019).
3. Степаненко М.І. Політичне сьогодення української мови: актуальний перифрастикон. Харків, 2017.
4. Степаненко М.І. Публіцистично-політичні перифрази в українській мові: 2017 рік. Полтава, 2018.

5. Стишов О.А. Нова суспільно-політична лексика і термінологія в сучасній українській мові. *Лінгвістичні дослідження*. Харків, 2019. Вип. 50. С. 258 — 268. DOI: <https://doi.org/10.34142/23127546.2019.50.31>

LEGEND

- 112 — 112.ua: news channel. URL: <https://ua.112.ua>.
24к — Kanal Novyn “24”. URL: <https://24tv.ua>.
5к — 5 Kanal: TV news site. URL: <https://www.5.ua>.
AK — Antikor. URL: <https://antikor.com.ua>.
Б — Bukvy: website of the online edition. URL: <https://bykvu.com/ua>.
БТ — Bez Tabu: Internet portal. URL: <https://beztabu.net>.
ВД — A great state of free and happy people: the program of the candidate for the post of President of Ukraine Petro Oleksiiovych Poroshenko.
ВЗ — Vysokyi Zamok. Blogs. URL: <https://wz.lviv.ua/blogs>.
ВН — Volynski novyny: Information agency. URL: <https://www.volynnews.com>.
ГК — Glavcom. URL: <https://glavcom.ua>.
Гор — Gordon: website of the online edition. URL: <https://gordonua.com>.
ГТ — Hromadske TV: site. URL: <https://hromadske.ua>.
ДТ — Dzerkalo Tyzhnia. Ukraine: site. URL: <https://dt.ua>.
Е — Espresso: portal. URL: <https://espresso.tv>.
ЕН — Ekonomichni Novyny: Newspaper site. URL: <https://enovosty.com/uk>.
ЄП — Yevropeiska Pravda: Information resource. URL: <https://www.eurointegration.com.ua>.
Зе — Ze! Deputat SLUHA NARODU: newsletter.
ЛН — Liga Novyn. URL: <https://ua-news.liga.net>.
ЛУ — Literary Ukraine: A newspaper of writers of Ukraine. 2018 — 2019.
МН — Merezha novyn: site. URL: <http://merezha.com>.
НВ — Novoie vremia: newspaper site. URL: <https://nv.ua/ukr>.
Нов — Novynarnia: Ukrainian news room. URL: <https://novynarnia.com>.
НП — Novyny Poltavshchyny: site of the regional municipal news agency. URL: <https://np.pl.ua>.
НС — Nashe Slovo: newspaper site. URL: <https://www.nasze-slowo.pl>.
О — Obozrevatel: newspaper site. URL: <https://www.obozrevatel.com>.
ОБ — Ostannii Bastion: social and political newspaper.
ОС — The Official site of Volodymyr Zelenskyi and the team. URL: <https://ze2019.com>.
ПУ — Presa Ukrainy: newspaper site. URL: <https://uapress.info>.
РБК — RBK—UKRAINA. Styler: information portal. URL: <https://styler.rbc.ua>.
РР — Rivne Rakurs: newspaper site. URL: <https://rakurs.rovno.ua>.
РС — Radio Svoboda. URL: <https://www.radiosvoboda.org>.
С — Svoboda: newspaper. 2018 — 2019.
СоБ — Sobor: in support of the Orthodox Church of Ukraine.
СП — Slovo Prosvity: Ukrainian Cultural Weekly. 2018 — 2019.
Стр — Strichka.kom. URL: <http://strichka.com>.
Т — Tyzhden.ua. URL: <https://tyzhden.ua>.
ТМ — Tvoie Misto: Lviv city portal. URL: <http://tvoemisto.tv>.
ТП — TV Channel “Priamyi”: site. URL: <https://prm.ua>.
ТСН — TSN: news agency site. URL: <https://tsn.ua>.
УМ — Ukraina Moloda: daily Ukrainian news and political newspaper. 2018 — 2019.
УНІАН — UNIAN: news agency website. URL: <https://www.unian.ua>.
УП — Ukrainska Pravda: newspaper site. URL: <https://www.pravda.com.ua>.
УПБ — Ukrainska Pravda. Blogs. URL: <https://blogs.pravda.com.ua>.
УПВ — Ukrainska Pravda. Elections. URL: <https://vybory.pravda.com.ua>.
ЦН — Tsensor. Net. URL: <https://censor.net.ua>.
BBC — BBC News Ukraine: news agency website. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian>.
BU — BusinessUA.Com: інтернет-видання. URL: <http://businessua.com>.

- D — Depo.ua. URL: <https://www.depo.ua>.
DS — DS News. URL: <http://www.dsnews.ua>.
DW — Deutsche Welle. URL: <https://p.dw.com>.
En — Enigma.ua. URL: <https://enigma.ua>.
F — Facebook. URL: <https://www.facebook.com>.
GU — Gazeta UA. URL: <https://gazeta.ua>.
IN — Insider. URL: <http://www.theinsider.ua>.
MN — Mukachevo.net: Transcarpathian information and business portal. URL: <http://www.mukachevo.net/ua>.
MS — MediaSapiens. URL: <https://ms.detector.media>.
Pol — Politeka. URL: <https://politeka.net/ua>.
RTV — Rabinovich tv: page on the You Tube channel. URL: <https://www.youtube.com>.
UA1 — UA1: Online edition. URL: <https://ua1.com.ua>.
Up — UAportal. URL: <https://www.uaportal.com>.
UZ — UA ZMI: News of Ukraine: site. URL: <https://uazmi.org/news>.
YT — YouTube. URL: <https://www.youtube.com>.
ZIK — ZIK: information agency site. URL: <https://zik.ua>.
ZN — Zaxid.net. URL: <https://zaxid.net>.
ZU — Znaj.ua. URL: <https://znaj.ua>.

REFERENCES

1. Kostiuk, S. (2019, Jan 24 — 30). To gain spiritual independence of Ukraine. Tomos — a push to the victory over the agents in church robes. *Svoboda*. P. 11 (in Ukr.).
2. Romaniuk, R. (2019, June 20). How Filaret abandoned Epiphanius and what is going to happen to Orthodox Church of Ukraine. *Ukrainska Pravda*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2019/06/20/7218716/> (in Ukr.).
3. Stepanenko, M.I. (2017). Political realia of the present day Ukrainian language: contemporary paraphrase. Kharkiv (in Ukr.).
4. Stepanenko, M.I. (2018). Publicistic-political paraphrases in the Ukrainian language: 2017. Poltava (in Ukr.).
5. Styshov, O.A. (2019). The new socio-political vocabulary and terminology in the contemporary Ukrainian language. *Linhvistychni doslidzhennia*, 50, 258 — 68. URL: <https://doi.org/10.34142/23127546.2019.50.31> Kharkiv (in Ukr.).

Статтю отримано 25.10.2019

M.I. Stepanenko

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Poltava

DYNAMIC PROCESSES IN PERIPHRASTIC IN 2018 — 2019

The article deals with the ways of coining the new political lexicon (periphrastic structures) connected with emerging the essential intralingual (internal necessity in creating new words) and extralingual (participation in politics and Verkhovna Rada work etc.) factors. The author identifies the key periphrastic fields and their semantic meanings, connotative peculiarities, lexical and grammatical specific features at a level of deterministic and determinant constituents and onomasiological markers, and in the form of lexical or contextual implementers, formal and grammatical structures (word phrase, complex sentences). The article described intra-semantic differentiation of descriptive structures for designation of ecclesiastical events (granting autocephaly to the Orthodox Church, obtaining Tomos about autocephaly, the formation of the Ukrainian Orthodox Church), church figures (Patriarch / Honorary Patriarch Filaret, Metropolitan Epiphanius), social events (presidential election, snap parliamentary election in Ukraine, political campaigns, their preparation and outcomes), statesmen (Petro Poroshenko, Vladimir Zelensky), political parties “Motherland”, “Servant of the People”, “Opposition Platform — For Life”, “Voice”, Petro Poroshenko’s party “Solidarity”, “People’s Front”, “Ukrainian Association of Patriots — UKROP”), identified significant types, subtypes of peripheral phrases, indicated their

possible semantic correlation. It has been revealed that the process of creating descriptive names that characterize the political discourse of events occurring in society is based on traditional (elaborate) and specific (author's) models, the most common of which are noun-adjective phrases, compound words with substantive-attributive and pronoun-relative predicative parts; it has been proved that the lexical-semantic source of the modern Ukrainian language is constantly changing in accordance with language regulations and receives the appropriate linguistic forms. The task of linguistics implies objective linguistic interpretation of this source.

Keywords: *periphrasis, periphrastic field, connotative potential, semantics of secondary names, intra/extra-linguistic factors.*

П.І. Білоусенко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ЄСТЬ ИЗВѢСТНОЕ ХУДОЖЕСТВО БЛ҃ГѠ И ГЛ҃АТИ И ПИСАТИ ОУЧАЩЕЄ Граматиці М. Смотрицького 400 років

Подано основні біографічні відомості про М. Смотрицького, здобуття ним освіти на батьківщині та закордоном. Схарактеризовано наукову і педагогічну діяльність вченого-філолога, його працю «Граматіка славенскія правилное Сунтама», яку було видано 1619 р., її вплив на подальшу долю граматичної думки в східнослов'янському та європейському мовознавстві.

Ключові слова: церковнослов'янська мова, суспільна полеміка, католицизм, православ'я, внутрішні потреби в розвитку церковнослов'янської мови, новаторські риси граматики, основоположник вітчизняного мовознавства.

Серед низки ювілейних дат цього річ особне місце посідає «Граматика» старослов'янської мови Мелетія Смотрицького, якій виповнилося чотири століття. Це перше повне видання граматики церковнослов'янської мови в українській редакції (1619).

Мелетій Смотрицький був однією з найяскравіших постатей в українській історії початку XVII ст. — талановитий письменник, мовознавець, священник, доктор медицини, ерудит із всебічною європейською освітою, який завжди дбав про долю свого народу. Народився Мелетій Смотрицький (Максим Герасимович) на Поділлі в містечку Смотричі в небагатій православній українській родині. Біографи називають різні дати його народження, переважно 1577 — 1579, хоч деякі дослідники переконані, що датою народження треба вважати 1572 рік. Його батько Герасим Смотрицький був ректором славетної Острозької академії, знаним письменником-полемістом, який разом

з Іваном Федоровим редагував та видрукував Острозьку Біблію. Початкову освіту М. Смотрицький здобув в Острозькій школі від батька — знавця церковнослов'янської мови й грека Кирила Лукаріса (згодом ректора Острозької школи, а пізніше — Константинопольського патріарха). Тут він мав змогу досконало вивчити церковнослов'янську і грецьку мови. Продовжив навчання в єзуїтській Віленській академії. В українському суспільстві слово «єзуїтський» нерідко асоціюється зі зрадою, підступністю, нехтуванням нормами моралі для досягнення певної мети. Однак єзуїтське шкільництво в другій половині XVI — на початку XVII ст. цілком відповідало культурним потребам української шляхти. Добре знання латини, набуття риторичних умінь, знайомство з писемною спадщиною античності — усе це було необхідним для української еліти. Тому через місцеві єзуїтські школи, за підрахунками істориків, пройшло близько 2,5 — 3 тис. українських юнаків. Пізніше М. Смотрицький поїхав за кордон для завершення освіти, де слухав лекції в добре знаних європейських університетах (Вроцлавському, Лейпцизькому, Віттенберзькому й Нюрнберзькому). Тут здобув усебічну класичну освіту. За кордоном він ознайомився з ідеями Реформації, античною культурою, філософами та письменниками епохи Відродження. Крім цього, вивчив чимало мов, серед яких і давньоєврейська, арамейська та давньогрецька. Він став одним із найосвіченіших людей свого часу. Тут же захопився протестантською ідеологією М. Лютера, який із 1508 р. працював викладачем у Віттенберзькому університеті, див. докладніше [10: 9 — 10]. Під час поїздки в Рим М. Смотрицький на власні очі побачив розтлінність римсько-католицького кліру, на основі чого опублікував тези-звинувачення, де висловив незгоду з догмами католицької церкви.

Повернувшись до рідного краю (1604), М. Смотрицький деякий час працював ректором Києво-Братської школи, де викладав латину. Та 1617 р. він знову їде до Вільна, де й прийняв чернецтво під іменем Мелетій.

М. Смотрицький увійшов в історію українського мовознавства як поліглот і автор кількох шкільних підручників: у 1615 р. в Кельні він опублікував граматику грецької мови, у 1617 — 1620 рр. створив «Лексикон» (словник) церковнослов'янської та грецької мов, узяв участь у написанні «Букваря языка словенского» (1618). Вершиною наукової діяльності М. Смотрицького стала лінгвістична праця «Граматика» (повна назва — «Граматика славенския правилое Свнтагма»), яку було видано 1619 р. в м. Єв'ї біля Вільна в маєтку князя Богдана Огинського. Вона є видатною пам'яткою слов'янської граматичної думки, послугувала основою церковнослов'янської граматичної науки на наступні два століття. Ця праця зазнала багато переробок і перекладів. Її неодноразово перевидавали (Вільно, 1629; Кременець, 1638, 1648; Москва, 1648, 1721), часом із додатковими статтями про важливість вивчення граматики. Вона справила значний вплив на розвиток східнослов'янської філології і викладання граматики в школах, її було покладено в основу низки наступних слов'янських граматик, виданих за кордоном — Вільгельма Лудольфа (Оксфорд, 1696), Іллі Ко-

п'євича (Амстердам, 1706), Павла Ненадовича (Римник, 1755), Стефана Вуяновського (Відень, 1793) й Авраама Мразовича (Відень, 1794) та ін.

Багато десятиліть «Граматика» слугувала основним посібником для вивчення церковнослов'янської мови (яка на той час була літературною мовою) і відіграла значну роль у її засвоєнні в тій редакції, у якій вона тоді функціонувала в Україні та Білорусії.

Після повернення на батьківщину М. Смотрицький активно вступив у суспільну полеміку — став на захист прав упослідженої в Речі Посполитій українсько-білоруської православної церкви. Римська церква від античного періоду користувалася незаперечним авторитетом, а так звані Вселенські собори — з'їзди представників вищого духовенства — були важливим засобом християнської церкви за зміцнення своєї влади: там виробляли церковні догмати і церковне право, вели боротьбу проти єресей, за єдність церкви. Однак на заході та сході Європи були різні особливості соціально-економічного та соціально-політичного становища церкви. На заході феодальні відносини розвивалися досить швидко, існувала політична роздробленість, римський папа та його церковне оточення були політично самостійними і незалежними. На сході ж феодальні відносини розвивалися повільно, існувала політична централізація, константинопольський патріарх та його церковне оточення були політично несамоцїйними, залежними від світських властей. Назрівала боротьба римського папи та константинопольського патріарха за владу над усією християнською церквою. Вселенський собор 381 р. був представлений головно східними церквами. В актах цього собору стверджувалося, що «Константинопольський єпископ має переваги честі після Римського єпископа, оскільки Константинонь є «Новий Рим». Після 1054 р. було засновано Константинопольську архієпископію, а згодом — і піднесення її як столичної. Відбувся розкол християн на західну католицьку і східну православну церкву (його ще називають Великою Схизмою), див. докладніше про причини розколу в [3: 70 — 82]. Католицизм вважає канонічною лише Біблію, написану латинською мовою, богослужіння й релігійні обряди в католицькому культі здійснювали латинською або грецькою мовами, незрозумілими для більшості вірян. Візантія ж дозволяла проповідувати християнство рідною мовою. Це стало одним із вагомих чинників, чому князь Великої Моравії Ростислав вирішив спертися на союз із Візантією, у якій сподівався знайти могутнього союзника в боротьбі з германськими імператорами. Літописи повідомляють, що до правителя Київської Русі зверталися проповідники ісламу, іудаїзму, західного «латинського» християнства (католицизму), але князь Володимир після бесід із «грецькими філософами» зупинився на православ'ї і в 988 р. прийняв християнство за грецьким обрядом та зробив його державною релігією Київської Русі.

Полеміка з хулителями православ'я в перші десятиліття XVII ст. була вельми актуальною і популярною. У часи Реформації, Контрреформації та Просвітництва набуло небаченого розвитку книгодрукування

і шкільництво. Православна церква часто ставала об'єктом нападок у багатоконфесійній тоді Речі Посполитій з боку авторів інших християнських конфесій. Оминаючи низку претензій католиків до православ'я, зупинимося на висловленій у третій частині книги польського римо-католицького священника, полеміста, проповідника Петра Скарги «Про єдність Церкви Божої» думці, де йдеться про літургійну мову Руської Церкви: «До того дуже тебе ошукали греки, руський народе, що, даючи тобі святу віру, не дали своєї грецької мови. Вони натомість наказали задовольнитися цією слов'янською, щоб ти ніколи не дійшов до справжнього розуміння й науки. Є бо тільки ці дві мови, грецька й латинська, що на них свята віра поширилася й прищепилася по всьому світу, і поза цими мовами ніхто в ніякій науці не може бути досконалий, а тим більше в духовній, у науці святої віри. Це не тільки тому, що інші мови безупинно змінюються й не можуть мати слави людського ужитку (бо не мають своїх певних граматик і словарів), тільки ті дві завжди однакові й ніколи не змінюються), але також і тому, що тільки на тих двох мовах побудовані науки і їх не можна добре перекласти на інші мови. Зі слов'янської мови ніколи ніхто не може бути вченим. А вже тепер майже ніхто не розуміє її добре. Бо ж немає на світі такого народу, котрий говорив би нею так, як є в книгах; а також вона не має та вже й не може мати своїх правил, граматик і словників для викладання. І тому то ваші попи мусять удаватися за перекладом до польської мови, коли хочуть щось розуміти по-слов'янськи: бо ж вони доктори тільки устами та в читанні. Й іншої школи читання, здається, не мають. І це ж їх досконалість в усій науці на всі духовні стани! Звідси постають неуктство й помилки без краю, коли сліпі ведуть сліпих» [5: 90]. 1569 р. відбулася Люблінська унія — угода про об'єднання Королівства Польського та Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу — Річ Посполиту, що була затверджена в місті Любліні 1 липня 1569 р. У Речі Посполитій, як і в усіх Західноєвропейських країнах в середні віки, мовою культури була латинська зі схоластичним обробленням граматичного складу й лексики. Щоб боротися з ворогами їхньою зброєю, треба було церковнослов'янську мову довести до такого ж рівня граматичного оброблення, якою була латинська мова [6: 82]. За словами дослідників, у морі неграмотності, «яке розташувалося на території Великого князівства Литовського, у середні віки з'явилися маленькі острівці культурного життя — українські та білоруські міста. Зародження світського напрямку паралельно із церковним було зумовлене економічним піднесенням, коли назріла потреба у здобутті знань світського характеру» [6: 83]. М. Смотрицький як патріот православ'я мусив відреагувати на такі закиди. Його полемічні твори набули величезної популярності і в рукописних копіях поширювалися в Україні та Білорусії. Книгу «Тренос або плач Східної церкви» (1610) дослідники називали «візитною карткою» творчості М. Смотрицького його найвидатнішим літературним твором. Сучасники порівнювали цю працю автора з творами Івана Золотоустого — архієпископа Константинопольського —

одного із трьох Вселенських святителів, разом зі святителями Василем Великим і Григорієм Богословом, його називали обранцем віри і «стовпом православ'я», а книгу сприймали майже як святу й пророчу.

Назрівали внутрішні потреби і в розвитку церковнослов'янської мови. М. Смотрицький, який уже набув досвіду роботи з граматичним матеріалом, у складних умовах боротьби православних слов'ян за право мати власну віру і мову 1919 року опублікував «Граматику». Український мовознавець В.В. Німчук підготував до видання цю пам'ятку (1979) і дослідив її. Він зазначав, що «Грамматіка славѣнских правилное Свнтагма» — один із найвидатніших творів давнього слов'янського мовознавства. Його написав молодий учений, добре обізнаний із тодішньою європейською та вітчизняною граматичною наукою і з церковнослов'янськими текстами, досвідчений педагог, що викладав церковнослов'янську мову у школах Вільна, Острога, Києва [10: 22]. Праця М. Смотрицького вийшла у світ тоді, коли шкільна освіта на Україні й у Білорусії досягла значних успіхів, було опубліковано кілька посібників для вивчення мови, між ними «Грамматіка доброглаголивого еллинословенскаго языка» (1591) й «Грамматіка словенска» Л. Зизанія (1596). Про чистоту, правильність церковнослов'янської мови в названих посібниках (у них як паралельні і навіть як основні форми нерідко наведені українські), безсумнівно, точилися суперечки [Там само: 27].

Російські дослідники стверджували, що «Грамматика» є епохою в історії творення нашої (російської — П. Б.) мови, вона була путівницею Ломоносова під час його спостережень над властивостями російського слова [5: 206]. «Грамматика» М. Смотрицького стала для Ломоносова «воротами його вченості», «тому, що в цій книзі були вперше узагальнені відомості з логіки, граматики, стилістики, риторики, правопису й вимови церковнослов'янських текстів. Такий повний опис фактів церковнослов'янської мови на тлі особливостей східнослов'янських мов (російської, української, білоруської) створив основу для формування Ломоносова як мовознавця» [8: 51].

М. Смотрицький перший в історії українського мовознавства дав повний курс граматики (що «єсть извѣстное художество бл҃го и гл҃ати и писати оучащее») в її тодішніх основних частинах: «Орфографіа, Етимологіа, Свнта҃҃іс, Просодіа». Під впливом праці Л. Зизанія він розпочинає виклад граматики у формі запитань і відповідей: **Ч о єс ъ о ѡг афїа, Ч о єс ъ писма.** Але цей спосіб подання матеріалу застосовано лише на початку пам'ятки. «Грамматика» М. Смотрицького складається з «Орфографії», «Етимології» (морфологія), «Синтаксису» та «Просодії» (правила віршування). Це так само своєрідна книга, як і «Тренос», хоч писав її не палкий полеміст на злобу дня, а універсально освічений учений. Книга поєднала риси наукової праці й методично блискучого (для тої епохи) шкільного підручника. Цікаві в цьому плані міркування автора про методику викладання мови, його передмову вважають цінним документом педагогічної та методичної думки XVII ст. [10: 27].

У теоретичній частині М. Смотрицький спирався на європейські лінгвістичні теорії XVI — XVII ст. Учений прирівнював слов'янську мову до класичних, за модель обрав граматики грецької і латинської мов. Це спровокувало декого із дослідників творчості мовознавця вважати його «справним компілятором» [9: 46]. Численні дослідники творчості М. Смотрицького дійшли висновку, що в написанні своєї праці він користувався грецькою граматиною відомого візантійського вченого К. Ласкаріса, грецькою й латинською граmaticами визначного німецького гуманіста Ф. Меланхтона та латинською граmaticою славетного португальського філолога Е. Альвара. Є. Макарушка припускає, що М. Смотрицький міг використати й грецьку граматику М. Крузія. Свої припущення Є. Макарушка обґрунтовує численними зіставленнями визначень М. Смотрицького з дефініціями зазначених авторів. У синтаксисі М. Смотрицький ішов переважно за Ф. Меланхтоном [9: 40 — 49]. Треба брати до уваги й те, що помітний вплив на М. Смотрицького мали й українські попередники: львівська «Грамматіка доброглаголивого еллинословенскаго языка» (1591) та «Грамматіка словенска» Л. Зизанія, із якими він, безперечно, був ознайомлений. Дивно було б, якби талановитий письменник, український учений-філолог, ерудит, людина всебічної європейської освіти не брав за джерело своєї праці граmaticні твори попередників, хоч «мав глибшу, ґрунтовнішу лінгвістичну підготовку і загальну освіту, ніж його попередники» [10: 30]. Однак йому не вдалося відійти від зразків класичних мов. У зв'язку з цим варто навести цитату В.В. Німчука з книги П.С. Кузнєцова: «Важко на перших порах усвідомити всі граmaticні особливості рідної мови або близької до неї церковнослов'янської книжної мови людині, що здобула граmaticне виховання на базі класичних мов: дуже сильна граmaticна традиція» [7: 13].

Дослідники виявили низку новаторських рис «Граматики» М. Смотрицького. Назвемо найголовніші:

- перший в історії українського мовознавства дав повний курс церковнослов'янської мови в прийнятих тоді частинах: «Орфоґрафія, Етимолоґія, Свнтаґіс, Просодія». Кодифікував церковнослов'янську мову східнослов'янської редакції. За її нормами поступово було впорядковано всі церковнослов'янські тексти на сході і півдні Славії. Через друковані церковнослов'янські тексти норми набули загального поширення й понині функціонують у конфесійному вжитку. Уперше було чітко відділено церковнослов'янську мову від живих слов'янських, проте східнослов'янський характер норм М. Смотрицького позитивно вплинув на усталення орфоґрафії та пунктуації староукраїнської літературної мови;

- увів нову літеру на позначення дзвінкого проривного задньоязикового приголосного ґ, узаконив уживання букви й;

- визначив правила вживання літер на позначення голосних і приголосних, уживання великої букви, розділових знаків, правила переносу тощо. Багато з його правил орфоґрафії та пунктуації чинні в сучасній українській літературній мові;

М. Смотрицький у церковнослов'янській мові нарахував 40 літер, однак фактично навів 47, оскільки він кваліфікував окремі літери як варіанти інших, зокрема г чи ġ; ѣ, з чи ѥ; ѿ чи ѹ; є чи іє; ю чи ѳ; ѧ чи Ѧ; ѻ чи Ѽ. Наголошено, що для передання того самого звуку чи звукосполучення вживалося два або три знаки. Помилково ототожнено літери г і ġ, що позначають різні звуки.

У «Граматичі» М. Смотрицького немає розрізнення букви і звука. Він пише: **Раздѣляю са писмена на Гласнаа, и согласнаа.** Це свого часу помітили дослідники. Але зауважимо, що навіть у правописах української мови першої половини ХХ ст. іноді трапляються некоректні формулювання з поплутуванням звуків і букв, часом із методичних міркувань, щоб уникнути занадто громіздких словесних конструкцій.

Голосні — *a, ε, u, i, o, ѓ, b, ѣ, ѡ, v* (іжия) — автор ділить на «самогласнаа», без яких не може бути складу (сюди віднесено всі, крім *ѓ, ѡ*), та «припражногласнаа» *ѓ* і *ѡ*, що «сама собою гласа издати не можуть». Після занепаду зредукованих *ѓ* і *ѡ* не позначали окремих звуків, а вказували на твердість чи м'якість приголосних: «вѣ слога(х) же согласны(м) припраже(н)на, ѣ / оубо дебелое, ѡ / же тонкое окончаніе, творать. якѡ, часть, часть: кровь / кровь: ядь / ядь» та ін. За аналогією до грецької мови (згадаймо гекзаметр) автор поділяє голосні звуки на довгі та короткі, хоч у живій українській мові XVI — XVII ст. голосні за короткістю і довготою не розрізняли.

М. Смотрицький звернув увагу на змінні (измѣнаема) приголосні, тобто вказав на їх чергування в іменникових і дієслівних парадигмах. Він рекомендував вимовляти українське **и**, а не **і** на початку слова, де перед **и** початковим може з'являтися приставний приголосний, що засвідчено в подільських говірках.

Автор увів низку орфографічних правил: він із повагою ставився до орфографічної традиції, регламентував написання запозичених із грецького правопису літер, великої літери, надрядкових літер, уживання **ф** і **хв**.

Багато пише М. Смотрицький про місце різних типів наголосу. «Теорія автора базується на грецькій системі, штучно перенесеній на слов'янський ґрунт, і не відбиває властивостей слов'янської системи наголошування» [10: 38].

М. Смотрицький чітко виклав параграф про розділові знаки, знаки переносу, уживання вставних слів, знаків у кінці питальних і окличних речень. Наприкінці першої частини йдеться про скорочене написання слів, правила вживання титл.

У другому розділі «Ω етѣмологїи» (сучасне морфологія) він виділив традиційні частини мови: «Има», «Мѣстоименїе», «Глаголь», «Причастїе», «Нарѣчїе», «Пре(д)логъ», «Союзъ», «Мѣ(ж)домѣтїе».

Описана М. Смотрицьким морфологічна система близька до старослов'янської пізнього періоду, але в ній спостерігаємо певну кількість українських елементів. Автор постав оригінальним граматистом-теоретиком слов'янської системи. У цьому не мав собі рівних у слов'янській філології аж до другої пол. XVIII ст. Його досягнення використовують і тепер.

Наявність двох літературних мов: церковнослов'янської і простої руської, які конкурували між собою, спричинила новий тип лінгвістичного опису граматики: систематизацію мовних елементів і правил їх вибору на відміну від презентації норми у зразкових текстах.

Унормувальну позицію М. Смотрицького визначає прагнення кодифікувати специфічні книжкові конструкції, зафіксовані в біблійних і богослужбових текстах, що належать до вищого страту конфесійної літератури і представляють зразкову мовну норму [2: 13]. З огляду на це він рекомендує читати різноманітні тексти, писані «чисты(м) языкомъ Славѣнскимъ», причому потрібно вивчати й словниковий склад мови. М. Смотрицький вважає, що «діалектъ в(ъ) звыклой школьной розмовѣ Славѣнскій межи тщателми по(д) каран(ъ)емъ» повинен бути «захованъ», отже діти мають у школі розмовляти «словенороською» мовою. Учений усвідомлює, що «Славѣнскій языкъ» у його часи був занедбаний. Учителі відповідають за те, щоб їм «повѣрѣны дѣтки... лѣтъ своихъ / и часу... надаремнѣ не трапили» [10: 28].

Біографи констатували, що М. Смотрицький був маловідомою особою порівняно з іншими представниками епохи через непослідовність його поглядів, що неоднозначно сприймали в суспільстві. Його вчинки часто засуджували незалежно від об'єктивних причин [6: 158 — 160]. Проте велич його особистості важко було зрозуміти через стереотипи в осмисленні багатогранності життя в різних епохах. М. Смотрицький не ховався від світу, що активно змінювався, він дотримувався гуманістичних поглядів на суспільство.

Після опублікування і триумфального поширення «Граматики» М. Смотрицького вже ніхто не наважувався нападати на церковнослов'янську мову, уважати її неупорядкованою, нікому не спадало на думку повторити слова Петра Скарги «Зі слов'янської мови ніколи ніхто не може бути вченим. А вже тепер майже ніхто не розуміє її добре». Книга М. Смот-

рицького стала знаряддям культурного єднання слов'ян. Аналіз «Граматики» і з'ясування її ролі в подальшому розвитку граматичної думки в Україні, Росії та Білорусії дає підстави вважати Мелетія Смотрицького основоположником вітчизняного мовознавства [10: 111].

ЛІТЕРАТУРА

1. Ботвинник М.Б. Лаврентий Зизаний. Минск, 1973.
2. Грамматика Лаврентия Зизания и Мелетия Смотрицкого. Сост. подг. текста, научный комментарий и указатели Е.А. Кузьминовой; предисл. Кузьминовой, М.Л. Ремневой. Москва, 2000.
3. Гусар М.А. Розкол Вселенської Церкви 1054 р. та спроби його подолання в Західній Європі. *Записки Львівського медієвістичного клубу*. Вип. 1. 2016. С. 70 — 82.
4. Карташев А.В. Вселенские Соборы. Париж, 1863. Глава: *II Вселенский собор в Константинополе 381 г.* С. 92 — 393.
5. Каченовский М.Т. Исторический взгляд на грамматику славянских наречий. *Вестник Европы*. 1817. Ч. 93. № 11.
6. Крालюк П. Духовні пошуки Мелетія Смотрицького. Київ, 1997.
7. Кузнецов П.С. У истоков грамматической мысли. Москва, 1958.
8. Лопушанская С.П. О вратах учености. Волгоград, 1998.
9. Макарушка О. «Грамматика» Мелетія Смотрицького. Ленинград, 1908.
10. Німчук В.В. Мелетій Смотрицький. Грамматика. Київ, 1979.
11. Прокошина Е.С. Мелетий Смотрицкий. Минск, 1966.
12. Субтельний Орест. Україна: історія. Переклад з англійської Ю. Шевчука. Київ, 1992.

REFERENCES

1. Botvinnik, M.B. (1973). Lawrentiy Zizaniy. Minsk (in Rus.).
2. Grammar of Lawrence of Zizania and Meletia Smotrytsky. (2000). Sost. Podg. of the text, scientific commentary and indexes of E.A. Kuzminova; M.L. Remneva. Москва (in Rus.).
3. Hhusar, M.A. (2016). The split of the Universal Church in 1054 and attempts to overcome of it in Western Europe. *Notes of the Lviv Medieval Club*, 1, 70 — 82 (in Ukr.).
4. Kartashev, A.V. (1863). Ecumenical Councils. Chapter: *II Ecumenical Council in Constantinople 381 year*. P. 92 — 393. Paris (in Rus.).
5. Kachenovsky, M.T. (1817). Historical look at grammar of Slavic adverbs. *The Herald of Europe*. Part 93. No. 11 (in Rus.).
6. Kraliuk, P. (1997). Spiritual Search of Meletiy Smotroitsky. Kyiv (in Ukr.).
7. Kuznetsov, P.S. (1958). The origins of Grammatical Thoughts. Москва (in Rus.).
8. Lopushanskaya, S.P. (1998). On the Gates of Scholarship. Volgograd (in Rus.).
9. Makarushka, O. (1908). "Grammar" by Meletii Smotrytskyi. Leningrad (in Rus.).
10. Nimchuk, V.V. (1979). Meletiy Smotrytsky. Grammar. Kyiv (in Ukr.).
11. Prokoshina, E.S. (1966). Meletiy Smotritsky. Minsk (in Rus.).
12. Subtle Orestes. (1992). Ukraine: History. Translated from English by Yu. Shevchuk. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 26.11.2019

P.I. Bilousenko

Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

ЄСТЬ ИЗВѢСТНОЕ ХУДОЖЕСТВО БЛ҃ГѢ И ГЛА҃ТИ И ПИСАТИ ОУЧАЩЕЕ

Grammar of M. Smotrytskyi 400 years

The main milestones of the biography of M. Smotrytskyi, one of the most striking figures in the Ukrainian history of the beginning of the seventeenth century, are presented. — a talented writer, linguist, humanist, erudite man with a comprehensive European education who has always cared about the fate of his people. The main stages of his education at home and abroad are described. The activity of Meletii Smotrytskyi after returning to his native land at teaching work is revealed.

Reasons for why, after returning home, Smotrytskyi actively became involved in public polemics — he stood up for the rights of the Ukrainian-Belorussian Orthodox Church inherited from the Commonwealth. In the west and east of Europe there were various peculiarities of the socio-economic and socio-political situation of the church. In the west, the pope and his church community were politically independent and independent. In the east, there was political centralization, and the Patriarch of Constantinople and his church environment were politically independent, dependent on secular authorities. The struggle of the Roman pope and the Patriarch of Constantinople for power over the whole Christian church was ripe. After 1054, the Archdiocese of Constantinople was founded, and subsequently — its elevation as the capital. There was a split of Christians into the Western Catholic and Eastern Orthodox Church. Catholicism considered canonical only the Bible which was written in Latin, worship and religious practices in the Catholic cult were performed in Latin or Greek languages, which are unintelligible to most believers. Byzantium also allowed to preach Christianity in their native language. This became one of the important factors why the prince of Greater Moravia Rostislav in the second half of the XI century decided to lean on an alliance with Byzantium, in which he hoped to find a powerful ally in the fight against the German emperors.

Polemic with detractors of Orthodoxy in the first decade of the XVII century Bula Velmi relevant and popular. The article has been inspired by the words of a Polish Roman Catholic priest, polemicist Petr Skarga, who can't say the words "I'm my Nicola" according to the right science. Tilki Greek and Latin holy vira expanded and clings to all the light. Slovyanska Mova is not the same as the mother of her own rules, grammar and vocabulary for the weekend. Smotrytskyi, like a patriot of Orthodoxy's, having mused vidredaguvati on such a cast. Win already having collected more robots with a grammatical material, in the folding minds of the struggle of the Orthodox words'yans for the right to mothers I have the right to speak in 1619 in Moscow, I've read the book "The grammar is correct" with the help of the words of the koyansk linguistic thought, the basis of church words of the ян yan grammatical science. The article has commented on the low innovative rice "Grammar" by Meletii Smotrytskyi.

After entering into the light and triumphal extension of "Grammar" M. Smotrytskyi didn't even dare to attack the church's word Movement. The book of M. Smotrytskyi became famous for the cultural Slavs of the Slovenian. All of them must be presented to meletiy Smotrytskyi as the founder of the great cognition.

Keywords: *M. Smotrytsky's education, Ukrainian-Belarussian Orthodox Church, split of Christians, Catholicism, religious controversy, Orthodoxy patriot, right to one's own faith and language, innovative features of "Grammar" M. Smotrytskyi, founder of national linguistics.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2019.04.057>

УДК 811.161'36-025.26"16"

І.Д. Фаріон

Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів

МЕЛЕТІЙ СМОТРИЦЬКИЙ: МОВНО-СВІТОГЛЯДОВИЙ ГІБРИДИЗМ?

У статті нетипово проаналізовано визначальні праці М. Смотрицького крізь призму мовно-світоглядowego гібридизму, що й сьогодні є у нашій мовній політиці. В основі розвідки дві протилежні тенденції часу: традиційний слов'янський сакральний універсалізм та щойно народжуваний етнолінгвальний націоналізм, мотиви вибору написання мови творів, найважливіші мовно-світоглядові посили Учительного Євангелія та «Граматики слов'янської».

Ключові слова: М. Смотрицький, староукраїнська (руська) мова, мовно-світоглядовой гібридизм, сакральний універсалізм і етнолінгвальний націоналізм.

Ідейно-філософське тло доби: антагонізм та еkleктика

Мовно-світоглядова ситуація межі XVI — першої чверти XVII ст. — це передусім релігійно-етнічна боротьба в ново-сформованих координатах «свій — чужий». Релігійна Берестейська унія 1596 р. стала неминучою кульмінацією протистояння між східним та західним вектором розвитку країни, на вістрі чого опинилася знакова постать української культури М. Смотрицький: «Спів між прихильниками православ'я і унії служив лише гаслом для велетенського змагання двох світоглядів — східно-консервативного та західно-поступового, що, крім релігії, охоплювали цілий ряд інших чинників, таких як національне наставлення, політичну та культурну орієнтації» [10: 19].

Унія стала ключовим диверсифікаційним чинником у церковно-релігійних і політичних справах, що розширило радіус культурного впливу української церкви та згодом збільшило опір експансивному московському православ'ю,

© І.Д. ФАРИОН, 2019

а отже, послідовно витворювало українську ідентичність між православною ортодоксією та агресивним польським католицизмом [13: 403 — 404]. З погляду культурно-національної ідеології перехід на унію засвідчував тенденцію «українськості» на противагу до московської тенденції. Саме цей перехід підпільно в червні 1627 р. здійснив М. Смотрицький, протиставивши себе загальній антиунійній тенденції і прирікши на неминучу обструкцію. Попри те, унія стала «парадоксально корисною» (С. Грачотті) в запереченні конфесійної ідентичності та у творенні ідентичності національної, до чого так плідно долучився наш герой, запровадивши вперше етнічні основи ідентифікування нації.

Водночас у культурно-ментальному дискурсі України—Руси тривало подальше панування церковнослов'янської мови, кодифікацію якої вперше і здійснив М. Смотрицький у «Граматичі» 1619 р. Подальше панування церковнослов'янської мови в час першого національного відродження зумовлювали дві причини: 1) успадковане від Середньовіччя бажання зберегти різницю між *«святково-архаїчною мовою богослужб»* і *«буденно-ярмарковою»* розмовною мовою; 2) універсалізм православного слов'янства. Ці провідні ідеї наскрізно культивували книжники острозького, львівського та київського освітніх осередків межі XVI — XVII ст. Вони відчайдушно поборювали європейські реформаційні рухи і таки врятували *«православний літературномовний універсалістський фронт»* ціною призупинення аж на три століття розвитку нової української літературної мови, яку так добре вже відтінив у «Граматичі» М. Смотрицький [3: 23].

Отже, М. Смотрицький синтезував у своєму світогляді й релігійно-науковій діяльності дві протилежні тенденції часу: традиційний слов'янський сакральний універсалізм та шойно народжуваний етнолінгвальний націоналізм. Його життя стало найпоказовішим фокусом тих буремних часів, що призвели до успішного національно-визвольного руху під проводом Б. Хмельницького та закінчилися для України політичною катастрофою 1654 р., наслідки якої пожинаємо у сучасній московсько-українській війні (2014 — 2019).

Знаково, що «Граматика» М. Смотрицького, без зазначення імени й прізвища автора, саме 1648 р. зі значними лексичними та фонетико-морфологічними переробками, зокрема усуненням правила про неприпустимість поплутання літер *з* і *р*, а також вилученням запровадженої М. Смотрицьким графеми *ѣ*, надрукована в Москві. Там, як відомо, вона стала базовим граматичним кодексом аж до «Російської граматики» М. Ломоносова 1755 р. [11: 92 — 98, 104]. Так, поза волею автора, що передусім протистояв асиміляційній латинізації та підносив гідність церковнослов'янської мови, відмежовуючи її від староукраїнської (руської) мови, його основний граматичний твір спричинився в останній чверті XVII ст. до «III-ого церковнослов'янського впливу». Щодо такого реваншевого повороту мовно-історичної долі українців знаменними є слова Юрія Шевельова про наслідки II-го церковнослов'янського впливу: «Всьому попередньому багатівіковому рухові від чужинецької (церковнослов'ян-

ської) мови [...] давався зворотний хід» [24: 499]. Простежимо мовно-світоглядну еволюцію М. Смотрицького крізь призму його знакових публіцистично-полемічних і мовозначних праць.

Вибір мови написання і теорія мовної гідності

Вибір мови написання творів є чи не найпоказовішим чинником у ставленні до неї самої, хоч далеко не вичерпує всієї мотивації мовної поведінки. М. Грушевський підкреслив: «Хоч польською мовою, але писали українські пера, і ця полемічна писанина стоїть у нерозривному зв'язку з усім українським культурним, політичним і літературним рухом» [4: 145]. М. Смотрицький щодо цього є унікальною постаттю, позаяк лише один його твір «Казанье на честный погреб [...] о. Леонтия Карповича» (1620) написано староукраїнською (руською) мовою. Мову пам'ятки дослідники вважають «прямою ілюстрацією мовної системи того часу». Системно проаналізувавши її, О. Купчинський зазначив, що, з одного боку, руська мова відображає широке проникнення народнорозмовних елементів, з іншого, — у ній ще значна кількість церковнослов'янізмів та полонізмів (від 15 до 20%). Водночас мова «Казанья...» — це «безапеляційна українська спадкоємність», позаяк, видана та виголошена у Вільні, вона жодною мірою не засвідчує прямих рис білоруського впливу на зразок цекання і дзекання, акання і якання, звука [e] на місці ненаголошених я, е, ѣ. Щодо лексичних білорусизмів та полонізмів, то вони зумовлені своєрідністю українсько-білорусько-польських взаємин у межах однієї держави [9: 229, 241, 245]. І. Чепіга підкреслює «сильний живомовний струмінь» «Казанья...», виявлений у словосполучках і фразеологізмах, властивих народнопоетичній мові [22: 27].

Решта творів створено польською мовою («Verifyfikacja niewinności...» («Виправдання невинности...», 1621), «Obrona Verifyfikaczej...» («Оборона «Виправдання...», 1621), «Elenchus pism uszczypliwych...» («Викриття ущипливих писань...», 1622), «Justyfikacja niewinności...» («Юстифікація невинности», 1622), «Supplicatio» («Уклінне прохання», 1623), «Apolo-gia...», 1628, «Protestecja...», 1628, «Peraenesis abo Napomnienie...» («Умовляння», 1629), «Exēthesis...» («Розправа...», 1629) не залежно від того, чи написано їх із позиції захисту православ'я чи унії, староукраїнської (руської) мови чи слов'янської, що, без сумніву, пов'язано з узусом, де, повсюдно пануючи, польська мова охоплювала якнайширшу аудиторію. Однак ця мова неприховано виказувала автора-русина, оскільки була переповнена лексичними українізмами, «які він вживає свідомо, створюючи своєрідний українсько-білоруський «ізвод» польської літературної мови» [25: 47]. Якщо польський учений А. Брюкнер вважає змішування двох мов недоліком автора (як творення відомого тепер поняття *суржика*), то для М. Смотрицького це, очевидно, був спосіб насичувати чужу мову власними елементами, що легко впізнавані для його земляків русинів та білорусів. Цікаво, що негативно Мелетіїв вибір польської мови як престижної оцінили в протилежному унійному таборі. Його перший біограф

холмський унійний єпископ Я. Суша, аналізуючи «Тренос», обурено зазначив: «Тут що ні слово — то жорстка рана, що ні думка — то смертельна отрута, тим більше небезпечні, що автор приоздобив їх привабливою польською мовою наче солодкою приманкою» [25: 50].

Польськомовний вибір М. Смотрицького аж ніяк не свідчить про неусвідомлення ним своєї української (руської) етнічності. Навіть більше: він єдиний з тодішніх першорядних релігійних діячів і письменників-полемістів у час повсюдного панування гіпертрофованої інституційної релігійності стверджував у творі «Виправдання невинности» (1621), що зовсім не віра має об'єднувати людей, а їхня національна належність, кровні, етнічні зв'язки: «Якщо існує правдива Русь, яка має бути і мусить, бо ж не вироджується зі своєї крові той, хто віру міняє. Хто з руського народу римську віру приймає, не стає одразу ж еспанцем чи італійцем, а залишається русином шляхетним по-старому. Не віра, отже, русина русином, поляка поляком, литвина литвином робить, але уродження і кров руська, польська і литовська...» [25: 72].

М. Смотрицький у такий спосіб **уперше** в історії української суспільно-політичної думки виклав етнічне розуміння нації, свідомо чи несвідомо визначаючи новітній напрямок у націєтворенні. В Європі саме тоді розпочався процес формування новочасних націй, що фактично виступили конкурентом традиційних конфесійних спільнот (католицизму і православ'я). Мовний чинник у цьому процесі відігравав головну роль, і М. Смотрицький через свою мовну амбівалентність став найяскравішим представником половинчастого шляху розвитку України, який і досі є виразною тенденцією в українській націєгенезі. Намагаючись поєднати в ужитку староукраїнську (руську) та польську, староукраїнську (руську) та слов'янську мови, він, без сумніву, надавав перевагу польській та слов'янській, староукраїнською (руською) ж мовою послуговувався з виразно практичних комунікативних міркувань. Тоді як використання слов'янської мови і далі мало своє непохитне у століттях ідейне навантаження: «Українське і білоруське громадянство Литви-Польщі привикло жити в приємній свідомості релігійної солідарності з ширшим православним світом: з Москвою, Волощиною, греками, балканськими слов'янами й іншими східними церквами. Се небагато давало реального, але морально важило велико, і стратити ці моральні зв'язки, відійшовши від старої церкви, могло здаватися небезпечною втратою в тодішнім і без того сильно опустошенім житті [...]. В результаті того всього наше відродження уже в самих початках своїх виявило сильні тенденції консервативні і навіть назадницькі (ретроградні) і реакційні» [5: 42 — 43].

Польськомовність творів М. Смотрицького, гадаємо, лише зовнішня причина вибору. За дослідженнями Девіда А. Фрика, він поділяв популярну на той час ієрархічну теорію мовної гідності, відповідно до якої церковнослов'янська мова поряд із латинською та грецькою посідала найвищий ступінь серед трійці священних та внормованих мов. Натомість староукраїнську (руську) і польську потрібно використовувати в

перекладах і роз'ясненнях для менш освічених простих людей. Усі ці мови слід вивчати у школах, про що свідчить судження М. Смотрицького в полемічній польськокомовній праці «Exethesis...» (1629): «Ми заснували школи для навчання дітей грецької, латинської, словенської, руської та польської мови» [21: 217]. У своїх педагогічних порадах М. Смотрицький також згадує руську мову: «...читаны будуть звиклымъ школь спосо́бо(м) Славенскіи Лекціи / и на Рускій языкъ перекладаны» [12: 28], що вказує на присутність староукраїнської (руської) мови в навчальному процесі.

Двоступеневість мовної ієрархії від М. Смотрицького підтверджує його вигадана інформація під назвою твору «Тренос», що начебто «спочатку з грецької мови на слов'янську, а тепер зі слов'янської на польську перекладений Теофілом Ортологом» [17: 133]. У цьому домислі очевидна авторова непевність писати твір загальнозрозумілою мовою, чим зумовлена потреба надати йому вагомість нібито через первісне написання мовами найвищої священної гідності. Передмову М. Смотрицький закінчує думкою про вищість слов'янської мови перед польською, що в богословській термінології немає потрібних відповідників: «З тієї самої причини і з'ясування термінів, теологам властивих, які з слов'янської мови на польську точно перекласти не вдалося, [подаються], і сила слів латинських [...] вживаються. Усе те, однак, для розтлумачення всім і зрозуміння твого якнайліпше автор пристосувати намагався» [17: 142 — 143].

Як бачимо, для застосування староукраїнської (руської) мови місця не знайшлося, натомість у творі «Апологія» (1628), уже після подорожі Європою та прийняття унії, мислитель висловлює побажання, аби народ руський (український) мав катехизм «мовою грецькою, словенською, руською й волоською», щоб пізнати правду і відновити єдність церкви [4: 43]. Водночас він висловлює традиційну, універсально-об'єднавчу лінгвістичну ідеологему про виняткову роль слов'янської мови як «святої єдності», яка, у його сприйнятті, є символом руської ідентичності та патріотизму. Стимулом до таких міркувань стала мандрівка Європою: «Так, я приносив на тому і на іншому місці нашого спасіння безкровну жертву мовою слов'янською, хоча міг би священнодіювати поширеною там грецькою мовою. Але я це робив навмисно для того, щоб принести жертву за тебе, пренаймиліший мій народі руський, і за всі народи, що слов'янською мовою хвалять і прославляють Бога. Я це чинив з тим добрим наміром, щоб усі слов'янські народи єдиними устами і єдиним серцем у лоні святої Церкви хвалили і славили Отця і Сина і Святого Духа» [25: 110].

У праці «Паранезис» («Умовляння», 1628), формулюючи новаторську ідею про створення окремого українсько-білоруського патріархату, незалежного від Константинопольського патріарха і Папи Римського, він тісно пов'язує такий важливий релігійно-політичний крок із мовним питанням. Адже саме завдяки цьому «...до того б прийшло, що з духовного багатства руської Церкви й інші народи з того ж языка й обряду

стали б користати» [8: 203]. Відтак мислитель риторично запитує про неприйнятну відсутність церковної літератури зрозумілою для народу мовою: «Бо тепер чи в нас катехізи? Чи в нас постілля? Чи в нас життя святих? Чи в нас якісь спасенні екзерциції духовні? Ще з тих святих віків «Соборники» читаються, читаються «Прологи», але й тих ні той, що читає, не розуміє, ані ті, що слухають, і діється так, начеб ті читальники голодному коло рота якимсь смачним куском махали, а не давали з'їсти ні собі, ні слухачам» [8: 203]. Ту саму ідею перекладу церковної літератури зрозумілою мовою автор повторює у творі «Екзетезис» (1629), наголошуючи на неоціненному впливі таких різномовних і доступних текстів на душу людини: «Сам катехизм, виданий нашою руською церквою різними мовами і пущений між народи східного набожества, учинить неоціненну користь душам людським. А ну ж постиллі, ну ж життя святих та інші тому подібні церковні добра?!» [8: 206].

Аналізуючи загальний консервативний психологічний настрій суспільства, М. Смотрицький у цьому ж творі викриває інертність і лінивість мислення, що полягає в тенденційному відкиданні доленосної новизни в ідейно-культурному розвитку, що неабияк стосується мовного чинника, а саме перекладів староукраїнською (руською) мовою релігійних текстів: «От з таким розумом кричите й на єдність, як то недавно кричали на те все і як тепер кричите на поправу ірмоліов у тексті в нотах і на виправку помилок і лихого перекладу в церковних книгах. [...] Що вчора було лихо, сьогодні вже добро» [8: 206].

Руськомовне Учительне Євангеліє (1616) як прагматична комунікативна потреба

Друга половина XVI ст. — це доба започаткування в польській літературі великої кількості збірників повчань, названих *postyllami*. В Україні у XVII ст. це призвело до виходу численних Учительних Євангелій, автори яких, усвідомлюючи основну мету проповідей вплинути на слухача, неминуче використовували зрозумілу для вірян мову — зазвичай наближену до народнорозмовної, або *просту* — мову «прикладної теології». Логічно бачити в цьому вплив ідей протестантизму, про що свідчить переклад староукраїнською (руською) мовою відомої «Постилі» польського кальвініста М. Рея, яку використовували як Учительне Євангеліє. Ці праці були відгуком на нові потреби часу, які можна вважати феноменом української духовної культури [23: 82 — 83].

«Єв(г)аїє Учителное: албо казанѧ, накождую не(д)лю и Свѧта Урочистыи, презъ Сѣго Сѡца нашего Калиста...» [См. ЄУ] архієпископа Константинопольського і Вселенського патріярха перед двома століттями «Покгрецкѹ; написаныи, а теперь ново з Кгрецкого и Слове(н)ского языка на Рускѣй переложеныи» — цей переклад слід розглядати не лише як своєрідну відповідь М. Смотрицького видавцям давніших, слов'янських варіантів цього твору (зокрема у Заблудові 1569 р. заходом Г. Хоткевича та у Крилосі 1606 р. зусиллям Г. Балабана), але і як про-

мовисту, майже п'ятдесятилітню еволюцію (від невдалої спроби Г. Хоткевича зробити переклад руською мовою 1569 р.) контрверсійних поглядів духовництва на потребу вживати староукраїнську (руську) мову в літургійній царині. Можливо, поштовхом до перекладу були й міркування із праці П. Скарги, що стимулювали переклади староукраїнською (руською) мовою (звісно, у великопольських політично-релігійних цілях). І польську, і руську мови П. Скарга вважав придатними для місіонерської пропаганди і здійснення ними своїх апостольських функцій, на противагу до використання ритуальних мов у літургійному процесі (але не церковнослов'янської): «Ми давно повинні були перекласти польською чи руською мовою твори, які допомогли б руському народові скоріше пізнати правду» [21: 214].

Видання 1616 р. опубліковано з однією, ймовірно, з п'ятох різних передмов, що містили посвяти сім'ї Соломерецьких, сім'ям Огінських та Воловичів, сім'ї Воловича, А. Хоткевичівні, Ф. Масальському. Серед них М. Смотрицький підписався лише під передмовою, присвяченою сім'ї Соломерецьких. Усі інші — підписано від монастиря Св. Духа православного братства у Вільнюсі. Деякі з передмов (зокрема ті, що не підписані М. Смотрицьким) розкривають мотиви перекладу твору, покликаючись на патріарха Калисту, що написав ці проповіді грецькою мовою, а відтак, за тим самим прикладом, наші предки переклали їх у 1569 і 1606 рр. слов'янською мовою. Такі паралелі мали б продемонструвати однакову високу гідність грецької та церковнослов'янської мов, і водночас на етапі творення перекладу М. Смотрицького однакову, хоч і ієрархічно нижчу, гідність польської та староукраїнської (руської) мов. Слов'янська мова через її незрозумілість потребує перекладу «на язык наш простый рускій, якобы з мертвых воскрешен». Поетична метафора «*воскреслої*» *простой* руської мови, очевидно, покликана засвідчити древність та питомість руської мови, однак нижче автор вдається до виразного антонімного протиставлення слов'янської мови та руської, що вказує нерівнозначне авторове ставлення до них: «...в зацнѣйшом, пекнѣйшом, звязнѣйшом, суптелнѣйшом и достаточнѣйшом языку словенском...», що через «пре- неспособность» слухачів став незрозумілим, натомість потрібною і «*по- житочною*» стала дійсність в «подлѣйшом и простѣйшом языку» [15: предмова, б. п.] — тобто в руській мові.

Отже, на перший план виступає винятково прагматична, утилітарна проблема зрозумілої комунікації у церкві без окреслення бодай якогось іншого мотивування. Відтак автор вправляється в метафоричному визначенні слов'янської мови, що приховує скарби духовні, які лише силою руської мови можуть бути підняті на поверхню, спираючись на відомі слова апостола Павла з Послання до коринтян про корисність п'ятох зрозумілих слів супроти тисяч незрозумілих: «Кгда(ж) то естъ каждого Христѣа(н)ского Казнодѣи повин(н)ость, не дишкурсы о непонаты(х) вѣры тае(м)ни(и) скрытостѣ (х) строити, але коли и приказа(н)ѣ(м) Божьки(м) просты(х) и неукы(х) люде(и) оучити. Ба(ч)ны(и) и мудры(и)

Казнодѣа не славы з бистроти до вѣпу; своего оуслухачѣ(м), але самого, взбаве(н)ю и(х), пожи(т)ку, и на ѡную, выбраного начи(н)а Бжѣго повѣст, и(ж) па (т) слѣ(в) вырозумѣны(м), а и(ж)ѣ тмами непонаты(м) языко(м) (в науце звлаща до народа мовити пожите(ч)нѣйшаа рѣ(ч) єсть, по(м)нѣти повинѣ(н). И нако(ш)то(в)нѣиши абовѣ(м) взѣ(м)лю закопаны(и) клѣ(и)но(т) хо(т)ста ра(н)є до надѣа себе порушає(т) пожи(т)ку ѣ(д)на(к) жа(д)ного, оутає(н)ною скритостю своею не чини(т). То(т) ко(ш)то(в)ныи а пѣ(в)ныи(и) в Єв(г)їи Учите(л)но(и) **Слове(н)ского языка скритостю закопаны(и)** клѣ(и)но(т), тепѣ(р) (за ласкою и помо(ч)ю Бжѣю) **Руского языка поня(т)є(м) Ёкопаны(и)**, и до пѣ(р)шого пожи(т)ку и оужива(н)на прѣве(д)єны(и) и поданы(и), по(д) титуло(м) за(ц)ного имени Вм, на свѣ(т) выше(д)ши, славы висоцєсла(в)ного дому Вм, по всѣхъ сторонах, на всѣ пото(м)ныи часы, ро(з)носити и голосити не перестанѣ(т)» [16: 324].

Характер передмови засвідчує, що у сприйнятті М. Смотрицького староукраїнська (руська) мова не могла виступати «серйозним забором для латинської і польської культурної експансії. Вона також не могла забезпечити українську культурну експансію в православно-слов'янському світі» [8: 91]. Проте час диктував свої умови і вже в передмові рукописного Учительного Євангелія 1670 р. С. Тимофієвича «Наука християнская. З євангелія въкоротцѣ зложена; в каждую неделю и празники господскія и богоявления; на увесь цѣлый рок. Барзо **простою мовою** и **диялектом**, иж и напростѣйшому челоуѣковѣ snadно понятая...» наголошено на особливій потребі проповідувати зрозумілою, тобто «**простою барзо мовою**»: «...поневаж всѣ(х) на(с) заровно и однаково Х(ристо)сѣ Г(оспод)ѣ вѣрны(х) свои(х) ласкою своею и милосердіє(м) даровавши удостоилъ, прето и Слово Б(о)жіє, наука Х(ристо)ва Спасителя нашего д(у)шевный покармѣ всѣ(м) [...] зъ выразуменье(м) одкрита **простою мовою** повинѣна бы(т)в церквѣ Б(о)жой одѣ пастыра и учителя проповѣданъна, ижбы згола и найподѣльший вѣ розумѣ могль зрозумѣти и пожитковати: бо **широкая а узловатая мова** рѣдкій пожиток челоуѣку приноси(т), але простая а короткая а до того з вырозумѣнъ (м) одкрытая мова в прудко(м) часѣ всѣ обширные аргумента и захвалыные мовы загортуетъ и двома або трома словы короткими барзо много словъ може(т) в собѣ замкнути...» [14: 224 — 225].

«Грамматикѣ Славенскиа» правильное Сyntaxма» як мовно-ідеологічний вектор

Ця фундаментальна праця — пряма відповідь на звинувачення П. Скарги (у його творі «Про єдність церкви Божої...», 1577) про неможливість стати вченим завдяки слов'янській мові, про винятковість поширення святої віри лише грецькою та латинською мовами та існування незмінних і універсальних граматик лише тих мов. Створивши «Граматику», М. Смотрицький вивів слов'янську мову на той самий рівень гідності, що грецька і латинська, і довів, сам напрацювавши її норми, сталість

її граматичної структури. Водночас ця «Грамати́ка», ставши впродовж двохсот років базовою навчально-науковою працею для всього східного та південного православного світу, передусім була описом церковнослов'янської мови староукраїнської (руської) редакції, тобто того впливу, якого ця мова зазнала від української та білоруської мов за час її побутування на відповідних теренах. Як зауважив Павло Житецький, «поза свідомістю самого Смотрицького, церковнослов'янська мова, подана в його граматиці, зближена була із спільними властивостями руських наріч» [7: 38].

«Грамати́ка» засвідчила чітку різницю між книжною та живою мовою XVI — XVII ст., що підтверджує зіставлення тексту передмови з текстом граматики, а також численні зауваження та пояснення церковнослов'янського матеріалу в граматиці, введення до неї елементів живої мови з західноукраїнської говірки. Це, своєю чергою, підготувало ґрунт для написання окремих граматик східнослов'янських мов [11: 87 — 88, 111]. Зокрема, автор вдається до тлумачення церковнослов'янських виразів староукраїнською (руською) мовою: «удержи язык свой от зла и устнѣ своѣ еже не глаголати лести», а відтак «руски истолковуем: гамуй язык свой от злого и уста твои нехай не мовят зрады» [25: 58]. Так поволі він відкривав шлях староукраїнській (руській) мові у її майбутнє.

Варто актуалізувати думки І. Франка, який зауважує, «якби не різні нещасливі обставини», зокрема колонізація України Московією, «мова ця [йдеться про руську мову — *І. Ф.*] була б, без сумніву, ще задовго до 1798 року привела до перемоги чистої народної мови в українській літературі» [18: 354]. Однак була ще одна обставина, що гальмувала цей розвиток: «...граматика Смотрицького, котрий немовби не помітив новоутвореної руської мови, писав свою студію про церковнослов'янську мову як про мову слов'янську... Не дивно, отож, що коли грамати́ка Смотрицького стала підручником в школах не тільки в Україні, а й у Росії, факт той дуже негативно вплинув на розвиток національної мови» [18: 354 — 355]. Можна вважати такий Франків погляд і подібні [19: 260; 20: 239] за контрверсійні і перераховувати незаперечні позитиви від фактичного створення «політично-граматичної конституції» церковнослов'янської мови, однак залишена аж до XVIII ст. церковнослов'янська, чи слов'янонурська мова у церквах, стала першою підвалиною (за М. Драгомановим, «коренем») денаціоналізації українців та асиміляції в московському православному просторі. Врешті, це та болгарська, а потому московська дорога, що згодом «привела освітнє життя російських українців до помосковлення» [6: 513].

Дисонувала потреба створення граматики церковнослов'янської мови зі світовим вибухом граматик національних мов. Зокрема, з 1571 р. відома грамати́ка чеської мови Я. Благослава, з 1672 р. В.-Я. Роси, словенської мови — грамати́ка А. Богорича (1584), польської — француза П. Статоріуса-Стоєнського (1568). У 1634 — 1635 рр. створено французьку академію, що, об'єднавши письменників та філософів, мала на

меті укласти першу академічну граматику французької мови та її словник, про що написав французький учений-граматист К. де Вожа у праці «Зауваження про французьку мову» (1647) [2: 40]. У Московії на той час послуговувалися граматиною українця М. Смотрицького, а початки кодифікації російської мови припадають на 1755 р. у праці «Российская грамматика» випускника Києво-Могилянської академії М. Ломоносова.

Отже, життя та діяльність М. Смотрицького як мовної особистості ранньомодерного часу — це фокус релігійно-політичних подій, що суттєво вплинули на роздвоєний, половинчастий шлях української нації як мови і мови як нації. Різномовний вибір, передусім традиційно слов'янської мови як церковної об'єднавчо-православної традиції, польської — як офіційної мови Речі Посполитої і староукраїнської (руської) — як прагматичного способу донести біблійні істини до народу. Такий симбіоз не виводив українство на самостійний шлях розвитку, а лише консервував давні церковні і бездержавні українські взаємини, позаяк у своїй основі не мав реформаційного шляху вирішення проблеми. З такої ментально-різновекторної суміші згодом виросте, за Д. Донцовим, «українське гермафродитство», тобто роздвоєність національна і «паталогічне, неусвідомлене прагнення прихилитися до якоїсь сильнішої цивілізації, культури і політико-державної традиції» [1: 12]. Основні мовні засади мислителя зводимо до таких положень:

- незбіжність між вибором мови написання творів та етнічною належністю: вибір польської мови і перша в історії суспільно-політичної думки обґрунтованість української (руської) та етнічної належності на основі кровно-родових, а не релігійних зв'язків — тобто започатковано ментальну зміну парадигми з конфесійної на етнічну (національну);

- ієрархічна дворівнева рецепція мовних кодів на чолі з трійцею священних мов (церковнослов'янською, латинською, грецькою) та польською і меншою мірою староукраїнською (руською) як прагматичним засобом комунікації з менш освіченими простими людьми та прогресивною констатацією вивчати ці мови у школі, серед яких і руська;

- оперта на мовні засади апостола Павла потреба мати катехизм, учительні Євангелія, життя святих тощо староукраїнською (руською) мовою задля пізнання Божої правди і користи для душі;

- амбівалентне тлумачення водночас староукраїнської (руської) та слов'янської ідентичності через церковнослов'янську мову;

- диференційованість церковнослов'янської та староукраїнської (руської) мов та їхній взаємовплив через «Граматику» і формування перших в історії української мови понять «чистоти», тобто культури мови, крізь призму церковнослов'янської мови.

Вважаємо, що намагання М. Смотрицького культивувати староукраїнську (руську) мову були радше наслідком тиску і вимог часу, ніж системною маніфестацією утвердити її принаймні в духовно-освітній царині життя русинів-українців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баган О. Джерела світоглядного націоналізму Дмитра Донцова. *Дмитро Донцов. Вибрані твори: у 10 т.* Дрогобич, 2011.
2. Білодід І.К. Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов (нарис з історії української літературної мови). Київ, 1979.
3. Горбач О. Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських. *Зібрані статті*. III. *Історія української мови*. Мюнхен, 1993. С. 5(4) — 17(30).
4. Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Т. VI. Кн. 1. Київ, 1996.
5. Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Т. V. Кн. 2. Київ, 1995.
6. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. *Вибране*. Київ, 1991. С. 461 — 558.
7. Житецький П.Г. Нарис літературної історії української мови XVII ст. *Вибрані праці. Філологія*. Київ, 1987. С. 19 — 139.
8. Кралюк П. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI — початку XVII ст. Острог, 2007.
9. Купчинський О. Мова «Казання» Мелетія Смотрицького на похорон отця Леонтія Карповича 2 листопада 1620 року. *ЗНТШ. Праці філологічної секції*. Т. ССXLVI. Львів, 2003. С. 219 — 245.
10. Мірчук І. Світогляд українського народу (спроба характеристики). *Відбитка з Наукового Збірника Українського університету в Празі*. Т. III. Прага, 1942. С. 3 — 21.
11. Німчук В.В. Граматика М. Смотрицького — перлина давнього мовознавства. *Мелетій Смотрицький. Граматика*. Київ, 1979. С. 7 — 110.
12. Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV — XVII століттях. Київ, 1985.
13. Пахльовська О. Парадигми православної цивілізації і демократія: виклик України візантійському моноліту. *Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура*. Київ, 2005. С. 395 — 420.
14. Пачовський Т. «Книга Житій Святих» Дмитра Тупталенка-Ростовського. *Дмитро Туптало у світлі українського барокко. Львівська медієвістика*. Вип. 1. Львів, 2007. С. 221 — 265.
15. Смотрицький М. Євангеліє учителное, або Казаня на кождую недѣлю и свята... тепер ново з грецкого и словенскаго языка на рускій переложении... Евъє, 1616. 5, 173, 351 л.
16. Титов Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в 16 — 18 вв. Всезбірка передмов до українських стародруків. Київ, 1924.
17. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т. Т. II. Кн. 2. *Перша половина XVII ст.* Київ, 2001.
18. Франко І. Характеристика руської літератури XIV — XVIII ст. *Європейське відродження та українська література XIV — XVIII ст.* Київ, 1993. С. 342 — 372.
19. Франко І. Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського. *Зібрання творів: у 50 т.* Київ, 1983. Т. 40. С. 7 — 370.
20. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. *Зібрання творів: у 50 т.* Київ, 1984. Т. 41. С. 194 — 470.
21. Фрік А. Девід. Мелетій Смотрицький і руське мовне питання. *Записки НТШ. Праці філологічної секції*. Львів, 1992. Т. СXXIV. С. 210 — 229.
22. Чепіга І.П. Початки барокового проповідництва в українському письменстві. *Мовознавство*. 1996. № 6. С. 25 — 29.
23. Чуба Г. Текстологическая классификация украинских Учительных Евангелий второй половины XVI века. *Славяноведение*. 2002. № 2. С. 82 — 97.
24. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків, 2002.
25. Яременко П.К. Мелетій Смотрицький. Життя і творчість. Київ, 1986.

REFERENCES

1. Bahan, O. (2011). Sources of worldview nationalism by Dmytro Dontsov. *Selected works: in 10 vol.* Drohobych (in Ukr.)
2. Bilodid, I.K. (1979). The Kyiv Mohyla academy is in history of east-slavic literary languages (essays are from history of literary Ukrainian). Kyiv (in Ukr.)

3. Horbach, O. (1993). Genesis of the Ukrainian language and its position among other Slavi. *Collected articles. III. History of the Ukrainian language*. Munich (in Ukr.).
4. Hrushevskiy, M.S. (1996). History of the Ukrainian literature: In 6 v. 9 b. Vol. VI. Book 1. Kyiv (in Ukr.).
5. Hrushevskiy, M.S. (1995). History of the Ukrainian literature: In 6 v. 9 b. Vol. V. Book 2. Kyiv (in Ukr.).
6. Drahomanov, M. (1991). Strange Thoughts on the Ukrainian National Case. *Favorites*. P. 461 — 558. Kyiv (in Ukr.).
7. Zhytetskyi, P.H. (1987). An essay on the literary history of the Ukrainian language of the seventeenth century. *Selected works. Philology*. P. 19 — 139. Kyiv (in Ukr.).
8. Kraliuk, P. (2007). Meletii Smotrytskyi and the Ukrainian Spiritual and Cultural Revival of the End of the 16th — the Beginning of the 17th Century. Ostroh (in Ukr.).
9. Kupchynskiy, O. (2003). The language of «Kazan» by Meletii Smotrytskyi at the funeral of Father Leontii Karpovych on November 2, 1620. *ZNTSh. Works of philological section*. Vol. SSHLVI. P. 219 — 245. Lviv (in Ukr.).
10. Mirchuk, I. (1942). World outlook of the Ukrainian people (attempt of characterization). *Imprint from the Scientific Collection of the Ukrainian University in Prague*. Vol. III. P. 3 — 21. Prague (in Ukr.).
11. Nimchuk, V.V. (1979). Grammar of M. Smotrytskyi — a pearl of ancient linguistics. *Meletii Smotrytskyi. Grammar*. P. 7 — 110. Kyiv (in Ukr.).
12. Nimchuk, V.V. (1985). Linguistics in Ukraine in the fourteenth and seventeenth centuries. Kyiv (in Ukr.).
13. Pakhlovska, O. (2005). Paradigms of Orthodox civilization and democracy: the challenge of Ukraine to the Byzantine monolith. *Ukraine of the seventeenth century: society, philosophy, culture*. P. 395 — 420. Kyiv (in Ukr.).
14. Pachovskyi, Th. (2007). The Book of Lives of Saints by Dmytro Tuptalenko-Rostovskyi. *Dmytro Tuptalo in the Light of Ukrainian Baroque. Lviv Medieval Studies*. No. 1. P. 221 — 265. Lviv (in Ukr.).
15. Smotrytskyi, M. (1616). Gospel Teaching. 5, 173, 351 n. Evier (in Oldslav.).
16. Tytov, Kh. (1924). Materials for the history of book business in Ukraine in the 16 — 18 centuries. A collection of preface to Ukrainian old printed books. Kyiv (in Ukr.).
17. A thousand years of Ukrainian socio-political thought. In 9 vol. (2001). Vol. II. Book 2. *The first half of the 17th century*. Kyiv (in Ukr.).
18. Franco, I. (1993). Characteristics of Russian literature of the fourteenth and eighteenth centuries. *European Renaissance and Ukrainian Literature of the Fourteenth and Eighteenth Centuries*. P. 342 — 372. Kyiv (in Ukr.).
19. Franco, I. (1983). History of Ukrainian Literature. Part One. From the Beginnings of Ukrainian Writing to Ivan Kotliarevskiy. *Collection of Works: in 50 vol*. Vol. 40. P. 7 — 370. Kyiv (in Ukr.).
20. Franco, I. (1984). Essay on the History of Ukrainian-Russian Literature up to 1890. *Collection of Works: in 50 vol*. Vol. 41. P. 194 — 470. Kyiv (in Ukr.).
21. Frick, A. David. (1992). Meletii Smotrytskyi and the Russian Language Question. *ZNTSh. Works of philological section*. Vol. CXXIV. Pp. 210 — 229. Lviv (in Ukr.).
22. Chepiha, I.P. (1996). The Beginnings of Baroque Preaching in Ukrainian Writing. *Linguistics*, 6, 25 — 29 (in Ukr.).
23. Chuba, G. (2002). Textological classification of the Ukrainian Educational Gospels of the second half of the 16th century. *Slavonic studies*, 2, 82 — 97 (in Russ.).
24. Shevelov, Yu. (2002). Historical Phonology of the Ukrainian Language. Kharkiv (in Ukr.).
25. Yaremenko, P.K. (1986). Meletii Smotrytskyi. Life and creativity. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 09.12.2019

I.D. Farion

Lviv Polytechnic University, Lviv

MELETII SMOTRYTSKYI: LANGUAGE AND WORLDVIEW HYBRIDISM?

Meletii Smotrytskyi synthesized in his worldview and religious-scientific activity two opposite time tendencies: traditional Slavonic sacral universalism and newly appeared ethno-lingual nationalism. His life has become the most demonstrative focus of those turbulent times that, leading to successful national liberation movement led by Bohdan Khmelnytskyi, ended for Ukraine with a political disaster in 1654, the consequences of which are still digested in the modern Moscow-Ukrainian war.

The “Grammar” of M. Smotrytskyi, without specifying the name and surname of the author, namely that of 1648, with significant lexical and phonetic-morphological alterations, in particular the elimination of the rule on non-allowability to confuse Ukrainian letters “z” and “r” as well as the removal of the grapheme *r*, introduced by Smotrytskyi in Moscow. It is known that there it has become the basic grammar code until the “Russian Grammar” by M. Lomonosov, published in 1755.

In this article we trace Smotrytskyi’s linguistic and worldview evolution through the prism of his iconic publicistic-polemical and linguistic works. The analysis is made basing on the following major problems: a) the choice of writing language and the theory of language dignity, b) Didactic Gospels as the way of introducing “simple” language, c) “Slavonic Grammar” as a language-ideological vector.

The figure of M. Smotrytskyi is a focus of religious and political events that significantly influenced the biforked halved path of the Ukrainian nation as a language and a language as a nation. The choice of languages, first of all, the traditional Slavonic language as a church, unifying and Orthodox tradition, Polish as the official language of the Polish-Lithuanian Commonwealth and Old Ukrainian (Ruthenian language) as a pragmatic way to convey biblical truths to the people. Such a symbiosis did not lead Ukrainism to the independent path of development, but only preserved the ancient church and stateless Ukrainian relations, since at its core it had no reformative way of solving the problem.

Keywords: *M. Smotrytskyi, Old Ukrainian (Ruthenian) language, language and worldview hybridism, sacred universalism and ethno-lingual nationalism.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2019.04.070>

УДК 811.161.2'04'42'36

Г.М. Наєнко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ

ГРАМАТИКИ ЛАВРЕНТІЯ ЗИЗАНІЯ ТА МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО В КОНТЕКСТІ НАУКОВОГО ТЕКСТОТВОРЕННЯ СЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКОГО ПЕРІОДУ

У статті проаналізовано засоби вираження складників смислової структури граматик Лаврентія Зизанія (1596) та Мелетія Смотрицького (1619) як зразків наукових текстів середньоукраїнського періоду. Спираючись на метод моделювання смислової структури наукового тексту, автор робить висновок про їх належність до різних типів: більш архаїчного, пов'язаного з античними й середньовічними традиціями (граматика Лаврентія Зизанія) та новітнього — з виразними тенденціями до позначення авторства, перспективними прийомами сегментації, розвинутим метатекстом.

Ключові слова: історія української мови, історія українського мовознавства, науковий дискурс / текст, смислова структура наукового тексту, Лаврентій Зизаній, Мелетій Смотрицький.

У постнекласичній гуманітаристиці історію науки потрактовують як нелінійний некумулятивний процес, соціокультурно й ситуативно зумовлений. До актуальних проблем історичної лінгвістики належать історія формальної структури наукової думки, реконструкція форм її самоусвідомлення.

Осмислення наукового тексту як результату когнітивно-комунікативної діяльності науковця, спрямованої на відтворення, примноження, поширення наукових знань, результативне в історичному аспекті. Вивчення джерел перехідного періоду від середньовіччя до Ренесансу й раннього Нового часу має враховувати уявлення про науку в суспільній мовній свідомості того часу, які ще зберігали середньовічне ототожнення науки з християнським вченням

© Г.М. НАЄНКО, 2019

і водночас сприймали нові значення: 'навчання', 'світський шкільний предмет', 'навчальний текст', 'інструкція'. Відповідно засади дослідження полягають у поєднанні прийомів порівняльно-історичного, функціонально-стилістичного, контекстуально-інтерпретативного та дискурсивного методів. В основі лежить метод моделювання смислової структури наукового тексту, яку пов'язують із поняттям епістемічної ситуації.

Монографічний авторський науковий текст прийнято розглядати як результат наукового дискурсу, тобто, в його смисловій структурі «оречевлені» онтологічні, рефлексивні, комунікативні та інші смисли. Повна смислова структура представлена в сучасних авторських науково-теоретичних працях [12: 13 — 22]. Особливості їх прояву в текстах віддаленого часу зумовлені культурно-історично.

Цілісно експлікована смислова структура постає в наукових текстах із початку XVIII ст., попереднім періодам притаманні накопичення різних способів втілення окремих її складників. Оскільки науковий дискурс формувався на перетині релігійного й світського, характер їх позначення визначений певними типологічними ознаками.

До релігійного дискурсу належать тексти:

- аргументативні («Душевник», «Палінодія» й «Книга о вірі» З. Копистенського, «Месія правдивий» Й. Галятовського);

- повчальні (проповіді на філософські теми — «Зерцало Богословії» К. Транквіліона-Ставровецького, «Диоптра» Віталія, «Алфавіт Духовний» І. Копинського, «Розмова о смерті»);

- навчальні (анонімний Катехизис 1600 р. і «Короткий Катехизис» П. Могили й І. Трофимовича-Козловського 1645 р.);

- теоретико-інструктивні («Мир з Богом чоловіку» І. Гізеля, «Наука» Й. Галятовського, «Метрика» й «Зерцало» Й. Шумлянського);

- популярні («Виклад о церкви» Т. Софоновича, Й. Галятовського).

До світського дискурсу належать тексти:

- академічні, теоретико-навчальні (граматики, «Діалектика» Й. Дамаскина, трактат із логіки Й. Спаннебергера, Філософія Аристотелева М. Козачинського, анонімна риторика у списку XVIII ст. та ін.);

- популярні («Люцидаріус», «Проблемата» Псевдоаристотеля);

- довідково-інформаційні (гороскопи, порадики, астропрогнози, «Книжиця для господарства» І. Ленкевича — природничої тематики, лінгвістичні — «Розмова-Бесіда» (ймовірно, І. Ужевича), лексикони перекладні й тлумачні);

- тексти гетерогенного типу, де майже рівноправний статус мають компоненти теоретичні, реферативні, популярні: це передмови до лексиконів, «Синопис» (має ознаки вторинного реферативного тексту), «Месія правдивий» Й. Галятовського (із ознаками академічного й популярного). Їх кількість зростає у II половині XVII ст. [13: 24].

Тут простежимо за способами вираження елементів смислової структури граматик Лаврентія Зизанія та Мелетія Смотрицького як зразків навчальних текстів.

Слід враховувати етап переходу від середньовічної до ренесансної текстової епохи (І. Касавін), той факт, що «текст у свій час був вплетеним у тканину суспільного життя, мав повнокровне прагматичне наповнення, ілюкутивну спрямованість, мав автора, мав коло адресатів, був прив'язаний до конкретної соціально-ідеологічної ситуації, слугував для досягнення певної комунікативної мети — словом, такий текст сам по собі був елементом суспільного дискурсу і водночас своїми складниками був пов'язаний з дискурсивним полем соціуму» [5: 33]. Для середньовічної культури характерна постійна відтворюваність прецедентних текстів: «Інтертекстуальність загалом є характерною рисою тогочасного письменства» [17: 8]; «ті ж самі тексти або їх частини постійно репродуковалися, тобто мали риси такої відтворюваності, яка споріднює текст чи його частину із словесним знаком, коли аргумент *ipse dixit* (тобто покликання на Святе Письмо, на авторитет отців церкви, її канонічних постанов, на прецедентні тексти тощо) був істиною в останній інстанції» [5: 33].

У граматиці Лаврентія Зизанія протиставлення засвоєних знань та власне індивідуально здобутих автором спеціально не позначено; перелічується разом з іншими відкритий ним *творител(ь)ний надеж* (ГЗ: 44).

Відсутність формальних вказівок на використані джерела зближує її з теологічними та філософськими трактатами на зразок «Богословія» та «Діалектики» Йоана Дамаскина, де попередні джерела не позначалися. У передмові вихідною тезою узагальнена цитата: *Два суть коньць всакоу науки в писмѣ, яко філософове пишу(т)* (ГЗ: 31).

Як прецеденти згадано Катона (ГЗ: 32); російська орфографічна практика не персоніфікована: *оупотребляю(т) же сего нѣцыи (на(й)паче же москва)* (ГЗ: 107). Проте точно вказані відповідні глави з творів отців Церкви у доданому до граматики тлумаченні молитви «ГД(т)че нашъ»: **якъ пише(т) стый ап(с)лъ павель къ галатѡ(м) в главѣ ѿ... а ѡ сатанѣ стый ап(с)лъ петръ пише(т), в(ъ) пер(ъ)вомъ посланіи, в(ъ) главѣ ѿ** (ГЗ: 112) тощо, де вони використовуються з аргументувальною функцією.

Для граматики Мелетія Смотрицького встановлення першоджерел — це також результат текстологічних досліджень [14; 15; 10].

Проте у праці обов'язково маркується прецедентність Святого Письма; це скорочені покликання на берегах: *Да будетъ вола твоя яко на нѣси, и на земли* [Мф. 6, 10] (ГСм: 441) та в тексті: *Та(м) же: з(л): ѿ* (ГСм: 394) тощо; цитати ілюструють особливості граматичної системи слов'янської мови чи її відмінностей від грецької.

Так само чітко М. Смотрицький покликається на «Хроніку» М. Стрийковського, переповідаючи відомості про Овідія: *Ма(т)вій Стрійковскій Канонікъ Самои(т)скій, дѣй Славенскихъ хронографъ достовѣрный в(ъ) четвертой своеа хронологіи книзѣ пише(т) Овідіа Славнаго онаго Латінскаго Поету в(ъ) Сарма(т)скихъ народѣ заточеніи бывша и языку и(х) совершеннѣ навѣкиша Славенскимъ діалекто(м) за чистое его красное и любопріемное Стіхи или вѣрши писавша* (ГСм: 454). Авторитет античного поета — ви-

хідний аргумент для створення розділу про віршування, що його М. Смотрицький уперше додає до підручника.

Лаврентій Зизаній вказує на методи своєї роботи: у заголовку зазначено, що вона має складну конфігурацію та прийнятий у середньовіччі компілятивний характер: *новоѡ съста(в)ле(н)на* Л.З. (ГЗ: 29) та *граматика съставлен(ъ)на* (ГЗ: 33).

Інші принципи експлікуються непрямо. У передмодерному періоді відбувається злам у середньовічно-аристотелівському науковому ладі: «Порядок у науках та освіті, який вважали вічним, що здавався наділеним божественними санкціями, зведений за традиціями середньовічного аристотелізму, впав, і Європа нетерпляче чекала нового порядку» [1: 16].

Це зумовлює перехід до нової сутності пізнавальних процесів. У середньовіччі визначальним методологічним принципом була формула Августина «Розуміння є винагорода віри. Тому не прагни розуміти те, у що можеш вірити, але вір у те, що можеш зрозуміти». Пояснюючи її, Етьєн Жильсон зауважує: «Результат цих зусиль і є тим, що Августин називав *intellectus*, тобто розуміння, інакше кажучи, певне раціональне проникнення (*insight* — здатність проникнути в суть) у смисл Одкровення, при якому людський розум намагає свій шлях до повного світла блаженного видіння» [3: 13].

Тепер же, за словами Л. Зизанія, *Когда(ж) якъ Катѡ(н) пише(т), то што читати а не розумѣти естъ в(ъ)зга(р)да и смѣ(х)* (ГЗ: 32). Звідси й повторювана метафора граматики: *она естъ ключе(м) вырозумѣню* (ГЗ: 32). Розуміння необхідне для викладання, адже *недосыт(т) на томъ абы потребуемую речъ только знати, але потреба еи и ины(м) оповѣдати* (ГЗ: 31).

Щодо методу граматик, Д. Захар'їн зауважив, що філологія тоді змушена була витримувати конкуренцію з боку технічних та природничих наук, що бурхливо розвивалися; на своє озброєння вона бере логічні та математичні методи; метод М. Смотрицького вирізняється інтересом до комбінаторики [4: 12 — 13].

Методологічний субтекст у праці Мелетія Смотрицького стосується не власного представлення граматичного вчення, а організації навчального процесу.

Зокрема, в передмові акцентовано на потребах широкої розмовної практики: *правого а сочинного ведлугъ власности діалектовъ и мовена и писана, и писмъ вырозумена; и чтоное вырозумѣвати лацно; для лацнѣйшого найдучогося в(ѣ) них(ѣ) розуму поната* (ГСм: 133).

Крім того, він висловлюється щодо методики викладання: *читаны будутъ звыклымъ школъ способо(м) Славенскїи Лекціи...* (ГСм: 133); *Диалектъ в(ѣ) звыклой школьной розмовѣ Славенскїи межи тщателми по(д) каран(ѣ)емъ захованъ* (ГСм: 134) тощо. Виразно мовна свідомість виявляється в повторюваних сполученнях: *повѣренны дѣтки и младенцы... Дѣткамъ оучитисѣ починающимъ... зъ лѣтъ детинныхъ зъ мовою заразъ привикали...* (ГСм: 134). (Також про метатекст: [10: 15 — 16]).

У сучасному науковому тексті відбивається зміст епістемічної ситуації, організованої навколо двох найважливіших складників науки — нового й старого знання в їх діалектичному взаємозв'язку. Новим вважають знання, отримане особисто автором і вперше викладене в тексті, старим — знання, отримане попередниками й зафіксоване в раніше створених текстах, критично засвоєних автором [7: 52]. Якщо предметний зміст нового знання представлено упорядкованою системою понять, номінаціями яких слугують терміни, то основні смислові блоки наукового тексту, що представляють розвиток нового знання, включають: формулювання проблеми та / чи постановку завдання; визначення й диференціацію понять з установленням між ними логіко-семантичних відношень; представлення ідеї, гіпотези чи основної тези наукової концепції; доказ гіпотези з використанням різних засобів аргументації; характеристику досліджуваного об'єкта; демонстрацію емпіричного матеріалу, що підтверджує достовірність нового знання; висновки [7: 56]. Склад і послідовність текстових блоків, які репрезентують нове знання, варіюються залежно від жанру твору, описово-теоретичного, емпіричного чи експериментального спрямування змісту; характеру досліджуваної проблематики та обраних способів її розв'язання [7: 57].

Співвідношення нового / старого знання в тексті є маркером його первинності / вторинності. У первинних текстах, підкреслює В. Чернявська, «відбувається безперервне витіснення чужого шляхом його трансформації в своє — на етапі ідей і, особливо, висновків» [22: 41]. При кваліфікації тексту до первинних важливо, щоб первинними були ідеї й висновки автора з приводу об'єкта науково пізнаваної дійсності, тоді первинним можна вважати навіть гетерогенний текст [21: 61].

Що ж до середньовіччя, то в первинному тексті «взагалі не буде згадки про витоки: він даний нібито згори, має не літературну, а буттєву основу, він результат не пізнання, а діяльності й спілкування, їх епіфеномен. З цього ж випливає й здогад про те, що первинний текст навряд чи може мати теоретичний характер, адже теорія — це робота з попередніми текстами. Безпосередність, фрагментарність, парадоксальність, неясність, відсутність історії — конструювальні риси первинного тексту, що лежить в основі текстової епохи» [6: 213].

Як відомо, проблема нового знання є порівняно молодого проблемою європейської цивілізації. Ідея авторства та власності на продукти духовної діяльності соціологічно мотивується лише з початками Нового часу. Недаремно, зауважують автори дослідження «Пути формирования нового знания в современной науке», в глибині історії «все частіше зустрічаємо таку догматизацію знань, коли деякі системи, типу аристотелізму, «Начал» Евкліда чи птоломеевої картини світу, не змінювалися впродовж кількох століть. І лише з прискоренням соціального й науково-технічного прогресу динамічність знань, а разом з ним і проблема їх новизни виступають предметом методологічної рефлексії» [9: 10].

У середньовіччі ключем до розуміння «книги природи» було не вивчення природних явищ і їх зв'язків, а священні християнські тексти та

філософські праці Аристотеля, адаптовані перипатетиками до Святого Письма. Вважалося, що як уміння читати букви ще не розкриває смислу утворених ними слів, так і фіксація явищ природи та зв'язків між явищами, даних у чуттєвому досвіді, не може розкрити їх смисл. Уявлялося, що цей смисл може бути досягнутий тільки шляхом звернення до Святого писма та канонізованої в середні віки філософії Аристотеля [20: 112].

З часом, зазначає В. Степін, жорстка орієнтація на те, «що сказав Аристотель», уже не могла задовольнити дослідників, які відчували «смак пізнання» реальних речей [20: 118].

Отже, проблема розмежування нових / старих знань у смисловій структурі староукраїнського тексту постає в кількох площинах: як проблема позначення авторства й анонімності; як проблема експлікації, формального вираження розмежування знань попередніх і власне здобутих, у сенсі цитування-інтерпретації. За цим критерієм тексти поділяються на такі, де розмежування експліковане, та ті, для яких ця опозиція не має значення (компіляції-компендіуми, де цитування не позначене, довідково-інформаційні тексти, де є лише сліди прецедентних текстів, а у сферу покликання вписуються фрагменти повсякденної практики. Тут із погляду адресата усе викладене — є новим). У сенсі концептуалізації «нового» (зокрема у назвах та заголовках наукових текстів); у сенсі можливої рефлексії щодо предмета, джерел чи методу дослідження, експлікованих у передмовах-післямовах до наукового тексту; у сенсі концептуалізації «старого».

Показовим є зауваження М. Пещак про те, що «в основі відображення автора твору лежали чи не способи використання праць попередників та позначення цього використання в своєму творі», а саме: при творчому використанні попередніх ідей та цитуванні автор виносився на початок твору; при списуванні — «ховався в тексті, найчастіше називався в кінці» [18: 85 — 86].

За цим критерієм граматика Лаврентія Зизанія належить до першого типу текстів, латинські та грецькі граматики використані як джерела без свідомо позначених маркерів інтертекстуальності. Субтекст авторизації має подвійне позначення: двічі автор називає лише ініціали Л. З. (ГЗ: 29, 109), один раз — повне ім'я: *Граммати́ка Словєнска. Съставленна, Лаврен(ъ)-тіємъ Зізаніємъ* (ГЗ: 33). Водночас у заголовку вказано на те, що ця спроба компіляції новаторська: *Новоѡ съста(в)ле(н)а Л. З.* (ГЗ: 29).

До подібних висновків схилявся й М. Возняк, вказуючи на особливості творчого методу Лаврентія: «Переглядна диспозиція, якість, простота й прозорість викладу роблять честь педагогічному талантові Лаврентія, який зумів так майстерно перетопити в цілість зібрані з кількох жерел думки, що його виклад виглядає на перший погляд самостійним писанем» [2: 70].

Відповідно й поняття авторства зазнавало трансформацій; аналізуючи шляхи духовних пошуків М. Смотрицького, Петро Кралюк зауважує: «Щодо України, то тут лише наприкінці XVI — на початку XVII ст.

починає формуватися поняття про авторство літературних й художніх творів. Цьому, до речі, посприяла полемічна література <...> За таких умов декларування авторства вважалося не зовсім етичним, навіть розцінювалося як вияв гордині. Частими були літературні фальсифікати, коли автор свідомо приписував свій твір іншій авторитетній особі <...> М. Смотрицький пройшов шлях від прихованого авторства, коли підписувався псевдонімом, до авторства відкритого, із зазначенням свого імені» [8: 57].

На помезів'ї дискурсивних практик М. Смотрицький непослідовно позначає власні нові визначення, правила, відкриття. Так, відкидаючи артикль і вводячи в систему частин мови поняття й термін *междометіє* 'вигук', граматист прямо вказує на особистий внесок під заголовком *Оувѣщеніє*: Арѳров: *Сирѣчь часть слова ра(з)личіе называемую, Славенскому языкови несвойственну оставихо(м) Местоименію долгъ еѣ дово(л)нѣ испо(л)няющу. Во осмую же слова часть Ме(ж)дометіе, Латински interiectio называемую свойствен(н)ѣ приахо(м)* (ГСм: 155).

Проте там, де йдеться про граматичну категорію живих істот — неживих предметів, уперше введenu в граматику, очевидно, з древа Порфирія, нові знання ніяк не виділяються: *Винителный ѿдушевленныхъ вещей на а: Бе(з)душны(х) всакоу именителному подобенъ* (ГСм: 184).

Обґрунтовує М. Смотрицький і потребу введення до граматики розділу про віршування, тут виразність авторського «я» забезпечена двоскладною основою — особ. займ. 1 ос. одн. + дієсл. теп. часу 1. ос. одн.: *За еже во(з)можну Стїхотворну художеству в(ѣ) Славенскомъ языцѣ и азѣ быти судивѣ по силѣ во кратцѣ правила егоу по мнѣ тожде искуснѣ творити хотащимѣ Бжїею помощію пре(д)лагаю* (ГСм: 455).

Із новітніми ренесансними тенденціями пов'язуємо увиразнення субтексту авторизації. Крім ритуальних визначень на титульній сторінці **Многогрѣшнаго Мніа ... странствующаго снисканное и прижитое** (ГСм: 131) та в передмові *ѿ люботрудждемъ молѣтеса* (ГСм: 135), автор у тексті постійно присутній, відтак новизну тексту слід пов'язувати з розширеним метатекстом.

Розбудова діалогічних моделей «я — ти», «я — ви» відбувалася з усталенням жанру передмов, що, як відомо, у своїй смисловій структурі має особливо вагомі показники авторизованості; власне наявність передмови (зрідка — післямови) є підставою для розрізнення актуального — неактуального адресанта. Зразком можуть бути передмови до граматики Л. Зизанія: *мою малую працу любезноу приїмѣте, и бѣ хвалу давши сами себе набо(л)шую подвигнѣте* (ГЗ: 32).

Практично поодиноким уживанням усвідомленого авторського я слід вважати зауваження М. Смотрицького щодо вперше введених окремих теоретичних положень. Демонструючи «протестантськи тверезе» ставлення до самої граматики — далеко від приписування граматиці сакральної та богословської значущості» [11: 285], М. Смотрицький започатковує перехід до об'єктивованої манери викладу в передмові, що, попри вживання предикатів у 1 ос. одн., повністю позбавлена особових займенників.

У передмовах також окреслено коло адресатів. У граматиці Л. Зизанія це апеляції на зразок *здра(в)стви(й)те, но неболе(з)нута ѿ Друзи* (ГЗ: 32); *ѿ спудей* (ГЗ: 33); *Пріймѣте друзи мои въз(ъ)любленніи вѣдѣче* (ГЗ: 113).

У Мелетія Смотрицького звертання до читачів скорочене: *УЧИТЕ-ЛЕМЪ ШКОЛнымъ* (ѣ) Авторъ: Д[идаскаломъ] С[ловенскимъ] и Т[шателемъ] З[доровья]: З[ычить] [14: 27]; *люботщате(л)ныи Оучители* (ГСм: 133); *Здрав-стуйте возлюбленніи и ѿ люботруждашемъ молѣтеса* (ГСм: 135).

Натомість увиразнення адресатії слід пов'язувати з розвинутим метатекстом.

У граматиці Л. Зизанія це складнопідрядні з'ясувальні речення з головною частиною, що функціонально тотожно організовуються за церковно-слов'янськими чи моделями з простої мови з інфінітивами: *Вѣдати же подобаєть яко всако реченіе єдиносложно кра(т)кими же пи(с)мены съста(в)-ле(н)но суще* (ГЗ: 39); *Подобае(т) же вѣдати яко су(т) глаголы бе(з)ли(ч)ныа* (ГЗ: 99); *Потребно єсть вѣдати и се, яко писмена, єже нарицаю(т)са долгаа и двогласнаа, выноу бываю(т) долъгаа* (ГЗ: 40); *Вѣдати же потреба яко кра(т)-каа выну полагаєт(ѣ)са на нѣкихъ реченїахъ и не в(ѣ) числѣ сущихъ* (ГЗ: 42).

Суть схоластичної організації тексту полягає в чітко виявлених впорядкованості та логіці думки; «принцип manifestatio («проявлення, демонстрації»), що визначав напрям та розмах думки, одночасно контролював її виклад і підпорядковував цей виклад тому, що може бути назване ПОСТУЛАТОМ РОЗ'ЯСНЕННЯ РАДИ САМОГО РОЗ'ЯСНЕННЯ» [16: 66]. Звідси повторювані підрозділи з однотипними назвами *СѦ Орѡграфїи — Толкованїе — Сущее* (ГЗ: 34); позначення завершення розділів: *Конецъ Четве(р)тыа здѣ же и Пятыа Части Слова* (ГЗ: 99), *Конецъ шестыа Части Слова* (ГЗ: 101) та под. До власне схоластичних прийомів належить нумерація тлумачених положень, застосована в герменевтичних викладах: *В той точѣ замыкаєтсѧ ѣ речїи. Першаа кгда мовимѡ ѡче... А другаа... А третяа...* (ГЗ: 109).

У граматиці М. Смотрицького продемонстровано надзвичайну глибину сегментації матеріалу. Тут автор використовує традиційний спосіб означення підрозділу: об'єктне словосполучення на зразок *СѦ ВИДЕхъ ПРОИЗВОДНЫхъ именъ* (ГСм: 168), *СѦ Составленїи Временъ* (ГСм: 290), інколи додає заголовок *глава*. Схеми сегментації поняття різноманітні; на крайніх точках помічаємо найважливіші і чи не новостворені мета-текстові терміни:

— назва-підзаголовок — дефініція — приклади: *СѦ Сунѡеси, или Сложенїи. Сложенїе єсть єгда има Собираетелное единственное сопрѡаєт(ѣ)са прилагате(л)ному или глѡ множественному: якѡ, Братїа мнози: часть избиты часть оугонзнуша: и пр(ч)* (ГСм: 451);

— назва-підзаголовок — правила: *СѦ ЧИНѣ ГРАММАТИЧЕСТѣ. Правило а...Правило вѣ...Правило і* (ГСм: 453 — 454);

— назва-підзаголовок *СѦ СОЧИНЕНИИ НЕОПРЕдѣленыхъ*: — *Глава а — Правило а*: формулювання — приклади — *Пристеженїа*: — *Первое: ... — Второе: ...* (ГСм: 426 — 427);

- назва-підзаголовок — *Пра(в) ѿ — Пристеженіє* (ГСм: 427);
- назва-підзаголовок — визначення — *Изатіє ѿ ... — Изатіє ѿ* (ГСм: 165 — 166);
- назва — підзаголовок — визначення — парадигма — приклади — *Схоліон* (ГСм: 224);
- назва-підзаголовок — ...*Правило ѿ... — Правило ѿ... — Оувѣщеніє* (ГСм: 428).

Саме в *оувѣщеніях* автор починає виклад зі складнопідрядних речень, зорієнтованих на сприйняття; у їх структурі виразні перформативні предикати. З цього приводу доречно пригадати висновки Н. Рябцевої про риторичне навантаження ментальних перформативів, «пов'язане з експлікацією та організацією *міркування*. У цьому, в свою чергу, проявляється синкретичність, поліфункційність метатексту, його зумовленість свідомою рефлексією, когнітивною та комунікативною водночас, а також його роль у формуванні наукової метамови» [19: 466]. Тут М. Смотрицький найчастіше вживає форми дієприкметника *вѣстно* в поєднанні з імперативами *буди*, що забезпечує індивідуальний характер висловлювань: **К си(м) ѿ и, вѣст(ъ)но буди**, яко в(ѣ) началѣ реченій и в(ѣ) слозехъ полагаемо дебелѡ произноси(т)са... (ГСм: 141); **Вѣс(т)но к(ѣ) си(м) буди**, кончаемый и прекончаемый слогъ на сли(т)ной оудареніє приємлай изострле(м) быти... (ГСм: 148); **Вѣстно буди** вса всѣ(х) родѣ прилагателнаа имена во всѣх(ѣ) оуравненіа степене(х) и в многи(х) склоненіа надеже(х) алокопѣу или оувѣченіє страдати (ГСм: 159); **Да оувѣст(ъ)са** пре пре(д)логъ прие(м)лющаа превосходите(л)наа своа им(ѣ) положите(л)наа имѣти... (ГСм: 161 — 162); **Вѣстно буди** вса именъ роды познаваемы Славянѡ(м) бывати з(ѣ) ѡко(н)ченіа израднѣе нежели з(ѣ) знаменованіа... (ГСм: 164); **И се вѣстно буди** самыа Орфографіа дѣла полагаему быти а... (ГСм: 195); **Вѣстно буди** всѣхъ склоненій собирате(л)наа сицева двойственнаго и множественнаго числа лишатиса... (ГСм: 207); **И се да оувѣст(ъ)са**, яко ... (ГСм: 224). Лише зрідка вживаються безособові форми: **Вѣдати достои(т)** и сего склоненіа на гъ: кѣ: (ГСм: 189). Такі висловлювання використовуються й після підзаголовків: **Вѣдати подобаеъ** яко едино знаменующаа числителнаа имена единственнѣ точію скланяют(ѣ)са (ГСм: 252); усередині коментаря: **Вѣстно обаче буди** именителе(н) множественъ на з: ц: и с:... (ГСм: 232); **Се обаче вѣстно буди**, w o /o/ и ѡ в началѣ реченіа полагаемы(х)... (ГСм: 143 — 144).

Інколи перформативи в *увѣщеніях* перелічуються: **Пе(р)вое: да оувѣст(ъ)са** реченіа единосло(ж)на единосло(ж)ны(м) изострлемы(м) либо ѡблачимы(м) едина едины(м) послѣдующаа бе(з)просѡдійнаа полагаема бывати... (ГСм: 149). У певних випадках ця нумерація збігається з номером заголовкового *оувѣщеніа*: *Оувѣщеніє ѿ... Да оувѣст(ъ)са* первое... (ГСм: 442); *Оувѣщеніє ѿ... Да оувѣст(ъ)са* второе... (ГСм: 443).

У граматиці М. Смотрицького досить широко представлено різні види маркерів перспекції й ретроспекції; тяжіння до об'єктивованого викладу забезпечене вживанням супровідних речень із прислівниками місця: *Пе(р)-вымъ* оубо образо(м) приаго припѣтіє, ко просѡдій стіхотворной належи(т):

ω *ней же Бѣу изволяющи послѣди* (ГСм: 146); *Протлаает(ѣ)сѧ оубо до(л)гоу сокращает(ѣ) же сѧ кра(т)кою: но ω се(м) послѣди* (ГСм: 150); ω *них(ѣ) же Бѣу поспѣшествующу во малѣ инде* (ГСм: 360). Інколи спрямування уваги читача до інших частин співвідноситься з делімітацією викладу: *И ω Писменехъ оубω и слогахъ во Орвографіи доволнѣе: zde же ω Количествѣ слогъ: ω Ног(ѣ) собствѣ: и ω Стих(ѣ) родехъ. Во кратцѣ же и ω Писменехъ* (ГСм: 455); *Но оучителей любомудрыхъ потщанію оудобѣ наверхиши та могущу оставихо(м)* (ГСм: 257); *Понеже вси Гли вида оучащателна перваго суть спрѧженіѧ и вси одинакоу по пре(д)ложенному в(ѣ) первомъ спрѧженіи Парадигмати спрѧгаютсясѧ: тамω оучащагосѧ оувтореніе его ѡставляемъ* (ГСм: 322); тут функціонують форми особових дієслів у формі 1 ос. множ.

Обов'язковими у структурі тогочасного тексту були показники завершення окремих частин: *Конец(ѣ) во кра(т)цѣ собраныѧ Орвографіѧ. Слава Бѣу совершившему* (ГСм: 154).

Маркери ретроспекції оформляються як давальний самостійний, що поєднується з маркером проспекції: *Раздѣле(н)ны(м) оубо бывши(м) сице писмене(м), настои(т) прочее вѣдати что естѣ Слогъ что Реченіе и что Слово* (ГСм: 154). Відсилання до попереднього матеріалу можуть здійснюватися за допомогою дієприкметника: *По первѣе ѡписаному склоненіѧ сего правилу и Греческаѧ пѧтагоу просты(х) и(м) склоненіѧ женскаѧ на їс, и ѳс, кончащасѧ имена скланѧют(ѣ)сѧ ...* (ГСм: 210); прислівника: *Сѧ Непредѣльны(х) на о(х), сходящих(ѣ) тоезде еже и ω тогожде ѡконченіѧ преходящих(х) буди разумно: ω ни(х) же малω выш(ѣ)ше* (ГСм: 364).

Маркери проспекції та ретроспекції можуть поєднуватися: *И сіѧ оубω пре(д)ложихомъ: по малѣ же и оупотребленіе ра(з)дѣлений нѣкоихъ ко Стихотворной Просодіи належащихъ пре(д)ложимъ* (ГСм: 456).

У граматиці Лаврентія Зизанія такі маркери не вживаються. Загалом у дуже звуженому метатексті зафіксовано поодинокі відступи на зразок маркера делімітації при коментуванні вживання **ы** у формах множини замість **и**: *праведници, праведницы и грѣшники. грѣшники. и про(ч). и си(х) мноу нелѣпо быты употребленіе. Про(ч)е(ж) ины(м) ѡста(в)ляю трудолюб(з)-ны(м) Спу(д)* (ГЗ: 107).

У викладі нових знань химерним чином переплітаються засади схоластики та нового часу. У схоластичних працях «виокремлення головного предмету розгляду передбачало його звукове виділення в мовленні повторюваними фразами, а візуальний поділ сторінки здійснювався з допомогою рубрик, цифр і параграфів» [16: 67].

Повторюваними виявляються діалогічні частини, які прийнято називати за формою катехитичними чи катехизисними [10: 16]. Появу катехитичного діалогу пов'язують із книгою Костянтина Костенечеського «О письменехъ» XV ст. [10: 21]. М. Пешак констатує притаманність діалогічної форми викладу і первинній, і вторинній науковій літературі та вказує на два їх різновиди: дискусійний (висловлювання співрозмовників виражені у формі твердження, заперечення або аргументації основних положень) та екзаменаційний (один із учасників розмови питає, а

інший відповідає) [18: 256]. Оскільки відповіді на питання містять визначення наукових понять, урахування смислового навантаження реплік у діалозі дає змогу назвати аналізовані конструкції дефінітивними.

У граматиці Лаврентія Зизанія діалог побудований за приписуванням кожному з понять родо-видових ознак, прямо співвіднесених із філософськими категоріями: **Что естъ Грамматика** (сутність); **Колико ест ча(с)ті(й) грамматики** (ГЗ: 33) (кількість); **Чесо ради нарицаю(т)са** (ГЗ: 35) (причинність назви (імені)); **Гдѣ же бывати случаетъса просодіи** (ГЗ: 36) (місце); **Кіа соу(т) ими же ра(з)делле(м)** (ГЗ: 42) (якість).

У граматиці М. Смотрицького співвідносяться два типи викладу: діалогічного й трактатного.

Тільки на початку наводиться дев'ять комплексів «запитання — відповідь», що формують дефінітивний діалог: **ЧТО ЕСТЬ ГРАММАТИКА... Колико естъ частій гра(м)матики: ...Чесому оуча(т) ся четыре части...** (ГСм: 135); **Колико естъ писме(н) Славяно(м)** (ГСм: 136). Далі ж текст структурується за логічними та математичними комбінаторними методами, власне законами комбінації, диспозиції та пермутації елементів [10: 11, 20].

Субтекст оцінки в граматиці Лаврентія Зизанія сконцентрований у розгалужених периферійних субтекстах, тут глоризуються граматика: *пер(ѣ)вую ѿ(т) семи наукъ*, наста(в)ниці *добру*; церковнослов'янська мова: *любе(з)нѣйшаго словес(н)скаго нашего языка*; людський розум: *свѣтлый чиначи розу(м)*, *великого са розуму и ростропности науча(й)те*; вказується на новизну, суспільну значимість особистої праці: за реч *пи(л)но потребную, ново* написати; згідно з ритуалом, вона оцінюється скромно: *малую* працю (ГЗ: 31 — 33, 113).

У субтекстах оцінки передмови до граматики М. Смотрицького привертають увагу зусилля автора на кодифікацію церковнослов'янської мови: пор. *правильное Свнтагма* (ГСм: 131), *азыка чистости*; *азыка чисте Славенского* (ГСм: 133), *чистым(ѣ) азыкомъ Славенскимъ* (ГСм: 134).

Як помічають дослідники, в позиції М. Смотрицького є нові риси: немає поширеного в православній книжності ставлення до церковнослов'янської як до мови священної та виняткової; немає звичних для православ'я міркувань про особливу благодать словенської мови чи її переваг над латиною. Мелетій Смотрицький не оцінює мови за віросповідним принципом та де факто визнає їх рівноправність [11: 284]. З цього приводу увиразнюються наголошені ним виразові елементи *его уживан(ѣ)е и пожито(к)* (ГСм: 134), оскільки граматика *з(ѣ) выкладомъ*, то єсть *з(ѣ)* показован(ѣ)емъ и *оужыван(ѣ)емъ* *еи пожитко(в)* наступить (ГСм: 134); граматики до *пожитечного(в) художствѣ* *еи оуживан(ѣ)а* // приведена (ГСм: 134 — 135).

Отже, граматика Лаврентія Зизанія має неповну смислову структуру, тяжіє до схоластичних трактатів із згорнутими субтекстами старого знання та обмеженими маркерами інтертекстуальності. З ренесансними тенденціями слід пов'язувати увиразнення субтекстів авторизації, методологічного та глоризацію пізнання.

У граматиці Мелетія Смотрицького застосовано набагато більше засобів текстуалізації; є елементи позначень субтексту нового знання (особистого внеску); замість діалогічного викладу автор застосовує інші, перспективніші методичні прийоми порціювання, сегментації матеріалу та адресації.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- ГЗ — Лаврентий Зизаний. Грамматика. *Грамматики Лаврентия Зизания и Мелетия Смотрицкого*. Сост., подг. текста, научный комментарий и указатели Е.А. Кузьминовой; предисл. Е.А. Кузьминовой, М.Л. Ремневой. Москва, 2000. С. 29 — 113.
- ГСм — Мелетий Смотрицкий. Грамматика Славенския правилное Сунтагма. *Грамматики Лаврентия Зизания и Мелетия Смотрицкого*. Сост., подг. текста, научный комментарий и указатели Е.А. Кузьминовой; предисл. Е.А. Кузьминовой, М.Л. Ремневой. Москва, 2000. С. 129 — 470.

ЛІТЕРАТУРА

1. Визгин В.П. Религия — наука — эзотерическая традиция: инверсия соотношения. *Философия науки в историческом контексте: сб. ст. в честь 85-летия Н.Ф. Овчинникова*. СПб, 2003. С. 13 — 46.
2. Возняк М. Грамматика Лаврентія Зизанія з 1596 р. Львів, 1911.
3. Жильсон Э. Разум и откровение в Средние века. *Богословие в культуре Средневековья*. Київ, 1992. С. 5 — 48.
4. Захарьин Д.С. Европейские научные методы в традиции старинных русских грамматик 15 — середины 18 века: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Москва, 1995. 21 с.
5. Зубов М.І. Лінгвотекстологія середньовічних слов'янських повчань проти язичництва. Одеса, 2004.
6. Касавин И.Т. Текст. Дискурс. Контекст. Введение в социальную эпистемологию языка. Москва, 2008.
7. Котюрова М.П., Баженова Е.А. Культура научной речи: текст и его редактирование. Москва, 2008.
8. Кралюк П.М. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI — початку XVII ст. Острог, 2007.
9. Крымский С.Б., Попович М.В. Пути формирования нового знания в современной науке. Київ, 1983.
10. Кузьминова Е.А., Ремнева М.Л. Предисловие. *Грамматики Лаврентия Зизания и Мелетия Смотрицкого*. Сост., подг. текста, науч. коммент. и указатели Е.А. Кузьминовой; предисл. Е.А. Кузьминовой, М.Л. Ремневой. Москва, 2000. С. 3 — 24.
11. Мечковская Н. Б. Язык и религия. Москва, 1998.
12. Наенко Г.М. Науковий текст середньоукраїнського періоду в лінгвостилістичному, текстолінгвістичному й комунікативно-функціональному висвітленні. Київ, 2013.
13. Наенко Г.М. Структурно-семантичні та функціональні параметри староукраїнського наукового тексту: автореф. дис. ... доктора філол. наук. Київ, 2014. 34 с.
14. Німчук В.В. Грамматика М. Смотрицького — перлина давнього мовознавства. *Грамматика славенскія правилное сунтагма. Єв'є, 1619*. Підгот. до друку і вступ. ст. В.В. Німчука. Київ, 1979. (Пам'ятки української мови).
15. Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV — XVII ст. Київ, 1985.
16. Панофский Э. Готическая архитектура и схоластика. *Богословие в культуре Средневековья*. Киев, 1992. С. 49 — 78.
17. Пелешенко Ю.В. Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII — XV ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції. Київ, 2004.
18. Пешак М.М. Розвиток давньоукраїнського і староукраїнського наукового тексту. Київ, 1994.
19. Рябцева Н.К. Язык и естественный интеллект. Москва, 2005.

20. Степин В.С., Кузнецова Л.Ф. Научная картина мира в культуре техногенной цивилизации. Москва, 1994.
21. Хомутова Т.Н. Научный текст: интегральный подход. Челябинск, 2010.
22. Чернявская В.Е. Коммуникация в науке: нормативное и девиантное. Лингвистический и социокультурный анализ. Москва, 2011.

LEGEND

- ГЗ — Lawrentiy Zizaniy. (2000). Grammar. *Grammars of Lawrentiy Zizaniy and Meletiy Smotrytsky*. State, sub. text, scientific commentary and indexes E.A. Kuzminova; past E.A. Kuzminova, M.L.Remneva. P. 29 — 113. Moscow (in Rus.).
- ГСМ — Meletiy Smotrytsky. (2000). Slovenian grammars correct Syntagma. *Grammars of Lawrentiy Zizaniy and Meletiy Smotrytsky*. State, sub. text, scientific commentary and indexes E.A. Kuzminova; past E.A. Kuzminova, M.L. Remneva. P. 129 — 470. Moscow (in Rus.).

REFERENCES

1. Vizgin, V.P. (2003). Religion — science — esoteric tradition: inversion of relation. *Philosophy of Science in the Historical Context: Sat. Art. in honor of the 85th anniversary of N.F. Ovchinnikov*. P. 13 — 46. St. Petersburg (in Rus.).
2. Vozniak, M. (1911). Grammar of Lawrentii Zyzanii since 1596. Lviv (in Ukr.).
3. Zhilson, E. (1992). Reason and Revelation in the Middle Ages. *Theology in the culture of the Middle Ages*. P. 5 — 48. Kyiv (in Ukr.).
4. Zakharyin, D.S. (1995). European Scientific Methods in the Tradition of Ancient Russian Grammar of the 15th — Mid-18th Centuries: Abstract. diss. ... Cand. philol. Sciences. 21 p. Moscow (in Rus.).
5. Zubov, M.I. (2004). Linguistics of Medieval Slavic Teachings Against Paganism. Odessa (in Ukr.).
6. Kasavin, I.T. (2008). Text. Discourse. Context. Introduction to the social epistemology of language. Moscow (in Rus.).
7. Kotyurova, M.P., Bazhenova, E.A. (2008). Scientific Speech Culture: Text and its Editing. Moscow (in Rus.).
8. Kraliuk, P.M. (2007). Meletii Smotrytsky and the Ukrainian Spiritual and Cultural Revival of the End of the 16th — the beginning of the 17th Centuries. Ostroh (in Ukr.).
9. Krymsky, S.B., Popovich, M.V. (1983). Ways of formation of new knowledge in modern science. Kyiv (in Rus.).
10. Kuzminova, E.A., Remneva, M.L. (2000). Foreword. *Grammars of Lawrentiy Zizaniy and Meletiy Smotrytsky*. State, sub. text, scientific commentary and indexes E.A. Kuzminova; past E.A. Kuzminova, M.L.Remneva. P. 3 — 24. Moscow (in Rus.).
11. Mechkovskaya, N.B. (1998). Language and religion. Moscow (in Rus.).
12. Naienko, H.M. (2013). Scientific text of the Middle Ukrainian period in linguostylistic, textolinguistic and communicative-functional coverage. Kyiv (in Ukr.).
13. Naienko, H.M. (2014). Structural-semantic and functional parameters of the old Ukrainian scientific text: author. Dis. ... Doctor Philol. Sciences. 34 p. Kyiv (in Ukr.).
14. Nimchuk, V.V. (1979). The grammar of M. Smotrytsky is a pearl of ancient linguistics. *Slovenian grammar grammar is correct. Ewe, 1619*. Prep. to print and introduction. Art. V.V. Nimchuk. (Monuments of the Ukrainian language). Kyiv (in Ukr.).
15. Nimchuk, V.V. (1985). Linguistics in Ukraine in the XIV — XVII centuries. Kyiv (in Ukr.).
16. Panofsky E. (1992). Gothic architecture and scholasticism. *Theology in the culture of the Middle Ages*. P. 49 — 78. Kyiv (in Rus.).
17. Peleshenko, Yu.V. (2004). Late Middle Ages Ukrainian Literature (second half of XIII — XV centuries): Sources. The genre system. Spiritual intentions. Kyiv (in Ukr.).
18. Peshchak, M.M. (1994). The development of ancient Ukrainian and Old Ukrainian scientific text. Kyiv (in Ukr.).
19. Ryabtseva, N.K. (2005). Language and natural intelligence. Moscow (in Rus.).
20. Stepin, V.S., Kuznetsova, L.F. (1994). Scientific picture of the world in the culture of technogenic civilization. Moscow (in Rus.).
21. Khomutova, T.N. (2010). Scientific text: an integrated approach. Chelyabinsk (in Rus.).

22. Chernyavskaya, V.E. (2011). Communication in science: normative and deviant. Linguistic and socio-cultural analysis. Moscow (in Rus.).

Статтю отримано 09.12.2019

H.M. Naienko

Taras Shevchenko National University, Kyiv

GRAMMA BOOKS OF LAWRENTII ZYZANII AND MELETII SMOTRYTSKYI
IN THE CONTEXT OF SCIENTIFIC TEXTS OF THE MIDDLE UKRAINIAN PERIOD

The article is devoted to the consideration of the means of expressing the elements of the sens structure of the grammar books of Lawrentii Zyzanii (1596) and Meletii Smotrytskyi (1619).

In elucidating scientific text generation resources of that time, the author uses findings and achievements obtained by modern functional-stylistic, text-linguistic and communicative-functional studies in the field of scientific text that center upon its meaningful structure. She also demonstrates the notion of scientific text informativeness as manifested by technical words, or terminology, distinguished by means of glosses, etymological and hypo-/hyperonymic definitions. Also, she traces the formation of means of explication of obligatory categories of Old Ukrainian scientific text, such as markers of prospection and retrospection, text segmentation etc. as well as showing processes of development of standard language, codification, and individuation in scientific text production field.

The author argues that, with respect to the explication of difference between new and previous knowledge, designation of methods, and coherence, the texts she analyzes are a fuzzy set. She proposes a typology of scientific texts based on the opposition between nuclear and peripheral text types correlated with religious / profane discourse.

The grammar textbook of Lawrentii Zyzanii has an incomplete meaningful structure, tends to scholastic tracts with collapsed subtexts of old knowledge and limited markers of intertextuality. Renaissance trends should be associated with the expression of subtexts of authorization, methodological, and the glorification of cognition.

Much more textualization is used in Meletii Smotrytskyi's grammar; here are the elements of the subtext of the new knowledge (personal contribution); instead of a dialogical presentation, the author applies other, more promising methodical methods of porting, segmenting material and addressing.

Keywords: *history of Ukrainian language, history of Ukrainian linguistics, scientific discourse / text, meaningful structure of scientific text, Laurentii Zyzanii, Meletii Smotrytskyi.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2019.04.084>

УДК 811.161.2'42

І.А. Ярошевич

ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана», м. Київ

НЕВІДМІНЮВАНІ ЧАСТИНИ МОВИ В «ГРАМАТИЦІ» МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО: ПОНЯТТЄВО-ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті зосереджено увагу на визначенні ролі «Граматики» Мелетія Смотрицького в кодифікуванні граматичної системи церковнослов'янської мови східнослов'янської редакції, у розбудові граматичної теорії та формуванні слов'янської лінгвістичної термінології. На матеріалі невідмінюваних частин мови простежено розширення поняттєвої бази граматики, збагачення її вдосконаленими та новими терміноодиницями.

Ключові слова: церковнослов'янська мова, староукраїнська мова, грамика, граматична термінологія, невідмінювані частини мови.

У колі писемних пам'яток, що плідно слугували й продовжують слугувати важливим джерелом розвитку граматики як науки не лише в Україні, а й поза її межами, чільне місце посідає створена видатним українським філологом, письменником-полемістом і педагогом Мелетієм Смотрицьким «Грамматіки СлавенскіѦ правилное Сунтагма» (далі — «Грамика»), якій виповнилося чотириста років із часу її видання (Єв'є, 1619).

Дослідник історіографії граматичної думки в Україні В.В. Німчук, який здійснив факсимільне видання й лінгвістичне опрацювання цієї пам'ятки, розглядав її як значний етап у розвитку тогочасної освіти, науки і культури слов'янського світу та вдало назвав її «перлиною давнього мовознавства». Учений зауважив, що хоч про «Граматику» Мелетія Смотрицького та її значення написано багато, проте «викладена в ній система ще далеко не вивчена» [1: 7]. Тож,

© І.А. ЯРОШЕВИЧ, 2019

віддаючи належне ґрунтовному дослідженню пам'ятки В.В. Німчуком й іншими ученими сучасності [3; 4; 5], у цій статті зосередимо увагу на проблемі визначення Мелетієм Смотрицьким основних понять грамматики та їх термінологічному вираженні на матеріалі невідмінюваних частин мови.

У «Граматиці» Мелетій Смотрицький системно виклав загальні засади тогочасної граматичної теорії на основі залучення до аналізу традиційно-книжного матеріалу церковнослов'янської мови у східнослов'янській редакції, вдало поєднавши його з елементами рідної йому живої староукраїнської мови, що особливо виразно відображає ілюстративний матеріал. У визначенні основних понять грамматики та у створенні слов'янських термінів, якими вчений їх позначав, чітко простежуємо його прагнення зблизити обидві мови, досягти того, щоб церковнослов'янська книжна мова зі специфічними особливостями була зрозуміла всім, хто долучався до її вивчення.

Як зазначив В.В. Німчук, у «Граматиці» Мелетія Смотрицького «міцно вкоренилися надбання старогрецького й греко-візантійського теоретичного мовознавства» [2: 199], від якого бере свій початок випрацювання слов'янської лінгвістичної термінології, засвідченої у працях попередників М. Смотрицького, зокрема в поширеному в слов'янських землях трактаті «Сѡ ѡсмѣхъ частехъ слова» («Про вісім частин мови»), у «Граматиці» 1591 р. та у «Граматиці словенській» Л. Зизанія (1596). Спираючись на зазначені джерела, Мелетій Смотрицький творчо використав їх і створив граматичну теорію, удосконаливши й розширивши її поняттєво-термінологічну базу.

За граматичною традицією найбільшу частину «Граматики» Мелетій Смотрицький позначив терміном *Етимологія*. Цим терміном до середини ХІХ ст. і навіть ще на початку ХХ ст. вчені позначали один із основних розділів грамматики — морфологію [6: 69]. У цій частині викладено вчення про вісім частин мови, з-поміж яких уперше в україністиці виокремлено частину мови *вигук* (*Междометіє*) та вилучено невласливий слов'янським мовам *артикуль*, раніше позначуваний слов'янським терміном *Различіє* та *Чльнь* [2: 23]. Усі частини мови Мелетій Смотрицький, як і його попередники, поділив на два поняттєві різновиди: *СкланяємыѦ* (відмінювані) та *НескланяємыѦ* (невідмінювані).

Учення про невідмінювані частини мови (*Нарѣчіє*, *Предлогъ*, *Союзъ*, *Междометіє*) викладено досить стисло порівняно з відмінюваними. До характеристики невідмінюваних класів слів Мелетій Смотрицький звертається у двох частинах грамматики — морфології («ѡ Етимології») і синтаксисі («ѡ Сунтакси»), що доповнював морфологію. Зазначимо, що у попередніх граматиках останню частину (синтаксис) не зафіксовано. Синтаксичні особливості невідмінюваних частин мови вчений описує в розділах: «ѡ сочиненії Нарѣчія», «ѡ сочиненії Предлога», «ѡ сочиненії Союза», «ѡ сочиненії Междометія». У цих розділах Мелетій Смотрицький уперше в українському мовознавстві порушив питання синтаксичного зв'язку слів у реченні.

Нарѣчіє (прислівник) Мелетій Смотрицький визначив як невідмінювану частину мови (*Часть слова нескланяема*), що за значенням поєднується з іменами та дієсловами. Термін *Нарѣчіє* В.В. Німчук вважав не зовсім вдалим, оскільки, на його думку, «це, власне, *прирѣчіє* (те, що супроводжує, пояснює *рѣчь* — дієслово)» [2: 23]. За його спостереженням, терміном *прирѣчіє* оперував і Максим Грек [Там само]. Античні граматисти розглядали прислівник як придієслівний поширювач. Пор.: лат. *adverbium* → *ad* — «*при*» і *verbum* — «дієслово», тобто як *придієслівник*.

У прислівнику Мелетій Смотрицький виокремив чотири граматичні категорії, які позначив термінами: *Видѣ*, *Начертаніє*, *Степеніє оуравненіа* і *Знаменованіє*. Найзагальнішим у системі всіх аналізованих незмінних частин мови є термін *Видѣ*, яким учений позначав їх поділ на первинні, або непохідні (*Первообразныє*), і похідні (*Производныє*). Термін *Начертаніє* Мелетій Смотрицький використав для позначення поняття, співвідносного з сучасним розумінням словотвірної структури слів, і виділив три його різновиди: *Простое*, *Сложенное* і *Пресложенное*. У прислівниках схарактеризовано і таку його морфологічну категорію, як ступені порівняння (*Степеніє оуравненія*), властиву тим із них, які походять від якісних прикметників. Ступенів порівняння три: *Положительный* (*крѣпко*), *Ра(з)судительный* (*крѣпчає*) і *Превосходительный* (*крѣпчайший*), що відповідає сучасним термінам: *звичайний*, *вищий* і *найвищий ступені порівняння*.

Багато уваги в «Граматиці» приділено витлумаченню понять у системі прислівника з погляду їх поділу на семантичні розряди, позначені загальним терміном *Знаменованіє*. Мелетій Смотрицький виокремив понад двадцять семантичних розрядів, окремі з яких поділено на підгрупи. У деяких випадках семантику прислівників визначено за допомогою поставлених до них запитань. Наприклад, характеризуючи прислівники місця (*Мѣста*), за допомогою питання «*где*» виокремлено семантичну підгрупу зі значенням «*на Мѣстѣ*» (*зде, ту, долѣ, низу*); за допомогою запитання «*ω(т)куду*» — «*ωт Мѣста*» (*ω(т)сюду, зинуду*); за допомогою запитання «*камо*» — «*къ Мѣсту*» (*сѣмо, вонѣ, гору*), а за допомогою запитання «*оудѣ*» — «*чрезъ Мѣсто*» (*сюдѣ, тудѣ, онудѣ*). За допомогою поставлених питань розрізнено також групи прислівників *Качества* (якості) — *добрѣ, злѣ, прямо*, що відповідають на питання «*како*», а на питання «*колико*» — прислівники *Количества* (кількості) — *много, помногу, почасти* тощо. Прислівники часу (*Времене*) поділено на підгрупи: *Настоящего* (*днесь, нынѣ, оуже*), *Прешедшего* (*древле, вчера, искони*) та *Грядущего* (*оутро, первѣе, иногда*). З-поміж інших розрядів прислівників назвемо ще такі: *Чина* (порядку) — *прежде, (зѣ)начала, первѣе*; *Разсужденіа* (порівняння) — *паче, более, мнѣе*; *Оуподобленіа* (подібності) — *яко, тако, елико*; *ωтрицаніа* (заперечення) — *ни, не, нимало*; *Оувѣщаніа* (ствердження) — *тако, вправду*; *Вопрошеніа* (запитання) — *чесо, где*; *Оуказаніа* (вказівки) — *се, оно*; *ωтдѣленіа* (відокремлення) — *особѣ, точію, без, кромѣ, развѣ* та ін.

Як спостеріг В.В. Німчук, докладну семантичну класифікацію прислівника Мелетій Смотрицький подав за зразками грецьких і латинських гра-

матик, що значною мірою ускладнювало розмежування значень, тому деякі прислівники засвідчено в різних групах (наприклад, *первѣ* подано в групі прислівників часу і порядку) [2: 127]. Окрім того, у складі різних семантичних розрядів прислівників засвідчено також деякі сполучники (*яко, неже, понеже*) [5: 68 — 69], прийменники (*без, кромѣ, развѣ, чрезѣ, сквозѣ*) [4: 143 — 145], частки (*не, ни, се, развѣ, єдва, ели*) [3: 71 — 74]. До складу семантичного розряду прислівників *ПовеленіА* потрапили навіть деякі дієслова у формі наказового способу — *прийди, прийдѣте, принеси, приведи, гряди*.

Предлогъ (прийменник) М. Смотрицький уперше визначив як таку невідмінювану частину мови, що виступає лише в поєднанні з відмінковими формами імен або у складі слів. У цьому визначенні ще не йшлося про розмежування власне прийменників і префіксів. Залежно від можливостей поєднання з відмінковими формами імен у позиції після дієслів М. Смотрицький виокремив значеннєві групи прийменників, що виконували спільну для них функцію у структурі речень. Учений спостеріг, що деякі прийменники можуть поєднуватися не з одним, а з двома відмінками, наприклад, зі знахідним і орудним поєднуються прийменники *пред, над, под, за*, а зі знахідним і місцевим — *во, ѿ, ѿб(ѣ), на*. Прийменники, поєднувані з відмінковими формами іменних частин мови, позначено терміном *Сочинителнѣ*, а якщо вони виступали як компоненти слів (тобто як префікси) — терміном *Сложнѣ* — *вос, нис, рас, пре, про*, напр.: *восхожю, нисхожю, расхожюся, прехожю, прохожю* тощо.

У розділі «*ѿ Союзѣ*» сполучник визначено як невідмінювану частину мови, що поєднує слова і речення. У сполучниках, окрім *НачертаніА* (простої, складної чи складеної будови), схарактеризовано значеннєві розряди (*Знаменованіє*) та позиційну закріпленість щодо поєднуваних слів чи речень, позначену терміном *Чинѣ*. Характеризуючи семантичні різновиди сполучників, Мелетій Смотрицький усвідомлював, що сполучники, подібно до інших невідмінюваних частин мови, виразно виявляють своє значення в синтаксичних конструкціях, тобто їхню семантику зумовлювала синтаксична функція. Залежно від виконуваної функції вчений поділив сполучники на дев'ять значеннєвих розрядів: *СопрАгательное* (єднальні) — *и, же, єгда*; *Противителное* (протиставні) — *но, поне, ѿбаче*; *Разделителное* (розділові) — *или / ли, либо, ниже*; *Винословное* (причини) — *бо, ибо, оубо*; *Подчинителное* (мети) — *да, даби, неби*; *Сослагателное* (умови) — *аще, ащебо*; *Наносителное* (наслідку) — *тѣмъ, тѣмъже, оубо*; *Исполнителное* (висновку) — *оубо, жеде* та *Недоумѣтелное* (питальні) — *єда, чи, чили, ли*.

За місцем розташування сполучників відносно поєднання зі словами в реченні Мелетій Смотрицький виокремив три різновиди, позначені загальним терміном *Чинѣ*: *Предлагателный* (у препозиції) — *но, nebo, и, оубо, да, Подлагателный* (у постпозиції) — *же, оубо, ли, бо* та *Обцій* (як у препозиції, так і в постпозиції) — *обаче, аще, поне, зане*.

Междометіє (вигук) Мелетій Смотрицький визначав як невідмінювану частину мови, що слугує для вираження почуттів і волевиявлення в

поєднанні з іншими словами. Вигуки схарактеризовано за двома ознаками: за словотвірною будовою (*Начертаніє*) і за семантикою (*Знаменованіє*). *Начертаній* — три: *Простое* (ω), *Сложенное* ($\text{seo}(n)$) і *Пресложенное* (*даждь то Бже*). Цей розділ граматики містить докладну семантичну класифікацію вигуків, наповнену переважно живомовним українським матеріалом, оскільки в текстах церковнослов'янської мови вигуків була обмежена кількість [2: 128]. За семантикою Мелетій Смотрицький виокремив 22 різновиди вигуків, позначивши їх слов'янськими термінами. З-поміж них лише деякі співвідносні за значенням із вигуками сучасної української мови. Учений подав такі різновиди вигуків: *ОудивляющегосА* (здивування) — ω ; *РадующегосА* (радість) — *гой*; *Желаящего* (бажання) — ω , *абы(м)*; *Восклицающаго* (оклику, захоплення) — ω ; *Понужающаго* (спонування) — *ну*; *Молчати повѣльвающаго* (заборону, вимогу) — *цы(т)* та ін. Деякі вигуки засвідчено в різних розрядах, наприклад, вигук ω . Водночас до вигуків потрапили й деякі частки (наприклад, *се*, $\omega t \omega$) і навіть прислівник *здесь*.

Насичений живомовним матеріалом розділ, присвячений витлумаченню властивих вигукові значень і випрацюванню відповідних термінів для їхнього позначення, став важливим етапом у розвитку граматичної думки в Україні, як і сама аналізована пам'ятка, що свого часу була взірцем теоретичного опрацювання лінгвістичного матеріалу, насиченого новими поняттями і термінами, що в незміненому чи вдосконаленому вигляді використовували і продовжують використовувати мовознавці у багатьох слов'янських терміносистемах.

Своєю працею Мелетій Смотрицький довів, що науковий доробок граматистів давнього українського мовознавства не втратив свого значення та відіграє важливу роль у вдосконаленні поняттєвої системи й термінологічного вираження понять сучасної граматики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Німчук В.В. Граматика Мелетія Смотрицького — перлина давнього мовознавства. *Смотрицький Мелетій. Граматика*. Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В.В. Німчука. Київ, 1979.
2. Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV — XVII ст. Київ, 1985.
3. Симонова К.С. Частки у граматичних працях кінця XVI — першої половини XVII ст. *Східнослов'янські граматики XVI — XVII ст.* Київ, 1982. С. 71 — 74.
4. Токар Г.С. Прийменники та їх класифікація у «Граматиці» М. Смотрицького. *Східнослов'янські граматики XVI — XVII ст.* Київ, 1982. С. 143 — 145.
5. Шкляр Р.М. Союзы в грамматической литературе и словарях доломановского периода. *Східнослов'янські граматики XVI — XVII ст.* Київ, 1982. С. 68 — 71.
6. Ярошевич І.А. Українська морфологічна термінологія XX — початку XXI ст. Київ, 2010.

REFERENCES

1. Nimchuk, V.V. (1979). The grammar of M. Smotrytskyi is a pearl of ancient linguistics. *Smotrytskyi M. Grammar*. Kyiv (in Ukr.).
2. Nimchuk, V.V. (1985). Linguistics in Ukraine in the fourteenth and eighteenth centuries. Kyiv (in Ukr.).

3. Simonova, K.S. (1982). Particles in the grammatical works of the late sixteenth — first half of the seventeenth century. *East Slavic grammars of the 16th — 17th centuries*. P. 71 — 74. Kyiv (in Ukr.).
4. Tokar, H.S. (1982). Prepositions and their classification in Grammar by M. Smotrytskyi. *East Slavic grammars of the 16th — 17th centuries*. P. 143 — 145. Kyiv (in Ukr.).
5. Shkliar, R.M. (1982). Unions in the grammatical literature and dictionaries of the Dolomono-
sov period. *East Slavic grammars of the 16th — 17th centuries*. P. 68 — 71. Kyiv (in Rus.).
6. Yaroshevych, I.A. (2010). Ukrainian morphological terminology of XX — beginning of XXI century. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 10.12.2019

I.A. Yaroshevych

SHEI “Vadym Hetman National Economic University of Kyiv”, Kyiv

UNINTERMITTED PART OF LANGUAGE IN MELETII SMOTRYTSKYI'S “GRAMMAR”: A CONCEPTUAL-TERMINOLOGICAL ASPECT

In his Grammar, M. Smotrytskyi systematically outlined the general principles of the that time grammatical theory on the basis of involvement in the analysis the traditional-literary material of Church Slavonic in the Eastern Slavonic edition, successfully combining it with elements of his native living Ukrainian language, which is especially evident in the illustrative material.

This article focuses on the problem of defining the basic concepts of grammar and its terminological expression on the material of irreversible parts of the language by M. Smotrytskyi.

Considering the grammatical works of his predecessors, M. Smotrytskyi creatively used them and created his own grammatical theory, refining and expanding its conceptual and terminological base.

According to the grammatical tradition of that time, M. Smotrytskyi referred to the most part of the Grammar as Etymology. For this period, until the mid-nineteenth century, and even at the beginning of the twentieth century, scientists have designated one of the main sections of grammar — morphology. This section describes the doctrine of eight parts of the language, the first of which in Ukrainian studies singled out part of the language of *interjection* and removed the non-Slavic language *article*. M. Smotrytskyi divided all parts of the language into two conceptual variants: cancelable and irrevocable.

M. Smotrytskyi refers to the characteristic of the irrevocable classes of words (Adverb, Preposition, Union, Interjection) in two parts of grammar — morphology and syntax.

For the first time in Ukrainian linguistics, M. Smotrytskyi raised the issue of syntactic communication of words in a sentence.

The scientist paid most attention to the consideration of the word-forming structure of non-cancelable word classes and to the detection of semantic digits.

The monument analyzed at the time was an ideal of theoretical elaboration of linguistic material, saturated with new concepts and terms that have been used and continue to be used by linguists in many Slavic terminological systems, unchanged or improved.

Keywords: Church Slavonic language, Old Ukrainian language, grammar, grammatical terminology, irreversible parts of the language.

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2019.04.090>

УДК 811.1.161.2'272+276.3-053.5+246.2

О.М. Данилевська

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ПАРАМЕТРИ АНАЛІЗУ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ У СФЕРІ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті узагальнено результати дослідження, проведеного на основі даних масового опитування в межах Проєкту Фонду Фольксваген «Бі- та мультилінгвізм: між інтенсифікацією та розв'язанням конфлікту. Етнолінгвістичні конфлікти, мовна політика і контактні ситуації в пострадянських Україні і Росії», цільового анкетування старшокласників, спостережень та аналізу нормативних документів, що регулюють використання мов у школах, на підставі чого обґрунтовано доцільність застосування кількісних, якісних та оцінних параметрів аналізу мовної ситуації в українській шкільній освіті. Зроблено висновок про позитивні зміни в мовній ситуації у сфері освіти, обґрунтовано доцільність упровадження активних мовнопланувальних заходів зі зміцнення комунікативної потужності української мови.

Ключові слова: мовна ситуація, мовна політика, білінгвізм, діглосія, державна мова.

«Про українську мову в українській школі» — з такою назвою 1912 р. М. Грушевський опублікував брошуру, у якій зібрав статті, присвячені питанню української мови і шкільної науки та освіти. Адже найочевиднішим показником нерозв'язаності проблеми забезпечення національних прав українців у Російській імперії було передусім питання мови — не допущеної імперською адміністрацією навіть у початкові школи, з чим М. Грушевський безпосередньо пов'язував низький освітній рівень українського народу: «...Між ріжними краями Росії Україна належить до гірших, найменш освічених. Причин тому є кілька: мало іде грошей до народної школи, мало про них дбають. А головно

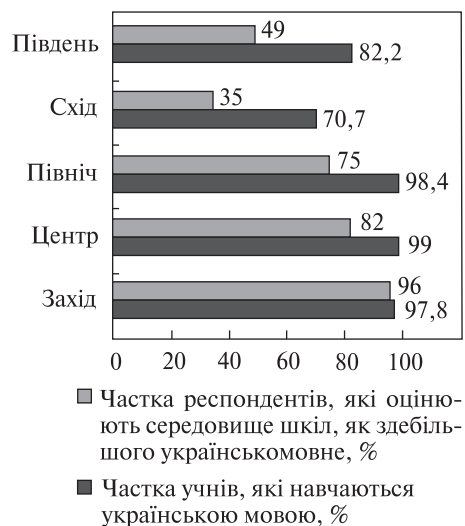
через те так тупо в них наука йде, що вчать дітей не українською мовою...» [1: 15]. Наслідком навчання в чужомовних школах М. Грушевський уважав швидко денаціоналізацію української еліти, пор.: «Триста літ з верхом... [наші предки] побачили, що українські діти вчать по чужих школах... і, вивчившись, одвертаються од свого народу, гидують своєю мовою і своєю батьківщиною» [Там само: 19]. Закономірно, що реформування мовної дійсності за доби Української революції 1917 — 1920 рр. розпочалося з упровадження української мови в освіту.

Алюзії з подіями столітньої давнини видаються зовсім не випадковими з огляду на ту оцінку реального функціонування української мови у сфері шкільної освіти, яку висловлюють сучасні українські школярі: *«Мені не подобається, що в українській школі люди розмовляють російською мовою, тому прошу змінити нашу двомовну школу на одномовну»* (з анкети старшокласника з Полтави); *«Хочу, щоб усі вчителі в школі розмовляли українською»*; *«Що б я хотіла змінити в школі? Майже нічого. Трішки більше спілкуватися на перервах українською мовою. А так мене все влаштовує»* (з анкет старшокласників з Житомира); *«Я б хотів, щоб у школі було більше української. Тому додав би в розклад більше уроків української мови, бо українська мова для нас рідна і два уроки на тиждень — це замало»* (з анкети старшокласника з Києва). Отже, як і століття тому, проблема національної школи лишається актуальною для України і сьогодні: щоправда, не так за формою (для часів Української революції йшлося і про сутнісний, і про формальний бік розбудови національної системи освіти), як передусім за змістом, оскільки за формальними критеріями майже 90% українських школярів здобувають сьогодні середню освіту саме українською мовою.

Розбудова національної школи набула пріоритетного значення після проголошення незалежності України. І хоч формальне переведення українських шкіл на українську мову навчання після 1991 р. відбувалося доволі швидко (якщо в рік проголошення незалежності кількість учнів в Україні, які навчалися українською, становила 49,3%, то на початку 2000 р. — понад 70%, а нині цей показник сягає 90%), проте синхронної українізації мовного середовища навчальних закладів не відбулося. Ба більше: формальна зміна статусу шкіл не стала ефективним заходом із протидії масштабним деформаціям мовної ситуації в державі. Це було зумовлено передусім політизацією мовного питання, сильною протидією проросійських політичних сил, які використовували систему освіти в Україні як один із механізмів утримування українського суспільства у сфері російських геополітичних впливів. Унаслідок такої політичної реальності українська шкільна освіта, всупереч деклараціям і формальним заходам, стала середовищем стихійного поширення білінгвальних практик.

Свідченням цього є істотна розбіжність між статистичними даними про кількість учнів, які навчаються українською мовою, і реальними фактами використання мов у сфері шкільної освіти.

Мовою цифр цю розбіжність ілюструють оцінки якості мовного середовища шкіл респондентами масового опитування і статистичні дані

Діаграма 1. Розподіл за регіонами частки респондентів, які оцінюють середовище загальноосвітніх шкіл як здебільшого українськомовне, і частки учнів, які навчаються українською мовою за офіційною статистикою

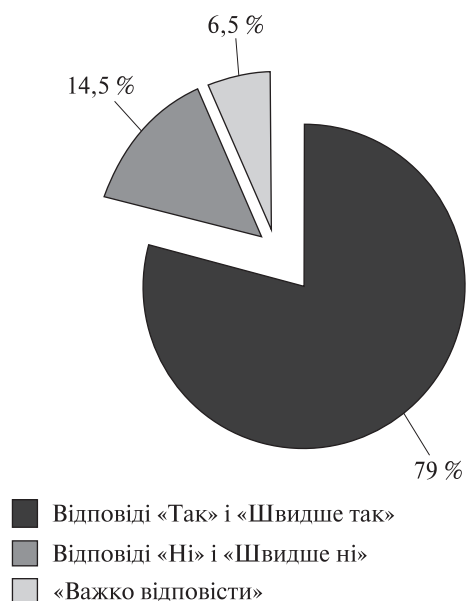
про статус шкіл за мовою навчання: якщо на Заході України, відповідаючи на запитання «Скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою в населеному пункті, де Ви мешкаєте, у школах?», варіанти «Майже всі» і «Набагато більше половини» обрали 96% опитаних (відповідь «Майже всі» — 87%), то в Центрі за такої самої кількості учнів, які здобувають середню освіту українською, — тільки 60%, а на Півдні, де українською мовою сьогодні навчаються 82,2% школярів, чують українську в школах «Набагато більше половини» 49% («Майже всі» — тільки 14%). Порівняння даних статистики і масового опитування за всіма регіонами узагальнено в Діаграмі 1.

Про невідповідність даних статистики реальному функціонуванню

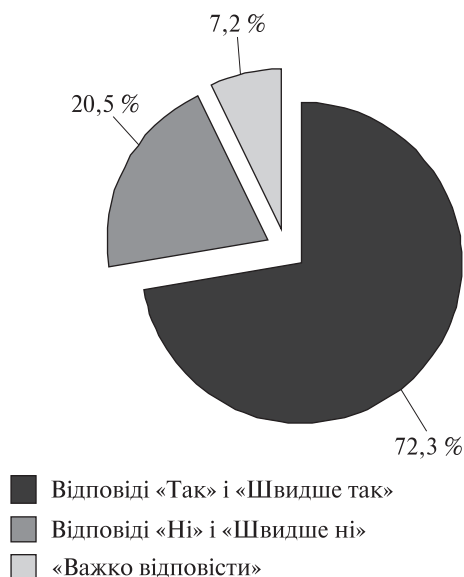
мов у школах свідчать і школярі, учасники цільового анкетування, фрагменти з анкет яких цитували вище.

Варто наголосити, що оприямлена зазначеною незбіжністю мовна ситуація в українській школі не відповідає настановам суспільства: за даними масового опитування, за одновимірним розподілом майже 80% респондентів підтримують обов'язкове викладання державною мовою в усіх державних навчальних закладах, більше 70% висловлюють підтримку запровадженню обов'язкового мовного режиму в школах, що істотно перевищує аналогічні показники, отримані 10 років тому (63 % і 33% відповідно) (Діаграми 2,3).

Неформальні прояви мовної ситуації у сфері освіти свідчать про те, що для її аналізу недостатньо кількісних показників, якими здебільшого обмежуються моніторинги, на результати яких покликаються в Міністерстві освіти і науки та інших державних інституціях. Варто зазначити, що статистичні показники не враховують фактів використання мови / мов поза уроками (на перервах, в позаурочних заходах, міжособистісному спілкуванні вчителів і учнів, учителів та батьків, учнів), а також того, чи дотримуються вчителі мовного режиму на уроках і яка якість їхнього мовлення. Крім того, кількісні параметри зовсім не враховують, що думають із приводу функціонування мов у школі звичайні мовці. Поза сумнівом, не врахувавши всі ці показники, не матимемо об'єктивної картини функціонування мови в тій або тій сфері. Саме тому у своєму дослідженні спробували поєднати аналіз кількісних, якісних і оцінних характеристик мовної ситуації в освітній сфері.

Діаграма 2. Розподіл відповідей на запитання «Чи обов'язковим є викладання державною мовою в усіх державних закладах освіти?»

Діаграма 3. Розподіл відповідей на запитання «Чи повинні викладачі (вчителі) спілкуватися державною мовою під час всього навчального процесу (не тільки на лекціях чи уроках) в державних закладах освіти?»

Соціолінгвістичне дослідження мовної ситуації у сфері шкільної освіти в Україні ґрунтувалося на даних масового опитування, проведеного в межах проєкту Фонду Фольксваген «Бі- та мультилінгвізм: між інтенсифікацією та розв'язанням конфлікту. Етнолінгвістичні конфлікти, мовна політика і контактні ситуації в пострадянських Україні і Росії», цільового анкетування школярів, виконаного в рамках роботи над плановою темою відділу соціолінгвістики в Інституті української мови НАН України «Мовний побут сучасного українського міста» (2010 — 2015), результатах спостереження (аналізі щоденної мовної практики вчителів і учнів), аналізі нормативних документів, які визначають використання мов у навчальному процесі в загальноосвітніх закладах (передусім навчальні плани та накази МОН), а також дискурсивному та контент-аналізі текстів шкільних підручників та усного мовлення вчителів та учнів.

Отримані дані дають підстави констатувати, що мовну ситуацію в українській шкільній освіті визначає формальна та фактична взаємодія української мови як державної з російською та іншими мовами національних меншин, а також мовами, які вивчають як іноземні. Проте найістотніше значення для її характеристики має функціонування української мови як мови навчання і російської як мови неформального спілкування великої кількості комунікантів майже для всієї території держави, окрім західного регіону. Причому особливістю мовної ситуації в Україні є той факт, що формальні і неформальні параметри взаємодії цих двох

мов у загальноосвітніх навчальних закладах не регламентовано нормативними приписами, їх визначають закономірності спонтанної комунікації, мовна поведінка й звички учасників навчального процесу, сформовані під впливом мовної ситуації в конкретному регіоні, що й зумовлює неоднорідність мовної ситуації в шкільній освіті в державі загалом: істотно відрізняються мовні середовища шкіл того самого типу в Києві, Львові чи Одесі або Харкові; неоднакові «мовні портрети» навчальних закладів у містечку чи селі й у великому промисловому центрі.

Емпіричні дані підтверджують висновок соціолінгвістів, що специфіку мовного середовища шкіл в Україні визначає поширення в них у різних пропорціях координативного, субординативного та змішаного білінгвізму, диглосії, дифузне проникнення інтерферентних явищ та елементів змішаного мовного коду (суржику) [4: 97 — 102]. Тому, попри офіційність державного статусу української мови й переконливе формальне домінування, для мовної ситуації у сфері шкільної освіти в нашій державі характерні нерівномірність за регіонами та деформація за ознакою «місто — село», невідповідність задекларованого і реального стану державної української мови, що виявляється в білінгвізмі шкільних мовних середовищ майже на всій території України.

Аналіз результатів масового опитування дає підстави для висновку, що конфігурацію мовної ситуації в шкільній освіті в незалежній Україні успадковано від радянського періоду, хоч статистичні її параметри за роки незалежності істотно змінилися.

Зміна мови навчального процесу в багатьох школах відбувалася формально: вона не зачіпала викладацький склад, не поширювалася на позаурочні заходи та міжособистісну комунікацію під час перерв. Ще однією причиною повільного оздоровлення мовної ситуації в українській шкільній освіті варто вважати посттоталітарний характер останньої, що виявляється в подвійних поведінкових стандартах учасників освітнього процесу (формальних і неформальних), залишкових явищах тоталітаризму, помітних у шкільній мовній практиці, зокрема в активному вживанні мовних штампів, успадкованих від радянської школи, традиційності дискурсивних сценаріїв, часто тоталітарних за своєю природою. Варто зазначити, що в цьому сенсі українська школа не є якимсь винятковим осередком, оскільки поведінкові практики в ній здебільшого визначають поширені в суспільстві стереотипи спілкування в системі «дорослий — дитина». Яскравою ілюстрацією цього може слугувати ситуація, спостережена в одній київській школі, пор.: *У київській школі батьки, вчителі й учні після вистави шкільного театру зібралися в їдальні, щоб поласувати солодощами. Одна з учительок припрошує всіх частуватися: «Друзі! Шановні діти! Батьки! Пригощайтеся! Усі солодощі приготували кулінари в кафе однієї нашої мами!». За кілька хвилин та сама вчителька знову бере слово. «Петренки вже пішли, можна спокійно поговорить... Спасибо большое, Наталья Петровна, вашим кондитерам. Такой праздник деткам организовали!» (Зі спостережень).*

Водночас статистичні параметри мовної ситуації свідчать про позитивну динаміку в процесі удержавлення української мови в системі шкільної освіти, що виявляється передусім у вирівнюванні мовної ситуації відповідно до етнічного складу населення в регіонах та державі загалом. Цю тенденцію підтверджують показники зростання кількості учнів, залучених до навчання українською мовою від 1991 р. до 2017 р.: (49,3% і 89,7% відповідно). Результати масового опитування дають підстави констатувати, що саме сферу шкільної освіти громадяни України оцінюють як найбільш українізовану (так вважають 41,5 % опитаних; за десять років цей показник зріс на 10%, що є об'єктивним підтвердженням зміцнення позиції української мови в школі) (Таблиця 1).

Поступовій гармонізації мовної ситуації у сфері шкільної освіти сприяло й повернення до шкіл національних меншин обов'язкового уроку української мови, вилученого з їхніх навчальних планів наприкінці 50-х рр. XX ст. (Історія функціонування мов національних меншин в українських школах — окремий драматичний сюжет, який намагалися простежити за аналізом нормативних документів МОН від 30-х рр. XX ст. до сьогодення) [3: 78 — 84].

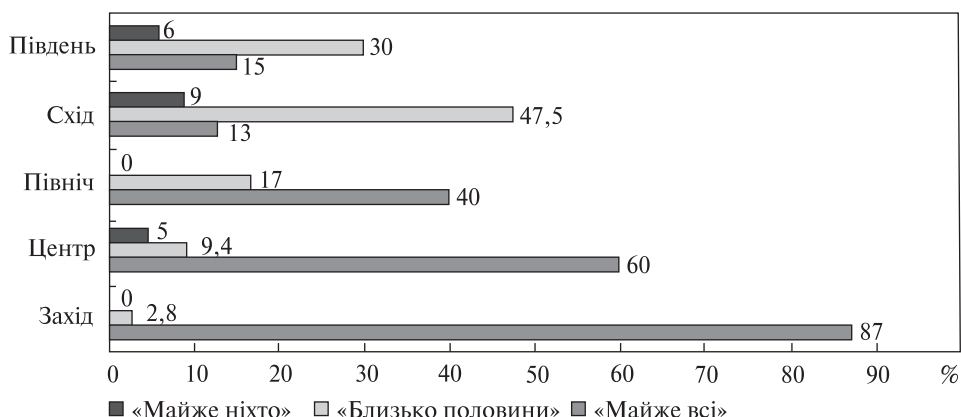
Аналіз нормативних документів, які регулюють використання мов у системі шкільної освіти в незалежній Україні, відбиває помітну політизацію питання застосування мов у школах, його залежність від політичної кон'юнктури, про що свідчить рішення про скасування норми про обов'язковий мовний режим 2010 р.¹ або розпорядження 2012 р. про обов'язкове вивчення другої іноземної мови, роль якої могла виконувати мова національної меншини, зокрема російська.

Особливістю мовної ситуації у сфері шкільної освіти є те, що характер і масштаби відмінностей мовної взаємодії за регіональним розподілом,

Таблиця 1. Розподіл відповідей «Майже всі» на запитання «Скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою в населеному пункті, де Ви мешкаєте?» за сферами функціонування мови і роками, %

Сфери функціонування мови	2006 р.	2017 р.
У школах	31,6	41,5
У державних установах	27,2	37,2
У вищих навчальних закладах	26,3	33,4
З родиною, друзями	24,3	30,0

¹ У 2009 р. міністр освіти І. Вакарчук ініціював ухвалення постанови № 1033 «Про внесення змін до Положення про загальноосвітній навчальний заклад», відповідно до якої в державних і комунальних закладах мали «постійно застосовувати українську мову, а в державному і комунальному загальноосвітньому навчальному закладі з навчанням мовою національної меншини поряд з українською мовою — також мову, якою здійснюється навчально-виховний процес в цьому закладі» («Урядовий кур'єр», 14 жовтня 2009 р.). Проте за поданням 52 народних депутатів із Партії регіонів Конституційний Суд України рішенням від 2 лютого 2010 р. визнав зазначений пункт Постанови уряду неконституційним.

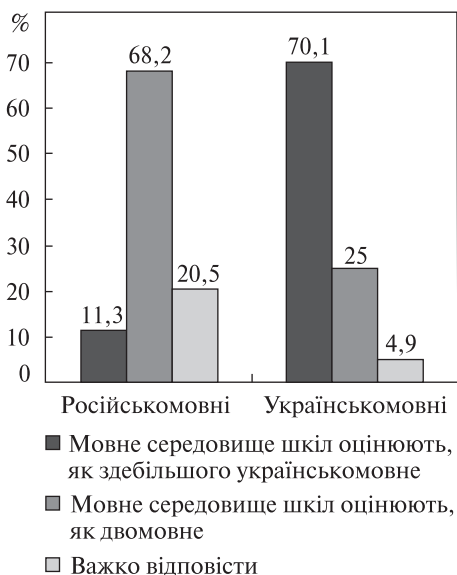

Діаграма 4. Розподіл відповідей на запитання «Скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою в населеному пункті, де Ви мешкаєте, у школах?» за регіонами

узагальнені в Діаграмі 4, не можна пояснити регулятивними механізмами або тим, що в регіонах упроваджують різні моделі застосування мов у закладах освіти, саме тому є підстави вважати виявлену нерівномірність наслідком постколоніальної деформації, яку поки що не подолано. Незбіжність оцінки мешканців різних регіонів корелює із мовною ситуацією в них, відбиває поширені там настанови щодо мов.

Результати масового опитування дали підстави для висновку про залежність оцінки мовного середовища українських шкіл від повсякденної мовної поведінки: ті респонденти, які в буденному житті користуються російською мовою, схильні вважати мовне середовище шкіл меншою мірою українськомовним, ніж ті, для яких мовою повсякденного спілкування є українська (Діаграма 5).

Варто зазначити, що ця залежність є однією з найменш досліджених закономірностей. Отримані дані засвідчують, що оцінка в групах респондентів за мовою повсякдення відрізняється від даних за одновимірним розподілом щонайменше на 20%, обґрунтовують доцільність глибшого дослідження виявленої тенденції із застосуванням цільового анкетування. Таке опитування серед школярів-старшокласників, проведене в містах, які належать до зони найбільшого поширення інтерферентних явищ унаслідок взаємодії української та російської мов, що супроводжується вживанням так званого суржикю, засвід-

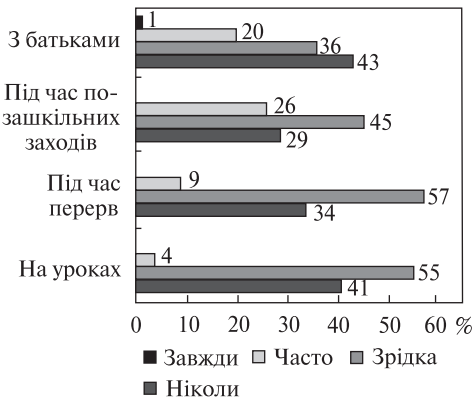
Діаграма 5. Оцінка мовного середовища шкіл російськомовними та українськомовними у повсякденні респондентами

чило, що діти по-різному оцінюють мовне середовище шкіл навіть у межах одного населеного пункту. Відмінності у висновках про характер мовної взаємодії в школі корелюють із їхнім індивідуальним вибором української чи російської мови в конкретних комунікативних ситуаціях. Саме такий індивідуальний вибір і витлумачено як мовну поведінку.

Українсько-російський білінгвізм мовного середовища шкіл, характерний для багатьох регіонів України, впливає на мовну поведінку учасників педагогічного дискурсу, що виявляється в значно більшій (порівняно з одномовними ситуаціями) варіативності її типів і, як наслідок, у неоднорідності мовного простору в закладах освіти. На підставі спостережень і результатів цільового опитування типи мовної поведінки школярів витлумачено як типи пристосування до мовного середовища школи. Називали їх за рівнем мовної адаптації, а саме: 1) природний комфортний (українськомовні діти в українськомовному середовищі або російськомовні діти в російськомовному середовищі); 2) природний некомфортний (українськомовні діти в українськомовній школі, які обирають для спілкування з однолітками російську мову, через те що вона домінує в неформальній комунікації підлітків і у зв'язку з цим сприймається ними як престижніша; зворотна ситуація — російськомовні діти в російській школі, які обирають для спілкування з однолітками українську мову як престижнішу для неформальної комунікації, — для України не є реальною); 3) добре адаптований комфортний (російськомовні діти в українськомовному середовищі, які вільно перемикають коди залежно від ситуації, не відчуючи при цьому дискомфорту й труднощів; зауважимо, що зворотна модель — українськомовні діти, добре адаптовані в російськомовній школі, була поширеною за радянських часів, проте не є типовою для сучасної України); 4) не цілком адаптований комфортний (російськомовні діти в українськомовній школі, які досить вільно перемикають коди залежно від ситуації, але припускаються великої кількості різнотипних мовних помилок або, зрідка, вдаються до мовного змішування; інколи такі діти «забувають» автоматично перемкнути коди, але роблять це одразу після нагадування); 5) слабко адаптований некомфортний (російськомовні діти в українськомовній школі, яким важко перемикає коди, вдаються до мовного змішування; надзвичайно погано

Таблиця 2. Кількісний склад груп школярів за типом мовної поведінки під час навчання в містах, де проводили анкетування, %

Місто	Природний комфортний	Добре адаптований комфортний	Не цілком адаптований комфортний
Житомир	78	22	—
Київ	41	56	3
Біла Церква	84	16	—
Полтава	45	48	7
Черкаси	93	7	—

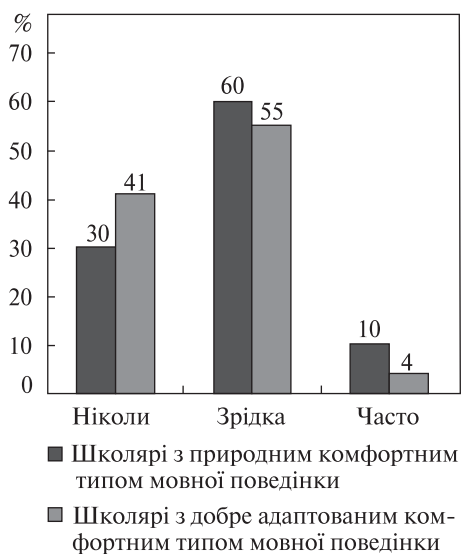
Діаграма 6. Розподіл відповідей школярів із добре адаптованим комфортним типом мовної поведінки про використання вчителями російської мови (м. Київ)

пишуть українською мовою, їм важко переказувати українські тексти); б) неадаптований некомфортний (російськомовні або українськомовні діти, які не здатні до перемикавання кодів в іншомовному оточенні — за українських реалій це радше гіпотетичний тип [2: 60].

Неспівмірність груп за кількістю школярів у різних містах корелює із мовною ситуацією в регіонах, а також зумовлена змінами мовної ситуації в державі, що відбулися упродовж часу, поки тривало дослідження (Таблиця 2).

Таблиця 3. Розподіл відповідей українськомовних учнів на запитання про двомовні практики вчителів (абсолютні показники)

Варіанти відповідей	На уроці	Під час перерв	Під час поза-класних заходів	У спілкуванні з батьками
Житомир (78)				
Ніколи	26	34	29	34
Зрідка	39	24	30	30
Часто	3	8	5	7
Завжди				
Київ (41)				
Ніколи	12	12	7	15
Зрідка	25	22	20	20
Часто	4	6	5	3
Завжди		1	3	1
Біла Церква (84)				
Ніколи	13	25	29	44
Зрідка	64	50	51	34
Часто	4	5	2	2
Завжди	1			
Полтава (45)				
Ніколи	8	4	4	11
Зрідка	34	38	34	29
Часто	3	2	6	4
Завжди		1	1	1
Черкаси (93)				
Ніколи	38	27	38	44
Зрідка	50	43	36	34
Часто	1	11	9	6
Завжди			1	

Діаграма 7. Порівняння даних у групах українськомовних і російськомовних школярів щодо використання вчителями російської мови на уроках (м. Київ)

Діаграма 8. Порівняння даних у групах українськомовних і російськомовних школярів щодо використання вчителями російської мови під час перерв (м. Київ)

Отримані результати анкетування підлітків корелюють із результатами масового опитування, які фіксують амбівалентне ставлення українського суспільства до двомовності. Формуванню такого ставлення школярів почасти сприяє й мовна поведінка вчителів. У певних ситуаціях шкільного спілкування вчителі використовують російську мову за спостереженнями 50% українськомовних учнів у Житомирі, 61% — у Києві, 76% — у Білій Церкві, 85% — у Полтаві, 54% — у Черкасах. Не може не бентежити той факт, що всупереч поширеній думці про те, що російською вчителі користуються здебільшого на перервах та в позаурочних заходах, респонденти свідчать про такі ситуації й на уроках.

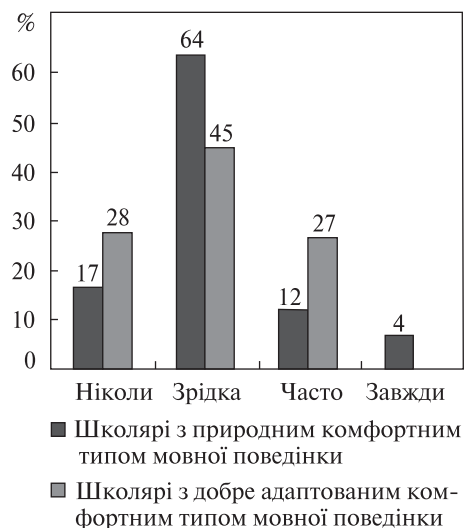
Про активне використання вчителями російської мови в різних ситуаціях шкільного навчання свідчать і російськомовні школярі (пор. дані на Діаграмі 6).

Залежність сприйняття мовного середовища шкіл від повсякденної мовної поведінки ілюструють Діаграми 7 — 9.

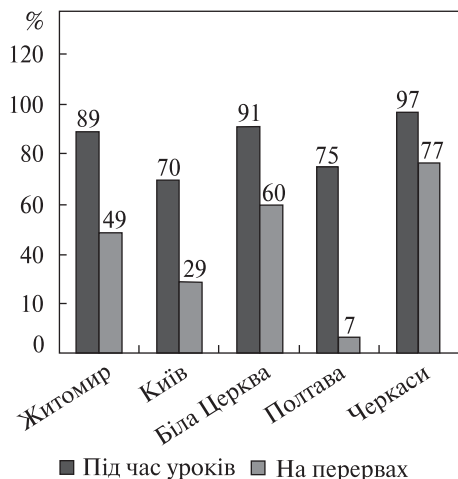
Результати, які свідчать про залежність частотності перемикування кодів вчителями в шкільній комунікації від мовної ситуації в містах проведення опитування, узагальнені в Діаграмі 10 та в Таблиці 3.

Важливим результатом анкетування є кількісний показник комфортності навчання підлітків із функційно першою російською мовою в українськомовній школі (від 73% до 95% російськомовних старшокласників задоволені своїм навчанням в українськомовних школах).

Ці настанови корелюють і з настроями дорослих респондентів. На запитання «Якою мовою Ви хотіли б, щоб Ваші діти (майбутні діти) навчалися?» отримали такі відповіді: «Здебільшого українською» —

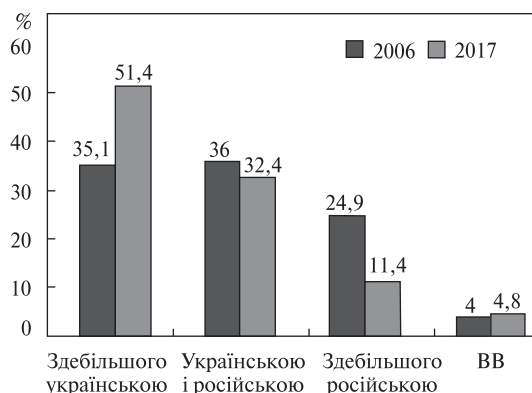
Діаграма 9. Порівняння даних у групах українськомовних і російськомовних школярів щодо використання вчителями російської мови під час позакласних заходів (м. Київ)

Діаграма 10. Розподіл відповідей про використання української мови на уроках та під час перерв за самооцінкою школярів

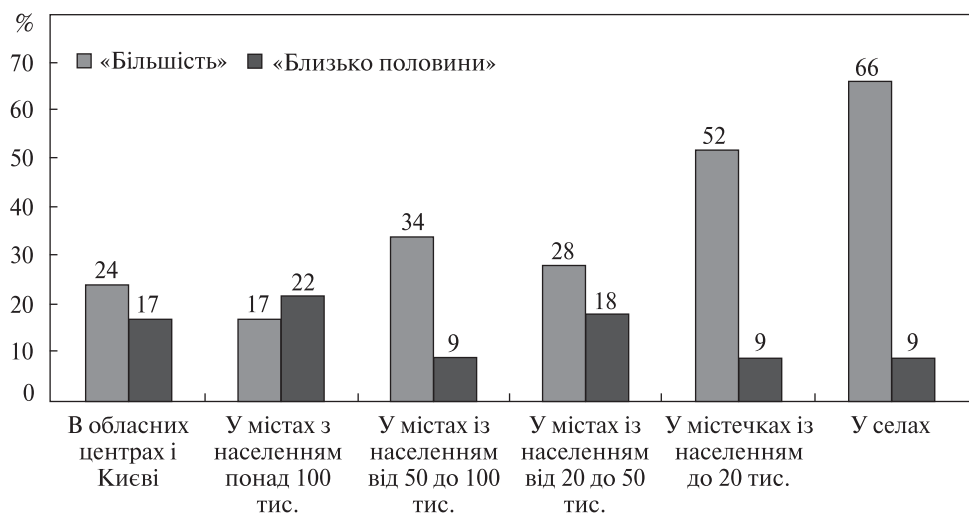
51,4%; «Українською та російською» — 32,4%; «Здебільшого російською» — 11,4%; вагалися з відповіддю — 4,8%. Про зміни в суспільних настроях можемо судити на підставі порівняння цих даних із даними за 2006 р. Кількість тих, хто бажає українськомовної освіти для своїх дітей, зросла майже у півтора раза, відповідно вдвічі зменшилася кількість прихильників російськомовної освіти (дані узагальнено в Діаграмі 11).

Результати масового опитування дали змогу виявити істотну відмінність в оцінці мовного середовища загальноосвітніх навчальних закладів у місті та селі, що загалом відповідає особливостям мовної ситуації в Україні: у великих містах і промислових центрах переважає російська мова, у селах — українська, у невеликих містах співвідношення двох мов приблизно однакове.

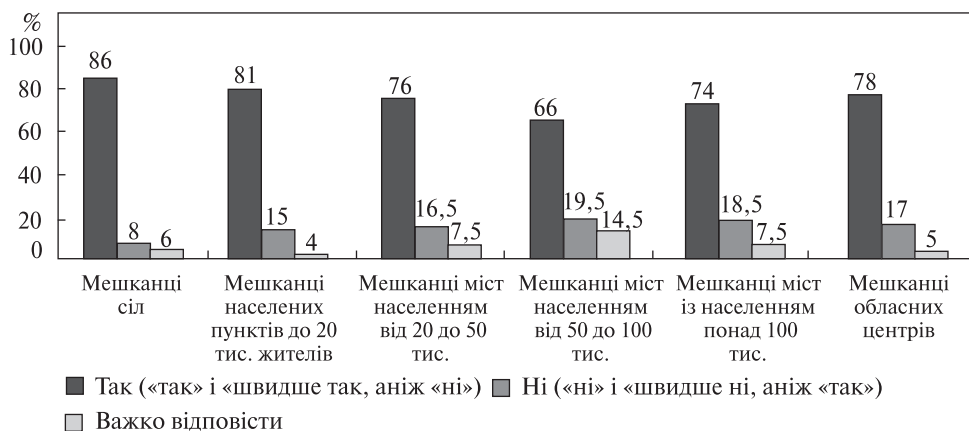

Діаграма 11. Розподіл відповідей на запитання «Якою мовою Ви хотіли б, щоб Ваші діти (майбутні діти) навчалися?» за роками (2006 і 2017 рр.)

Якщо за одновимірним розподілом кількість тих, хто вважає, що в загальноосвітніх школах майже всі послугуються українською мовою, становить 41,5%, то серед меш-

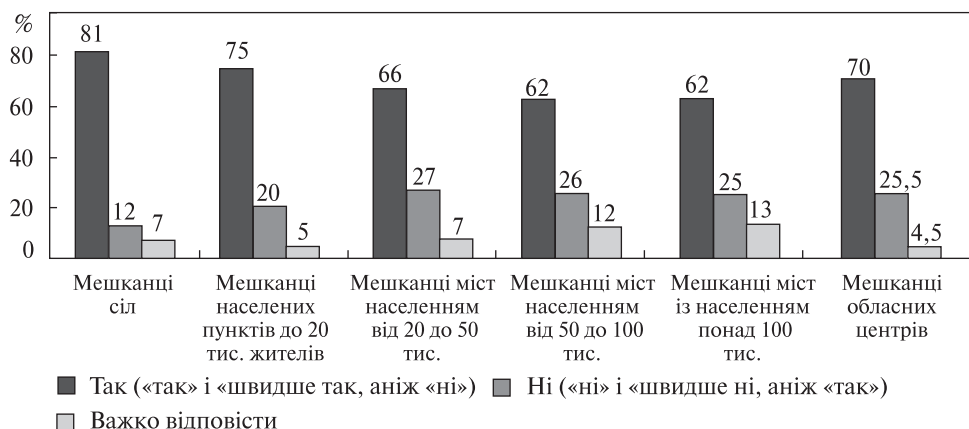
Діаграма 12. Розподіл відповідей на запитання «Скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою в населеному пункті, де Ви мешкаєте, у школах?» за типом поселення

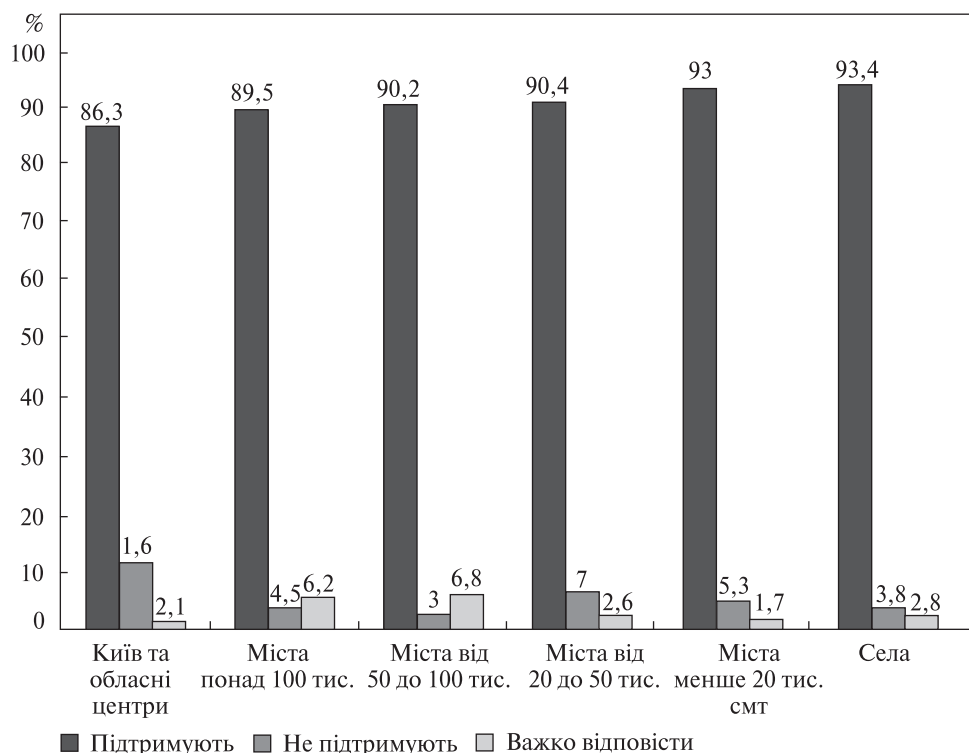
Діаграма 13. Розподіл відповідей на запитання «Чи обов'язковим є викладання державною мовою в усіх державних закладах освіти?» за типом поселення

канців обласних центрів, а також столиці таких є 24% (у містах із чисельністю населення понад 100 тис. респондентів, які переконані, що в школах майже всі говорять українською, — 17%) (Діаграма 12).

Повільне вирівнювання мовної ситуації в шкільній освіті за лінією «місто — село» є наслідком непослідовного дотримання вимог, які регулюють використання мов у закладах освіти — і міських, і сільських, що обґрунтовує потребу більш активної державної мовної політики в окресленій царині. Обґрунтованості цьому висновку надають результати масового опитування в частині запитань, які стосуються потенційних заходів держави у сфері врегулювання використання мов у загальноосвітніх навчальних закладах (пор. дані Діаграм 13 — 16).

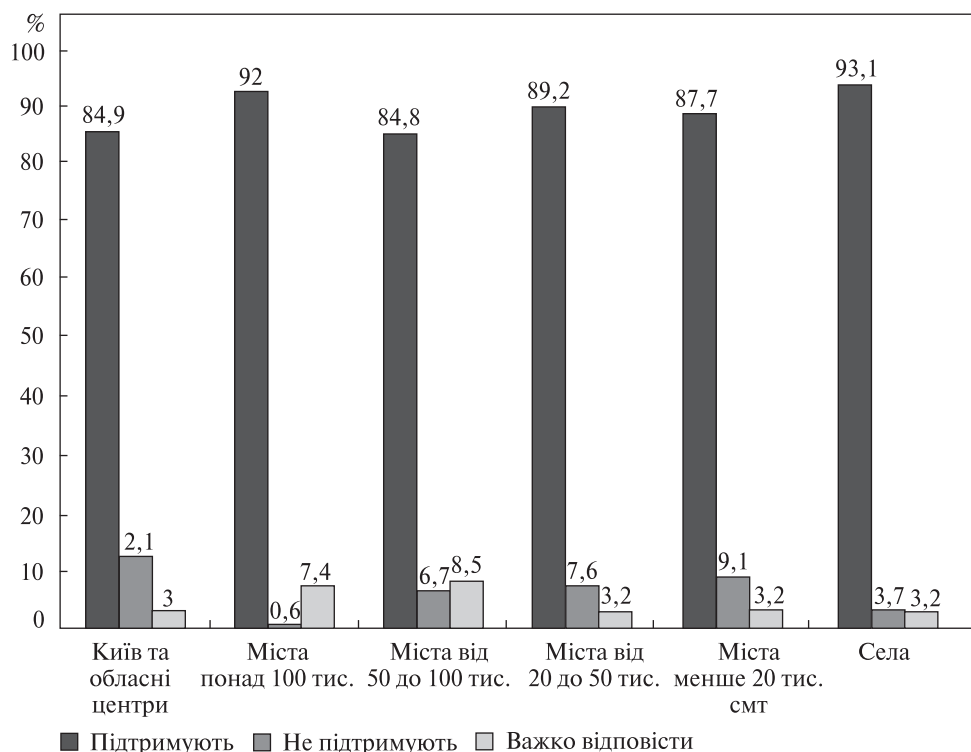

Діаграма 14. Розподіл відповідей на запитання «Чи повинні викладачі (вчителі) спілкуватися державною мовою під час усього навчального процесу (не тільки на лекціях чи уроках) у державних закладах освіти?» за типом поселення

Діаграма 15. Розподіл відповідей на запитання «Як би Ви поставилися до законодавчого закріплення вимоги до всіх держслужбовців, зокрема й керівників навчальних закладів, обов'язкового вільного володіння українською мовою?» за типом поселення

Отже, аналіз мовної ситуації у сфері шкільної освіти за кількісними, якісними та оцінними критеріями дає підстави для висновку про білінгвізм мовного середовища шкіл: кількість тих, хто чує не саму лише українську мову або взагалі не чує української в школах, становить

Діаграма 16. Розподіл відповідей на запитання «Як би Ви поставилися до законодавчого закріплення такого положення щодо функціонування української мови як державної — кожен громадянин зобов'язаний володіти українською мовою як мовою свого громадянства?» за типом поселення

48,5%, що не відповідає статистичним даним про кількість школярів, охоплених українськомовним навчанням.

Мовна ситуація в шкільній освіті зумовлена, всупереч офіційній статистиці, загальною конфігурацією мовної ситуації в державі (зокрема з істотною нерівномірністю за регіонами і за ознакою «місто — село»); її оцінка залежить від особистих мовних преференцій мовців, що, однак, не заперечує того факту, що заходи мовної політики держави в освіті «відстають» від запитів суспільства, передусім у питанні запровадження мовного режиму в школах, що передбачає обов'язкове використання державної української мови в позаурочних заходах, норми про обов'язкове володіння державною мовою всіма вчителями та керівниками державних навчальних закладів.

Досвід активного використання української мови в умовах українськомовної школи в офіційній та напівофіційній комунікації російськомовними підлітками варто розглядати як механізм зміцнення її комунікативної потужності, що створює потенційні умови переходу на українську і в інших комунікативних сферах.

Особливості взаємодії української та інших мов (насамперед російської) у сфері шкільної освіти обґрунтовують потребу регулярного мо-

ніторингу мовної ситуації із застосуванням масового опитування, що передбачає аналіз не тільки кількісних, а й якісних і оцінних показників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. Про українську мову і українську школу. Київ, 1991.
2. Данилевська О.М. Типи мовної поведінки київських школярів. *Українська мова*. 2013. № 2. С. 56 — 67.
3. Данилевська О.М. Українська мова в українській школі на початку XXI століття: соціолінгвістичні нариси. Київ, 2019.
4. Масенко Л. Нариси з соціолінгвістики. Київ, 2010.

REFERENCES

1. Hrushevskiy, M. (1991). About the Ukrainian language and the Ukrainian school. Kyiv: Veselka (in Ukr.).
2. Danylevska, O.M. (2013). Types of lingual behavior of Kyiv school children. *Ukrainian language*, 2, 56 — 67 (in Ukr.).
3. Danylevska, O.M. (2019). Ukrainian language in the Ukrainian school at the beginning of the 21st century: sociolinguistic essays. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House (in Ukr.).
4. Masenko, L. (2010). Essays on sociolinguistics. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House (in Ukr.).

Статтю отримано 28.11.2019

О.М. Danylevska

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

PARAMETERS OF ANALYSIS OF THE LANGUAGE SITUATION IN THE FIELD OF SCHOOL EDUCATION IN UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY

The article analyses the language situation in Ukrainian school education by quantitative, qualitative and evaluative parameters based on the data of a mass survey, targeted questionnaires for schoolchildren, observations of the teachers' and students' daily language practice, and analysis of regulatory documents governing the use of languages in secondary schools.

The significant discrepancy in statistics between the number of students taught in Ukrainian and the real facts of the languages used in the school system has been interpreted in the context of deformations of the language situation in the field of education, it is noted that this discrepancy does not correspond to the society's guidelines. On this basis, it is substantiated that quantitative indicators are not enough to analyse the language situation in the field of school education, since they do not take into account the facts of out-of-school using the language/languages, as well as the ordinary speakers' ideas about languages functioning at school.

The data obtained give reason to state that the functioning of Ukrainian as the language of study and Russian as the language of informal communication of a large number of communicants in almost the entire territory of the state, except the western region, is most essential for characterizing the language situation in the field of school education in Ukraine.

Contrary to official statistics, the language situation in school education is determined, by general configuration of the language situation in the state (in particular, its significant unevenness by region and on "city-village" basis), its assessment depends on the speakers' personal language preferences.

The practice of Russian-speaking adolescents' active use of Ukrainian language under conditions of a Ukrainian-language school in official and semi-official communication should be considered as a mechanism to strengthen its communicative power, which creates potential conditions for the transition to Ukrainian in other communicative fields.

Keywords: *language situation, language policy, bilingualism, diglossia, state language.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2019.04.105>

УДК 811.161.2'373.46

О.І. Васецька

Інститут української мови НАН України, м. Київ

УВАГИ ДО ПРОБЛЕМИ АВТОРСЬКИХ ТЕРМІНІВ

У статті окреслено проблеми, пов'язані з вивченням поняття «авторський термін», зокрема представлено неусталеність поглядів на аналізоване явище; подано способи розв'язання питань авторського термінотворення; обґрунтовано потребу подальшого опрацювання проблеми термінологійного мислення, репрезентованого в авторських термінах і терміносистемах.

Ключові слова: автор, авторський термін, авторська термінотворчість, термінотет.

Науковий текст — не лише основний засіб представлення та збереження експертного знання, але й засіб репрезентації авторських інтенцій з погляду тієї чи тієї науки, зокрема й можливість сформулювати в науковому тексті аргументовану суб'єктивну (авторську) думку. Терміни, якими послуговуються дослідники, можуть бути різними і щодо узусу, і щодо способу їхнього утворення. Відомо кілька варіантів уживання наукових термінів в авторському дискурсі: використання загальноприйнятих одиниць у певній галузі знань, загальноновживаної номінації в новому значенні; застосування нової уточненої номінації для явища, яке спостерігаємо, або ж упровадження нової (авторської) номінації для «нового» наукового феномену.

Оскільки в обіг сучасної лінгвістики поступово входить поняття авторського терміна і сам цей термін, вважаємо за потрібне окреслити й уточнити їхню сутність.

Поняття «автор» і «авторство» є багатоплановими, поліфонійними, тому чималої уваги надано їхньому аналізу у літературознавстві, мистецтвознавстві, естетиці та філософії,

бо «достеменне мистецтво неможливе поза постаттю автора та його художньою інтерпретацією дійсності» [16: 25]. З'ясування сутності цих понять необхідне у правознавстві. Так, наприклад, з одного боку, поняття «авторства» пов'язане з поняттям «авторських прав» і вимогою врегульованими законодавчо способами позначати інтертекстуальні зв'язки з використаними джерелами, а з іншого — кожний текст містить суб'єктивне авторське бачення проблеми, визнаної як загальновідома, що, імовірно, і дає змогу говорити про прецеденти щодо визнання інтелектуальної власності на той чи той твір кількома авторами. Аналогічні неоднозначності постають і в з'ясуванні авторства термінів.

Певні здобутки в розв'язанні аналізованої проблеми спостерігаємо в працях, присвячених дослідженню різних аспектів авторської термінотворчості [14], опрацюванню питань авторської термінографії як теорії й практики «укладання словників певної фахової метамови окремого автора чи груп авторів, а також вивчення таких словників і виявлення можливостей їх використання» [9: 25].

У мовознавчих лексикографічних джерелах досі немає дефініції (і відповідно словникові статті) *авторський термін* (і звідси ж, *автор*), хоч міркування щодо цих явищ віднаходимо в монографіях та наукових статтях, присвячених аналізу різних галузевих терміносистем. Лінгвісти прагнуть розв'язати такі питання: 1) хто є автором терміна: дослідник (група дослідників), який сформулював оригінальну ідею того чи того явища, або дослідник (група дослідників) — автор номінації цього явища; 2) чи можливо з'ясувати та визнати авторство загальноприйнятих у суспільстві понять, або ж чи можливо кваліфікувати як «авторські терміни» спеціальні лексеми, які вже детермінологізувалися; 3) як кваліфікувати номінації, запропоновані різними дослідниками на позначення тих самих або близьких понять; 4) як тлумачити низку «авторських» термінів на позначення близьких понять (детальніше — [3; 8]) та ін.

Побіжні згадування про автора й «авторське» загалом спостерігаємо в словникових статтях і розвідках, присвячених неологізмам, наприклад: «Неологізм (грецьк. *néos* — новий та *logós* — слово) — нове слово або вислів, поява яких зумовлена потребами доби (наукові відкриття, зміни суспільних відносин, розвиток культури тощо). Досить часто творцями Н. були самі письменники. Такі слова називаються **авторськими** (виділення наше — О. В.), вони нерідко так і залишаються в даному контексті, бо не призначені існувати поза ним <...>» [7: 503 – 504]. На позначення цих «авторських» слів у наукових текстах ужито терміни *індивідуально-авторські утворення*, *індивідуально-авторські неологізми*, *авторські неологізми*, *терміни-неологізми*, *індивідуально-авторські терміни*, *індивідуально-авторські інновації*, *терміни-інновації* та ін.

У сучасному мовознавстві є розвідки, присвячені аналізу різних явищ авторських терміновживань, проте теоретичні узагальнення про явище авторського термінотворення усе-таки спорадичні. Попри це ще наприкінці XIX — на початку XX ст., «коли українському слову приходилось

здобувати нові поля невідомих досі понять» (І. Франко), з'явилися авторські «ковані» слова як елементи термінотворчості окремих учених, публіцистів, літераторів [18: 268; 10: 24]. На думку Ж.В. Колоїз, «окремою сторінкою в історії фіксації індивідуально-авторських утворень є радянський період, що означився, зокрема, й розбудовою української термінології, період активного «збирання й утворення» термінологічної лексики» [12: 103].

Дослідниця філософської терміносистеми Н.В. Козловська «авторський термін» визначає як створений філософом термін, активно залучений до системи поняттєвого апарату його філософського вчення [11]. Спробу потрактувати феномен «авторської термінотворчості» зробила В.Д. Табанакова, яка зазначила, що «поняття «авторського терміна розширюється до авторського концепту... авторської інтерпретації спеціального поняття в тексті <...> Авторським буде центральне спеціальне поняття, що має основну ідею, концепцію, смислове навантаження в тексті. Це завжди новий ракурс, новий аспект... Він вибудовує свою логіко-поняттєву систему» [21: 6].

На нашу думку, поняття «авторський термін» варто кваліфікувати за аналогією до понять «авторське кіно» / «елітарне кіно», «авторська анімація» та інших, адже одними з основних критеріїв для визначення цих мистецьких категорій є максимальне вираження «авторської позиції відповідно до теми» [17: 6], елітарність («кіно для інтелектуалів», «кіно не для всіх» [Там само: 9]), які пов'язані з донесенням своїх ідей, поглядів та переконань. Погоджуємося з тим, що *авторський термін* — це «створений у межах креативної наукової концепції спеціальний знак, елемент системи понять, пов'язаний з іншими термінами та поняттями оригінальної гіпотези, який носії мови спеціального призначення співвідносять із конкретною авторською ідеєю, незагальноприйнятою науковою картиною світу» [14: 55], водночас твердження Ю.В. Сложенікіної, А.В. Растягаєва та І.Ю. Кухно про неможливість кваліфікувати одиничні висловлення, або okazіоналізми, як авторські терміни [Там само: 54] викликає сумніви, адже терміни за формою можуть бути й словосполученнями.

Як бачимо, поява авторських термінів-неологізмів спричинена передусім прагненням віднайти найбільш влучну назву для ідеї, що вже існувала (й існує) в науці, а також потребою номінувати нове лінгвістичне явище.

Попри існування досить поширеної думки щодо нівеляції стилю автора наукового тексту («для того, щоб написати в наш час наукову статтю, взагалі не потрібно вміти писати: достатньо мати лише деякий відносно обмежений набір мовних засобів» [15: 131]) важливою є репрезентація якісно нової ідеї, що дає змогу дослідникові виявити свою індивідуальність, креативний потенціал, і, безумовно, термінологічне мислення, що його кваліфікують як «когнітивну діяльність, що забезпечує процес термінотворчості» [4]. Загалом особистості, діяльність яких є «надбанням думки» (О.О. Потебня) (наукової, філософської, критичної чи художньої),

спроможні більшою мірою заглибитися в мовну систему й об'єктивувати свій задум.

Оскільки, найімовірніше, представленою може бути лише суб'єктивна думка щодо аналізованого лінгвістичного явища, науковець, маючи обшир знань і розуміння того, що в науковому дискурсі вже є певна дефініція поняття, репрезентує свою авторську думку як результат інтерпретації особистих знань про світ у мові. Інтерпретація ж, за твердженням М.М. Болдирєва, — це «невід'ємна властивість людської свідомості та пізнавальних процесів зокрема» [1: 11], водночас мова дає змогу людям реалізовувати «будь-які операції зі знанням для його подальшого передавання (або активації в свідомості адресата) у процесах комунікації» [Там само].

Видається логічною позиція Н.В. Васильєвої про термін як виразник смаків та уподобань творця, а також про те, що «термінне мислення відображене в так званих (мікро)текстах-рефлексивах — для термінології це вказівка на етимологію терміна або на будь-яку іншу інформацію про мотивованість, що впливає від «термінотета» (якщо так можливо — за аналогією до онома(то)тета — назвати особистість, яка створює термін) [4]. Це означає, що аргументація як основний спосіб і стратегія представлення нової інформації уможливорює відбиття в суб'єктивно-об'єктивних текстах творче поняттєво-логічне мислення творців(-я), зокрема й за допомогою запропонованих термінів для аналізованих понять.

Аналіз поняття «авторський термін» неможливий і без розв'язання проблеми практичної термінологійної роботи, суть якої полягає «у встановленні співвідношень між авторською термінологією та загальноприйнятими в певній галузі знань термінами за допомогою заміщення або роз'яснення авторських термінів, які вводять до наукового обігу» [5: 244]. Дослідники відзначають труднощі в упорядкуванні славистичної бібліографічної системи iSybislaw, адже «проблема авторських термінів неминуче створює «ножиці» між прагненнями авторів наукових розвідок найповніше передати зміст документів та забезпечити систему від обтяження невинормованими термінами. Автори, відповідно до теми свого дослідження, викладеного в друкованій праці, уводять нові терміни, які часто визначають ключовими словами. Чи варто всі ключові слова вводити до системи? Де межа між загальноприйнятим і авторським терміном?» [19: 245].

Сьогодні триває робота й над розпрацюванням автоматизованих процедур, що сприяють виявленню логіко-композиційної структури наукового тексту і нових, уведених автором тексту термінів (понять) та їхніх визначень. Для цього Н.В. Баєва, О.І. Большакова та Н.Е. Васильєва виокремлюють у текстах усі можливі граматичні зразки й текстові варіанти, а також ураховують притаманні для наукових текстів типізовані конструкції термінних тлумачень нових мовних одиниць [2].

Розуміння явища «авторського» в мовознавстві важливе також і з погляду перекладацької діяльності, адже переведення одиниці (смыслу) з одного коду на інший часом змушує перекладача віднайти й представити

еквівалентну номінацію для новоутвореного авторського поняття. О.П. Снежик пропонує кілька варіантів перекладу авторських термінів: 1) використання українського відповідника, що вже є у мові; 2) дослівний переклад, або калькування; 3) транскодування, тобто переклад із можливим подальшим поясненням або описом; 4) переклад за допомогою опису значення, розкриття позначеного поняття, генералізації / конкретизації [20: 272 — 274].

Компонент терміна «*авторський*» містить вказівку на розуміння функціональної ролі суб'єкта (творця, продуцента) певних термінів, що неможливе однозначне розв'язання проблеми кваліфікації *авторських термінів*. Описові авторських термінологій, до яких зараховано праці, у назві яких є ім'я вченого, політичного діяча, письменника, публіциста або назва писемного джерела, журналу, газети чи словника, присвячено значну частину дисертаційних праць (див.: [6]).

Услід за З.Й. Куньч авторські терміни визначаємо покликанням на прізвище вченого, який запропонував та застосовує певні терміни на відміну від інших, адже потрібно розрізняти мовні одиниці із чітко встановленою атрибуцією та загальноприйняту термінологію, яку використовує дослідник під час розв'язання своєї наукової проблеми. Власне це «дає змогу сучасним фахівцям не тільки простежити всю багатоманітність підходів до потрактування <...> проблеми, але й визначитися щодо найвлучнішого, найдоцільнішого терміна для номінації наукового поняття» [13: 72].

Отже, у представленій розвідці лише окреслено низку проблем, які постають під час аналізу поняття «авторський термін», але передусім пропонуємо «умовну» дефініцію терміна: *авторський термін* — це оригінальна мовна одиниця, що є складником метамови наукової теорії дослідника(-ів), і яка потенційно може вийти за межі первинного поняттєвого поля і увійти до узусу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Болдырев Н.Н. Интерпретирующая функция языка. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2011. № 33 (248). С. 11 — 16.
2. Большакова Е.И., Баева Н.В., Васильева Н.Э. Структурирование и извлечение знаний, представленных в научных текстах. *Девятая Национальная конференция по искусственному интеллекту с международным участием КИИ-2004*. Труды конференции в 3-х томах. Т. 2. Москва, 2004.
3. Васецька О.І. Формальна та семантична варіантність синтаксичних термінів: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2018. 18 с.
4. Васильева Н.В. О терминологическом мышлении. *Когнитивные исследования языка*. Вып. XX: *От когнитивной лингвистики к когнитивному терминоведению: Сб. науч. трудов*. Отв. ред. вып. Л. А. Манерко. Тамбов, 2015. С. 185 — 192. URL: <http://elibrary.ru/item.asp?id=23800176>
5. Гринев-Гриневиц С.В. Терминоведение. Москва, 2008.
6. Гринев-Гриневиц С.В., Гринева В.П., Минкова Л.П., Скопюк Т.Г. Указатель терминологических диссертаций. Белосток — Москва, 2006.
7. Загнітко А.П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: у 4 т. Т. 1. Донецьк, 2012.
8. Иванова Г.А. Синонимы в терминологической системе метаязыка лингвистики. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. 2011. Вып. 6 (2). С. 199 — 203. URL: http://www.unn.ru/pages/issues/vestnik/99999999_West_2011_6/44.pdf.

9. Казимирова І.А. Словник авторської фахової метамови в типології історико-термінологічних словників. *Система і структура східнослов'янських мов*. 2015. Вип. 8. С. 23 — 31.
10. Карпіловська Є.А. Роль національних модулів у розвитку інформаційно-пошукової мови бази iSybislaw. *Українська мова*. 2018. № 1(65). С. 17 — 29.
11. Козловская Н.В. Авторский философский термин как объект лингвистического описания. *Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки*. 2018. № 2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/avtorskiy-filosofskiy-termin-kak-obekt-lingvisticheskogo-opisaniya>.
12. Колоїз Ж.В. Оказіоналізми в лексикографії. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2012. Вип. 8. С. 97 — 114.
13. Куньч З.Й. Умотивованість терміна як передумова стандартизації науково-технічної термінології. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2008. № 620: *Проблеми української термінології*. С. 70 — 73.
14. Кухно І.Ю., Сложеникина Ю.В., Растягаев А.В. Авторский термин и авторская терминология Льва Николаевича Гумилева. Самара, 2019.
15. Лаптева О.А. Внутрителивая эволюция современной русской научной прозы. *Развитие функциональных стилей современного русского языка*. Москва, 1968.
16. Літературознавча енциклопедія: у 2 т. Т. 1. Київ, 2007.
17. Миславський В.Н. Кінословник. Терміни, визначення, жаргонізми. Харків, 2007.
18. Регушевський Є.С. «Ковані слова». *Українська мова: Енциклопедія*. Київ, 2007. С. 268.
19. Романюк Ю.В. Українська авторська термінологія в системі iSybislaw (дієслово). *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*. 2014. Т. 49. С. 245 — 258. URL: <https://doi.org/10.11649/sfps.2014.017>.
20. Снежик О.П. Особливості перекладу авторських термінів французького соціологічного дискурсу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика»*. Вип. XX. 2013. С. 271 — 275.
21. Табанакова В.Д. Авторский термин: знаю, интерпретирую, перевожу. Тюмень, 2013.

REFERENCES

1. Boldyrev, N.N. (2011). The Interpretative Function of Language. *Bulletin of Chelyabinsk State University. Philology Sciences*, 33 (248), 11 — 16 (in Rus.).
2. Bolshakova, E.I., Baeva, N.V., Vasileva, N.Je. (2004). Structuring and extracting knowledge presented in scientific texts. *Proceedings of the 9th National Conference with International Participation “KII-2004”*. Vol. 2. Moscow (in Rus.).
3. Vasetska, O.I. (2018) Formal and semantic variance of syntactic terms: author's abstract of the thesis of the Candidate of Philological sciences: 10.02.01. 18 p. Kyiv (in Ukr.).
4. Vasiljeva, N.V. (2015). On terminological thinking. *Cognitive studies of language*. Vol. XX. P. 185 — 192. URL: <http://elibrary.ru/item.asp?id=23800176> (in Rus.).
5. Grinev-Grinevich, S.V. (2008). Terminology. Moscow (in Rus.).
6. Grinev-Grinevich, S.V., Grineva, V.P., Minkova, L.P., Skopyuk, T.G. (2006). Index of terminological theses. Belostok — Moscow (in Rus.).
7. Zahnitko, A.P. (2012). Dictionary of modern linguistics, concepts and terms: in 4 vol. Vol. 1. Donetsk: DonNU (in Ukr.).
8. Ivanova, G.A. (2011). Synonyms in the terminological system of linguistic metalanguage. *Vestnik of Lobachevsky State University of Nizhni Novgorod*, 6 (2), 199 — 203. URL: http://www.unn.ru/pages/issues/vestnik/99999999_West_2011_6/4_4.pdf (in Rus.).
9. Karpilovska, Ye.A. (2018). The role of national modules in the development of information-retrieval language of database iSybislaw. *Ukrainian language*, 1 (65), 17 — 29 (in Ukr.).
10. Kazymyrov, I.A. (2015). Dictionary of the author's professional metalanguage in typology of historical terminological dictionaries. *System and structure of East-Slavic languages*, 8, 23 — 31 (in Ukr.).
11. Kozlovskaya, N.V. (2018). Author's Philosophical Term as an Object of Linguistic Study. *Vestnik Severnogo (Arkticheskogo) federal'nogo universiteta. Ser.: Gumanitarnye i sotsial'nye nauki*, 2, 84 — 91. DOI: 10.17238/issn2227-6564.2018.2. (in Rus.).

12. Koloiz, Zh.V. (2012). Occasionalisms in lexicography. *Philological studies. Scientific Bulletin of Kryvyi Rih State Pedagogical University*, 8, 97 — 114 (in Ukr.).
13. Kuhno, I.Ju., Slozhenikina, Ju.A., Rastiagaev, A.V. (2019). Author's term and author's terminology of Lev Gumilev. Samara: SFMGPU (in Rus.).
14. Kunch, Z. (2008). Motivation of the term as a precondition for standardization of scientific and technical terminology. *Herald of L'viv Polytechnic National University "Problems of Ukrainian Terminology"*, 620, 70 — 73 (in Ukr.).
15. Lapteva, O.A. (1968). Intra-style evolution of modern Russian scientific prose. *Development of functional styles in modern Russian language*. Moscow (in Rus.).
16. Encyclopedia of Literary Studies: 2 v. (2007). Vol. I. Kyiv: VTs "Akademiia" (in Ukr.).
17. Myslavskiy, V.N. (2007). Film terms dictionary. terms, definitions, and jargonisms. Kharkiv (in Ukr.).
18. Rehushevskiy, Ye.S. (2007). "Kovani slova". *Ukrainian language: encyclopedia*. P. 268 (in Ukr.).
19. Romaniuk, Yu.V. (2014). Ukrainian authors' terminology in the iSybislaw system (verb). *Studia z Filologii Polskiej i Slowianskiej*. Vol. 49. P. 245 — 258. URL: <https://doi.org/10.11649/sfps.2014.017> (in Ukr.).
20. Sniezhyk, O.P. (2013). Peculiarities of the author's terms translation in French sociological discourse. *Kherson State University Herald. Series: "Linguistics"*. Vol. XX. P. 271 — 275 (in Ukr.).
21. Tabanakova, V.D. (2013). Authorial Term: I Know, I Interpret, I Translate. Tyumen: TyumGU (in Rus.).

Статтю отримано 29.11.2019

O.I. Vasetska

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

ON AUTHORIAL TERM

The article analyses the phenomenon of the authorial terms. Clarified views on authorial terminological systems, and the necessity of further elaboration of the problem of terminological thinking, represented in terms of authors and terminology, is substantiated.

The fact that there is no definition and dictionary article to authorial term (and of course, the author) is highlighted. Although speculation about these phenomena finds in books and scientific articles on various sectoral analysis terminological systems is described.

It's an attempt to resolve the following questions:

1. Who is the author of the term: researcher (or research team), who formulated the original idea to the phenomenon or researcher (or research team), who nominated this phenomenon.
2. Is it possible to identify and recognize the authorship of common concepts in society?
3. How to qualify the nominations proposed by various researchers to refer to the same or similar concepts.
4. How to interpret authorial terms to refer to similar concepts.

The emergence of the authorial terms caused to the desire to find the most appropriate name for the idea that already existed (and exists) in science, as well as the need to find a new name for the linguistic phenomenon is emphasized.

The fact that a component of the term "authorial" indicates an understanding of the functional role of the subject of terms, and also makes impossible to unambiguously resolve the problem of qualification of copyright terms is emphasised.

Conclusion is made that the authorial term is an original linguistic unit that is a component of the researcher's metalanguage, and which can potentially extend beyond the primary conceptual field and entering to the usage.

Keywords: author, authorial term, terminological thinking, terminothetes, 'term-giver'.

А.С. Петренко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ТЕРМІНОЛОГІЧНЕ УТОЧНЕННЯ БАЗОВИХ ПОНЯТЬ ПРЕЦЕДЕНТНОСТІ

У статті зосереджено увагу на точності вживання термінопонять когнітивної лінгвістики. Грунтуючись на загальноприйнятих визначеннях термінів «прецедентний феномен», «прецедентна одиниця», авторка простежує, як використовують ці номінації дослідники, і пропонує власне визначення терміна «прецедентна мовна одиниця». Його окремішній зміст обґрунтовано в статті з покликанням на диференційні ознаки уживаних у когнітивній лінгвістиці термінів.

Ключові слова: *прецедентний феномен, прецедентна одиниця, прецедентна мовна одиниця.*

Останніми роками спостерігаємо посилену увагу вчених-лінгвістів до вивчення феноменів мовної особистості, фонових знань, мовної картини світу, ментальності, а також понять, що їх трактують у науковій літературі як явище прецедентності.

Зв'язок між ментальними одиницями, що функціонують у різних видах текстів, був помічений давно. Спроби його теоретичного осмислення знайшли відображення у різних підходах до аналізу феномену прецедентності з погляду лінгвістики.

Спробу узагальнення мікротерміносистеми прецедентності запропонувала І.А. Казиминова в дослідженні «Представлення термінополя прецедентності в словнику лінгвістичних термінів». Ключовий термін *прецедент* авторка визначає як «зразковий факт, що слугує моделлю для відтворення подібних фактів; представлений у мові певними вербальними сигналами, що актуалізують стандарт-

ний вміст, який не створюється кожного разу заново, а відтворюється», а мінімальною одиницею прецедентності вважає прецедентему — «мінімальну понятійно-знакову, когнітивно значиму модель, у якій реалізується єдність прецедентного значення, прецедентної функції і знакової форми» [6: 145]. Дослідниця вважає, що теорія прецедентних феноменів у словниках лінгвістичних термінів має бути представлена такими словниковими статтями: *прецедент*, *прецедентема*, *прецедентність*, *прецедентна одиниця*, *прецедентний зміст*, *прецедентний жанр*, *прецедентне значення*, *прецедентні конструкції*, *прецедентний концепт*, *прецедентна лексема*, *прецедентний метод*, *прецедентна номінація*, *прецедентне поле*, *прецедентний твір*, *прецедентна роль*, *прецедентне слово*, *прецедентний засіб*, *прецедентна тематика*, *прецедентний тип*, *прецедентна функція*, *прецедентне явище*, *ступінь прецедентності*, *універсальний простір прецедентності*, *маркер прецедентності*, *прецедентні ланцюжки*, *прецедентні парадигми*, *прецедентні контамінанти*, *поле прецедентних феноменів*, *вербальний прецедентний феномен*, *невербальний прецедентний феномен*.

Основними термінами, що функціонують у працях багатьох дослідників, є *прецедентний феномен* (ПФ) і *прецедентна одиниця* (ПО), проте спостерігаємо їх нечітке розмежування в дослідженнях.

Оскільки названі поняття належать до базових термінів лінгвокогнітології і широко використовуються у працях, що вивчають мовно-мисленнєву діяльність людини, вони потребують глибшого теоретичного осмислення, — окреслення диференційних ознак, що є визначальними у їх змісті. Жодне з досліджень прецедентності не уникає цитування вже класичних для когнітивної лінгвістики визначень відповідних термінів. Не виникає запитань щодо хронології й авторства визначень таких термінів, як *прецедентний текст* (ПТ) і *ПФ*. Помітна однастайність науковців, зокрема, у визнаному й поважному ставленні до дефініції ПТ Ю.М. Караулова. Автор вважає прецедентними тексти, що мають поняттєве та емоційне значення для певної мовної особистості, крім того, мають і надперсональний характер, «тобто добре відомі широкому загалові» разом із попередниками й сучасниками цієї особистості, і, нарешті, «такі, ... звернення до яких поновлюється неодноразово в дискурсі цієї мовної особистості» [7: 216]. Ю.М. Караулов також наголошує, що знання прецедентних текстів є показником належності особистості певній епосі та її культурі, тоді як незнання цих текстів, навпаки, є передумовою несприйняття відповідної культури [Там само: 105 — 106].

Беручи за основу таке визначення, представники московської школи когнітивної лінгвістики запропонували власну інтерпретацію і класифікацію прецедентних феноменів. Так, В.В. Красних констатує неможливість віднесення терміна *ПФ* «до однозначно сталих» і пояснює це не лише складністю поняття, але й різними теоретичними підходами до вивчення цього явища. Помічаючи, що більшість науковців розрізняють поняття «ПТ», «прецедентне висловлювання» (ПВ), «прецедентне ім'я» (ПІ) і «прецедентна ситуація» (ПС), дослідниця стверджує, що за цими

термінами постають поняття близькі, часто однієї природи (хоч і не завжди), але, безумовно, різнопорядкові [8: 5]. Ключовим словом (і поняттям) у термінологічних назвах є слово «прецедентний», яке дослідники розуміють і трактують приблизно однаково. Різниця полягає в змісті насамперед аналізованих феноменів і «міри» (в інших термінах — «глибини») прецедентності. Варто зауважити, що визначення ПФ В.В. Красних цілком ґрунтується на розумінні прецедентності Ю.М. Карауловим [10: 171].

Ширше, ніж Ю.М. Караулов, трактує прецедентність Г.Г. Слишкін: йдеться про кількісні обмеження щодо носіїв прецедентних феноменів. По-перше, на думку дослідника, можна говорити про феномени, прецедентні для вузького кола людей, — для малих соціальних груп (сімейний прецедентний текст, прецедентний текст студентської групи тощо). По-друге, важливі часові обмеження прецедентності: деякі феномени виявляють ознаки прецедентності тільки впродовж короткого часу (наприклад, рекламний ролик, анекдот). Учений виділяє різні класи прецедентних феноменів: мікрогрупові, макрогрупові, національні, цивілізаційні й загальнолюдські прецедентні тексти [17: 28].

Категорія ПФ в українській лексикографії представлена лише кількома словниковими статтями. У лінгвістичній термінологічній енциклопедії О.О. Селіванова означає ПФ як «компонент знань, позначення й утримання якого добре відомі представникам певної етнокультурної спільноти, актуальний і використовуваний в когнітивному та комунікативному плані», та виділяє такі його різновиди, як ПП та ПТ [16: 591], тобто так само розглядає його як один із ментефактів. Таке ж розуміння ПФ засвідчують публікації О.О. Бойко [4], О.Г. Рудої [14], Шевченко М. [20] та ін.

У «Словнику термінів міжкультурної комунікації» знаходимо класифікацію ПФ за їх національною поширеністю. Ф.С. Бацевич розрізняє серед ПФ феномен культурний — загальне поняття, яке стосується вияву всіх типів культурної специфіки життя певного етносу, феномен національно-прецедентний — ПФ, відомий пересічному представникові певної національної лінгвокультурної спільноти, який входить у національну когнітивну базу і віддзеркалюється в семантиці одиниць мови, феномен соціумно-прецедентний — ПФ, відомий пересічному представникові певного соціуму (генераційного, професійного, сформованого за інтересами тощо), який входить у когнітивну базу учасників спілкування, феномен універсально-прецедентний — ПФ, відомий будь-якій пересічній людині, входить в «універсальний» когнітивний простір будь-якої людини незалежно від етнічної та культурної її приналежності [2: 179 — 181]. Така класифікація почасти суголосна з класифікацією В.В. Красних і Д.Б. Гудкова.

Серед сучасних досліджень прецедентності звертаємо увагу на розширене поняття «ПФ» у дослідженні Г.М. Сюти. Авторка виокремлює такі ознаки цього термінологічного поняття, як загальновідомість, тобто входження в базу лінгвокультурної спільноти; морально-ціннісна значу-

щість для більшості представників етнокультури; стійка когнітивно-комунікативна й емоційна актуальність, яка не залежить (або мінімально залежить) від часу й соціокультурних умов реактуалізації; систематична реінтерпретованість у різностильовій і різножанровій мовній практиці [18: 215].

Крім терміна ПФ, у своїх наукових розвідках А.А. Адзінова використовує термін *прецедентизм*, який тлумачить як мовну одиницю з ознаками прецедентності: «Прецедентизми — це одиниці мови, що містять прецедентність, джерелами якої є різні типи відтворюваних / стійких у комунікації соціокультурних значущих імен і висловів» [1: 6]. У наведеному визначенні помічаємо неточність у терміновживанні, суть якої полягає у трактуванні явищ зі сфери людської свідомості лише як мовно-структурних одиниць.

На нашу думку, причиною неточності у вживанні цих термінів стало недотримання власне когнітивного та інших аспектів вивчення явищ прецедентності. Виникнувши на теренах когнітивної лінгвістики, поняття «ПФ» поширилося в текстово-дискурсивних дослідженнях. Це вимагає акцентування уваги не на ментефактах, а на їх вираженні в текстах різних жанрів і стилів. Межа між описом того, що відбувається в людській свідомості, і тим, що вербалізується за допомогою мови, не є чіткою, що частково відбиває дихотомія мови і мислення, або поняття мово-мислення.

У зв'язку з цим деякі дослідники під час аналізу ПФ кваліфікують ПО як засоби вербалізації ПФ, при цьому роблячи акцент на терміні *одиниця*, який насамперед пов'язаний з вербалізованою формою вираження певного значення, а вже потім, на вищому рівні абстракції, асоціюється з одиницями свідомості. Це зумовлює інтерпретацію термінологічного словосполучення *прецедентна одиниця* в межах традиційних лінгвістичних уявлень про мовний знак. Саме так використовують цей термін Л.В. Моїсеєнко [11; 12], І.В. Богданова (І.В. Сахарук) [3; 15] та ін. Так, Л.В. Моїсеєнко зазначає, що «категорія прецедентності актуалізується за допомогою прецедентних одиниць, структура, зміст і функціонування яких національно марковані» [12: 9 — 10], і характеризує ПО як «комунікативно-релевантні структури», що стали «результатом інтерактивного процесу між адресантом і адресатом», відображаючи взаємодію їхніх когнітивних систем. Застосовуючи фреймову процедуру до аналізу когнітивних процесів, авторка наголошує на здатності ПО активувати весь фрейм, частиною якого вона є [11: 266]. Вона характеризує їх як «універсальні (для конкретного соціуму) одиниці інтеракції, що беруть участь у процесах вербалізації та розуміння повідомлення» [Там само: 11]. Отже, дослідниця розглядає ПО як засоби актуалізації певних смислів, що виникають у процесі інтеракції між комунікантами, тобто переводить їх із площини свідомості — із ментефактів — у площину «комунікативно-релевантних структур», що беруть участь у вербалізації тих чи тих смислів.

У дисертаційному дослідженні І.В. Богданової термін *ПО* використано винятково щодо *ПІ* та «виразу» (у розумінні І.В. Богданової), що вербалізують *ПФ* і є інтертекстуальними елементами [15: 340; 3: 6]. Авторка наголошує, що «прецедентними одиницями можуть бути прецедентні імена (переважно це власні імена прецедентних особистостей або значущих локацій) та прецедентні вирази (слова, словосполучення та речення, що актуалізують певний прецедентний феномен)» [3: 6]. Крім того, І.В. Богданова «розмежовує» три типи *ПФ*: прецедентна особистість (*ПОс*), *ПТ* і прецедентна ситуація (*ПС*). Погоджуючись із розрізненням *ПФ*, вербальних (*ПТ*) або невербальних (*ПС* та *ПОс*), дослідниця говорить про їх регулярну вербалізацію через «прецедентні одиниці, які становлять атрибути прецедентних феноменів (специфічні диференційні ознаки, що дозволяють правильно витлумачити прецедент)» [Там само: 8].

У такій інтерпретації помічаємо певне переплетення когнітивного та лінгвокультурологічного (комунікативного) аспектів розуміння цих явищ. Кваліфікуючи *ПФ* як «суспільне, історичне або культурне явище, текст або особу, які є широко знаними і значущими для певної соціальної спільноти та до яких здійснювано регулярну апеляцію в дискурсі», авторка виділяє лінгвокультурологічний аспект *ПФ*, що є їхньою загально-визнаною ознакою. Однак безпідставно, на нашу думку, вона позбавляє родового значення таких видів *ПФ*, як *ПІ*, *ПТ*, *ПВ*, *ПС*. Уточнення і конкретизацію функціонально-семантичних особливостей терміносполучень *ПОс* і *ПІ* вважаємо доцільними, додавши до цього ряду понять окремий вид — *ПФ* — *прецедентні артефакти* (*ПА*).

Н.О. Голубева кваліфікує *ПО* як «одну з домінантних моделей мовотворчості», що функціонують як «зразкові мовні факти, що є моделлю для відтворення подібних фактів і представлені в мові певними вербальними сигналами, які актуалізують стандартний або нестандартний (за своєю креативністю) зміст» [5: 153]. Широко розуміючи прецедент як певний «стереотипний образно-асоціативний комплекс» (термін В.М. Телії [19: 181]), значущий і відтворюваний у мові представників певного соціуму, дослідниця називає прецедентні одиниці *когнітивними трансформами*, що є результатом «семантичної деривації у взаємодії з прагматичними факторами», та *лінгвокогнітивними знаками прецедентів у широкому розумінні*. На думку Н.О. Голубевої, *ПО* — це одиниці, утворені від мовних знаків, що раніше були в мові і що стали прикладом, основою (смісловим і структурним елементом) для наступних випадків їх мовного використання у новій констеляції [5: 154]. Серед категорійних ознак *ПО* авторка називає ментальність, похідність, релятивність, відсильність, презентаційність, стереотипність (повторюваність, впізнаваність), з одного боку, і гетеронімінативність (номінативно-знакова варіативність), лінгвокреативність (неординарність, словотворче новаторство), з іншого [Там само: 156].

Таке трактування *ПО* найбільш відповідає когнітивному аспектові вивчення явищ прецедентності.

Варто ще раз нагадати одне з перших тлумачень ПФ, запропонованих В.В. Красних. Дослідниця називає їх одними з основних складників когнітивної бази: когнітивна база зберігає сам вербальний феномен (ім'я або висловлювання) і те, що за ним стоїть і що робить його прецедентним, тобто сукупність диференційних ознак і атрибутів (ПІ) і сукупність значень-смыслів (ПВ) [9: 79].

Для відображення явищ довкілля, що набувають певного культурного значення в межах національно-мовного соціуму й зафіксовані в свідомості людей, науковці вдаються до певних абстракцій-узагальнень.

Виокремлюючи поняття ПФ, зазвичай мають на увазі здатність мовних одиниць бути носіями культурно значущої інформації для певної лінгвокультурної спільноти в певний історичний відтинок часу. ПФ «живуть» у людській свідомості. Термін *ПФ*, за визначенням Ю.М. Караулова, Д.Б. Гудкова, В.В. Красних та ін., у його 5 різновидах (ПТ, ПС, ПІ, ПВ, ПА), називає явище, що стало першоджерелом (першотекст, першоситуація, першоособистість та ін.), на основі якого виник певний стереотип, сформувався символ, закріпилося образно-символічне, культурно-кодове значення в межах конкретної мовно-культурної спільноти.

ПФ можуть бути репрезентовані ПТ, ПС, ПОс, ПА, які у свідомості носіїв певної мови і культури мають деяке інваріантне образно-оцінне стереотипне значення, що змінюється в різних умовах комунікації.

Різновиди ПФ можуть бути вербальними (ПТ) або вербалізуватися (ПОс, ПС, ПА). Єдиними засобами актуалізації ментефактів — ПФ у різних текстах-дискурсах є **прецедентні мовні одиниці (ПМО)** — мовні одиниці з ознаками прецедентності (прецедентними однослівними чи словосполученнєвими номінаціями або прецедентними висловлюваннями).

Тому текст може бути ПФ, але не ПМО. Текст у цілому не може бути відтворений мовними засобами в межах іншого тексту, оскільки відтворюється не власне текст-першоджерело, а закодований у ньому смисл. Актуалізується він лише мовними засобами, тобто знаками, здатними акумулювати, зберігати і передавати культурно значущу для мовної спільноти інформацію: або прецедентним іменем (= словом), або прецедентним словосполученням, або прецедентним висловлюванням. Саме ці ПМО будуть у межах тексту семіотично важливими вербальними символами, що актуалізуватимуть ПОс, ПТ, ПС, ПА — ПФ — ментефакти з когнітивної бази певного мовно-культурного соціуму.

Узагальнюючи наведені тлумачення термінів і врахувавши власні спостереження, вважаємо, що номінативні одиниці мови можуть набувати прецедентних ознак тоді, коли вони називають явища, факти, особистості, ситуації з певним культурно знаковим змістом у межах конкретного мовно-національного соціуму, тобто перетворюються на ментефакти — ПО, що є елементами свідомості, релевантними для представників певного соціуму та закріплених у їхній когнітивній базі. ПО мовці вербалізують у процесі комунікації, перетворюючи їх із фактів свідомості в мовні факти. При цьому певні інтерпретації, обмежені семантикою прецедента. У зв'язку з цим про-

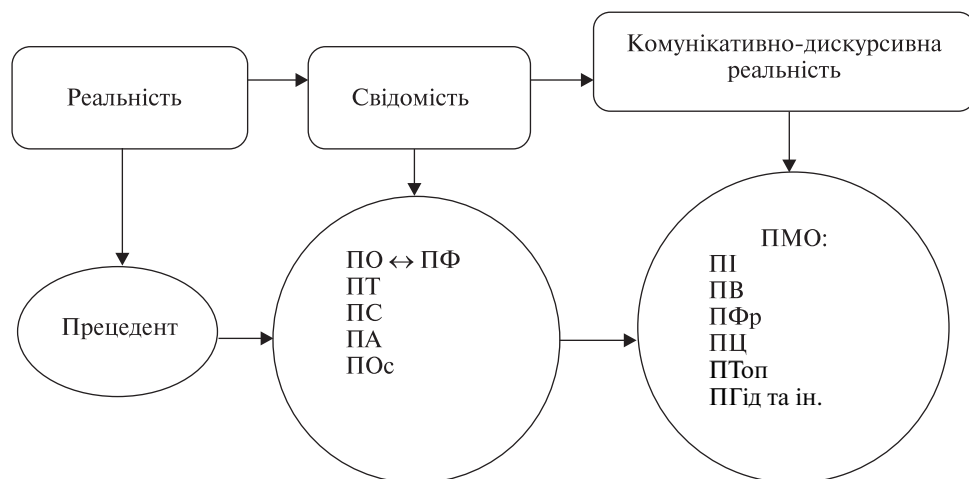

Рис. 1

понуємо термін *ПМО*, який використовуємо для опису мовних одиниць (слів, словосполучень, висловлювань), що вербалізують ПО — ментефакти людської свідомості з певним культурно знаковим змістом.

ПМО називаємо такі мовні одиниці, які актуалізують / вербалізують ПО у процесі комунікації і, крім власне лінгвальних ознак, є семіотично важливими знаками національної культури, носіями історико-культурних, побутово-релігійних, етнографічних, соціально-психологічних цінностей (стереотипів, кодів, символів) у межах або і за межами певного національно-культурного та часового / позачасового простору. За нашими спостереженнями, це переважно номінативні одиниці мовної системи з ознаками прецедентності. Тому ПМО потенційно можуть бути основні одиниці мови: слова, словосполучення, висловлювання.

Зобразити рух наших ментальних уявлень до їх текстової актуалізації можна такою схемою (Рис. 1).

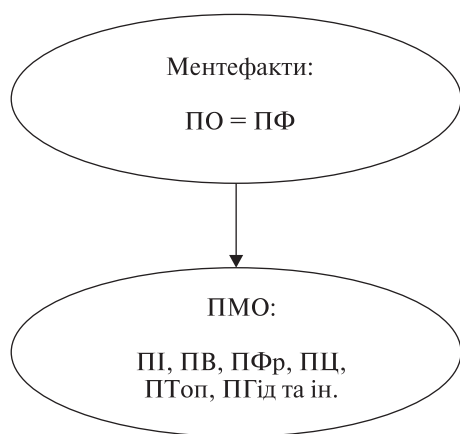

Рис. 2

Отже, лише довкілля, реальна дійсність може породити, створити прецедент, що стане «зразком», першоджерелом для виникнення осмисленого, узагальненого поняття, яке має культурно-історичне, побутово-етнографічне, релігійне чи будь-яке інше вагомe для конкретного соціуму значення. Воно відображене у людській свідомості. Знакові для конкретного соціуму узагальнені поняття акумулюються у ПО — носіях цієї культурно вагомої інформації, тобто у ПФ — ментефактах людської свідомості (Рис. 2).

Розрізняючи ПО і ПФ, звертаємося до явищ людської свідомості, які належать до когнітивної бази і мають здатність актуалізуватися у процесі комунікативно-дискурсивної діяльності мовної особистості як представника конкретної національно-мовної спільноти. Засобами актуалізації ПФ вважаємо ПМО, серед яких дослідники виокремлюють ПІ, ПВ, прецедентні топоніми (ПТоп), прецедентні фразеологізми (ПФр) та ін.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ПА	—	прецедентний артефакт.
ПВ	—	прецедентне висловлювання.
ПГід	—	прецедентний гідронім.
ПІ	—	прецедентне ім'я.
ПМО	—	прецедентна мовна одиниця.
ПО	—	прецедентна одиниця.
ПОс	—	прецедентна особистість.
ПС	—	прецедентне словосполучення.
ПТ	—	прецедентний текст.
ПТоп	—	прецедентний топонім.
ПФ	—	прецедентний феномен.
ПФр	—	прецедентний фразеологізм.
ПЦ	—	прецедентна цитата.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адзинова А.А. Явление прецедентности в заглавиях креолизированных текстов (на материале языка глянцевого журналов): автореф. дисс. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Майкоп, 2007.
2. Бацевич Ф.С. Словник термінів міжкультурної комунікації. Київ, 2007. С. 79 — 181.
3. Богданова І.В. Сугестивний потенціал прецедентних одиниць в українському медійному дискурсі початку ХХІ ст. Вінниця, 2016.
4. Бойко О.О. Роль прецедентних висловлювань у сучасному українському фентезі (на матеріалі творів Дари Корній «Гонихмарник» і Макса Фрая «Казки старого Вільнюса»). *Записки з українського мовознавства*. 2018. № 25. С. 97 — 105.
5. Голубева Н.А. Слово. Текст. Дискурс. Прецедентные единицы. *Язык, коммуникация и социальная среда*. Вып. 7. Воронеж, 2007. С. 152 — 168.
6. Казмирова И.А. Представление терминополья прецедентности в словаре лингвистических терминов. *Edukacja dla przyszłości*. Białystok: Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Białymstoku, 2010. T. VIII. S. 143 — 151.
7. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Москва, 2007.
8. Красных В.В. Система прецедентных феноменов в контексте современных исследований. *Язык, сознание, коммуникация*. 1997. Вып. 2. С. 5 — 12.
9. Красных В.В. Этнопсихолінгвістика і лінгвокультурологія. Москва, 2002.
10. Красных В.В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность. Москва, 2003.
11. Моисеенко Л.В. Применение концептуально-фреймовых моделей для интерпретации прецедентных единиц. *Перспективы глобального мира сквозь призму испанского языка и культуры: исследования и преподавание*. Доклады и тезисы IV международной научной конференции испанистов (01 — 04.04.2010). Москва, 2010. С. 265 — 269.
12. Моисеенко Л.В. Лінгвокогнітивні основи теорії прецедентності: автореф. дис. ... докт. філол. наук: 10.02.19. Москва, 2015.
13. Рубцова С.Ю. Актуализация прецедентных мифонимов в дискурсивном пространстве английского языка (на примере прецедентных единиц «Apollo» / «Apollonian» и «Dionysus» / «Dionysian»). *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. Тамбов, 2019. Том 12. Вып. 6. С. 169 — 174.
14. Руда О.Г. Прецедентність як ознака мовного ландшафту Києва. *Мова: класичне — модерне — постмодерне: збірник наукових праць*. Київ, 2016. Вип. 2. С. 163 — 174.

15. Сахарук І.В. Прецедентні одиниці як засіб реалізації сугестії в українському медійно-мудискурсі. *Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького національного університету: зб. наук. праць*. Вип. 13. Кривий Ріг, 2015. С. 337 — 345.
16. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія. Київ — Полтава, 2011.
17. Слышкин Г.Г. «От текста к символу. Лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе». Москва, 2000.
18. Сюта Г.М. Текст як об'єкт пізнання і поняття теорії прецедентності. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. Дрогобич, 2017. С. 214 — 222.
19. Телия В.Н. Метафоризация и ее роль в создании русской языковой картины мира. *Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина*. Москва, 1988. С. 173 — 204.
20. Шевченко М. Прецедентні феномени в системі навчання української мови як іноземної. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. Vol. III. 2015. С. 311 — 315.

LEGEND

- ПА — precedent artifact.
ПВ — precedent statement.
ПГід — precedent hydronym.
ПІ — precedent name.
ПМО — precedent language unit.
ПО — precedent unit.
ПОс — precedent personality.
РС — precedent phrase.
ПТ — precedent text.
ПТоп — precedent place-name.
ПФ — precedent.
ПФр — precedent phraseology.
ПЦ — case quotation.

REFERENCES

1. Adzinova, A.A. (2007). The phenomenon of precedent in the titles of creolized texts (on the material of the language of glossy magazines). *Maykop* (in Rus.).
2. Bacevych, F.S. (2007). Glossary of terms of intercultural communication. Kyiv: Trust. P. 79 — 181 (in Ukr.).
3. Bogdanova, I.V. (2016). Suggestive potential of precedent units in the Ukrainian media discourse of the early 21st century. *Vinnytsa* (in Ukr.).
4. Boiko, O.O. (2018). The role of precedent utterances in contemporary Ukrainian fantasy (based on the works of Dara Kornius “Gonyhmarnik” and Max Fry “Tales of Old Vilnius”). *Notes on Ukrainian Linguistics*, 25, 97 — 105 (in Ukr.).
5. Golubeva, N.A. (2007). Word. Text. Discourse. *Case Studies. Language, communication and social environment*, 7, 152 — 168. Voronezh: VSU (in Ukr.).
6. Kazimirova, I.A. (2010). Representation of the terminology of precedent in the dictionary of linguistic terms. *Edukacja dla przyszłości*. Białystok: Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Białymstoku. VIII. P. 143 — 151 (in Ukr.).
7. Karaulov, Yu.N. (2007). Russian language and linguistic personality. Moskva: Publisher LKI (in Rus.).
8. Krasnykh, V.V. (1997). A system of precedent phenomena in the context of contemporary research. *Language, consciousness, communication*, 2, 5 — 12 (in Rus.).
9. Krasnykh, V.V. (2002). Ethno-psycholinguistics and linguocultural studies. Moskva: Gnosis (in Rus.).
10. Krasnykh, V.V. (2003). “Yours” among “strangers”: myth or reality. Moskva: Gnosis (in Rus.).
11. Moiseenko, L.V. (2010). Application of concept-frame models for the interpretation of precedent units. *Perspectives on the global world through the prism of the Spanish language and culture: research and teaching*. Papers and abstracts of the IV International Scientific Conference of Spanish (01 — 04.04.2010). P. 265 — 269 (in Rus.).

12. Moiseenko, L.V. (2015). Linguocognitive bases of the theory of precedent. Moskva (in Rus.).
13. Rubtsova, S.Yu. (2019). Update of precedent mythonyms in the discursive space of the English language (for example, the precedent units "Apollo" / "Apollonian" and "Dionysus" / "Dionysian"). *Philological Sciences. Questions of theory and practice*, 12, 169 — 174. Tambov: Certificate (in Rus.).
14. Ruda, O.H. (2016). Precedent as a sign of the linguistic landscape of Kyiv. *Language: classic — modern — postmodern: a collection of scientific works*, 2, 163 — 174 (in Ukr.).
15. Sakharuk, I.V. (2015). Case studies as a means of realizing suggestion in Ukrainian media discourse. *Philological Studies: Scientific Bulletin of Krivoy Rog National University: Coll. of sciences*, 13, 337 — 345. Kryvyi Rih: NPP Asterix (in Ukr.).
16. Selivanova, O.O. (2011). Linguistic Encyclopedia. Poltava: Environment (in Ukr.).
17. Slyshkin, G.G. (2000). From text to character. Linguocultural concepts of precedent texts in consciousness and discourse. Moscow: Akademia (in Rus.).
18. Siuta, H.M. (2017). Text as an object of knowledge and the concept of precedent theory. *Native word in ethno-cultural dimension*. P. 214 — 222. Drohobych (in Ukr.).
19. Teliya, V.N. (1988). Metaphorization and its role in the creation of the Russian language picture of the world. *The role of the human factor in language: Language and picture*. P. 173 — 204. Moscow: Nauka (in Rus.).
20. Shevchenko, M. (2015). Case studies in the system of teaching Ukrainian as a foreign language. *Studio Ukrainica Posnaniensia*, III, 311 — 315 (in Ukr.).

Статтю отримано 21.10.2019

A.S. Petrenko

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

TERMINOLOGICAL SPECIFICATION OF BASIC CONCEPTS OF PRECEDENTITY

In recent years, we have seen a growing attention of linguistic scientists to the study of phenomena of linguistic personality, background knowledge, linguistic picture of the world, mentality, as well as concepts that are defined in the scientific literature as precedent.

The connection between mental units that function in different types of text has been noticed for a long time. Attempts to his theoretical understanding have been reflected in different approaches to the analysis of these phenomena within the field of linguistics.

More and more researchers are paying attention to the precedent phenomenon, which is causing some terminological inaccuracy in the use of the terms "precedent phenomenon" and "precedent unit".

The relevance of this article is due to the need to differentiate between these concepts, which are basic for linguocognitology. For our purpose, we see the definition of differential features that are essential for each of these terms. In order to achieve this goal, the following tasks must be solved: to critically analyze the existing definitions, to generalize and organize the features that are inherent in each concept, and to define the term "precedent language unit". The methods of analysis, synthesis, descriptive method, lexico-semantic analysis of terms were used in writing this study.

Speaking of these three terms: "precedent phenomenon", "precedent unit" and "precedent language unit", we have to understand that first of all they are different in their relation to different levels: reality, consciousness, communicative and discursive reality.

When referring to a precedent phenomenon, usually mean the ability of linguistic units to act as carriers of culturally relevant information for a particular linguistic and cultural community at a certain historical time. The precedent phenomena "live" in the human mind.

Keywords: *precedent phenomenon, precedent unit, precedent language unit.*

УДК 811.161.2+81:1+81-119

Л.Т. Масенко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

НОВІ ЗДОБУТКИ ШЕВЕЛЬОВОЗНАВСТВА

У статті, опублікованій до 90-річчя від дня народження Юрія Шевельова в журналі «Київська старовина», П.Ю. Гриценко, окресливши головні напрямки мовознавчого дослідку найвидатнішого українського гуманітарія ХХ ст., писав: «Проте назагал цей визначний дослідник сучасності залишається ще не достатньо знаним в Україні, особливо як мовознавець і мистецтвознавець; осмислення й використання його праць ще не співмірне з їх науковою і загальнокультурною цінністю, воно здебільшого принагідне, не системне»¹.

На сьогодні в Україні вже удоступнено певну частину спадщини науковця. З мовознавчої україністики слід назвати видання «Внесок Галичини у формування української літературної мови» (Львів, Нью-Йорк, 1996; Київ, 2003); «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 — 1941): стан і статус» (Чернівці, 1998); «Традиції і новаторство в лексиці і стилістиці І.П. Котляревського» (Чернівці, 1998); третій том тритомового видання студій Шевельова «Пороги і Запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології» (Харків, 1998); фундаментальне дослідження «Історична фонологія української мови», перекладене з англійської мови С. Вакуленком та А. Даниленком (Харків, 2002); першу книгу «Мовознавство» з двотомовика «Вибраних праць» Юрія Шевельова (Київ, 2008); «Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії»

¹ Гриценко Павло. Професор Юрій Шевельов (Штрихи до портрета видатного мовознавця). «Київська старовина». 1998. № 6. С. 147.

(Київ, 2012); «До питання про генезу й природу називних речень» (Харків, 2012).

Попри певний поступ в оприлюдненні праць Шевельова, значна частина його наукової, науково-популярної й епістолярної спадщини ще чекає на віднайдення в архівах, опрацювання й опублікування. Складність дослідження наукового доробку вченого полягає у великому й різноплановому його обсязі, як і в тому, що його праці написані різними мовами — англійською, німецькою, французькою, чеською та ін., багато з них ще не перекладено українською.

Проте в Україні вже сформувався досить потужний центр шевельовознавства, що дає надію на поступове накопичення повного корпусу текстів Шевельова, їхнє дослідження та осмислення величезного внеску вченого в українську гуманітарну науку. Очевидно, слід вважати закономірністю факт виникнення такого центру в Харкові — рідному місті Юрія Володимировича та батьківщині його великого попередника Олександра Потебні, лінгвістичні ідеї якого вплинули на формування Шевельова як мовознавця.

В університетських колах харківських філологів, об'єднаних і навколо відновленого в 1991 р. Харківського історико-філологічного товариства, вже склалась традиція організації викладів на честь Шевельова, пошуку й оприлюднення його наукових розвідок, есеїв та листів.

На особливу увагу у зв'язку з цим заслуговує перекладацька, дослідницька і педагогічна діяльність доцента Харківського національного педагогічного університету імені Григорія Сковороди Сергія Вакуленка. До її здобутків останніх років належить публікація згадуваної вище праці Шевельова «До питання про генезу й природу називних речень», підготовленої ученицею С. Вакуленка Катериною Каруник за його участі. Зредагований С. Вакуленком за участі К. Каруник збірник доповідей, виголошених на конференції «Унормування, розунормування та перенормування української мови (1920 — 2015 рр.)» (Харків, 2018) містить у додатку дві маловідомі доповіді Шевельова «Новітня українська літературна мова з типологічного погляду» (1966) та перекладена упорядниками з англійської доповідь «Мовне внормування на Україні та його введіснення» (1976).

Слід зазначити, що тривале замовчування праць Шевельова в УРСР і кампанія дифамації, розгорнута проти нього в 1970-х роках, надає особливої ваги пошукові й оприлюдненню архівних матеріалів, дотичних до діяльності науковця. Про це свідчить опублікована в 2014 р. в Харкові збірка «Дорогою відрядяння», яку упорядкував С. Вакуленко спільно з К. Каруник. Збірка містить віднайдені в архівах усі публікації Шевельова, надруковані в періодичних харківських виданнях «Нова Україна» й «Український Засів» у 1941 — 1943 рр., що були підставою для висунутих за радянської доби звинувачень Шевельова у колаборантстві під час німецької окупації Харкова. Оприлюднення зазначених публікацій, що були популярними українознавчими розвідками, не пов'язаними з полі-

тикою, довело безпідставність звинувачень і сприяло очищенню імені видатного науковця від наклепів.

Новим словом у шевельовознавчих дослідженнях стала кандидатська дисертація К. Каруник «Юрій Шевельов як дослідник української мови», написана під керівництвом С. Вакуленка й успішно захищена 14 червня 2019 року в Харківському національному педагогічному університеті імені Григорія Сковороди.

Дисертантка обрала для вивчення найважливішу царину наукової діяльності великого українського гуманітарія — його дослідження з української мови. Хоча праці Шевельова охоплюють багато філологічних і культурологічних галузей, проте, як відомо, сам науковець вважав себе передусім мовознавцем.

Непересічну цінність і вагомість результатів дисертаційного дослідження К. Каруник зумовили два чинники — і те, що в ній уперше в українській науці здійснено системний опис та аналіз мовознавчої спадщини Шевельова, і те, що дослідниця застосувала в роботі нову для україністики методологію лінгвістичної історіографії, започатковану в 1970-х рр. і вже апробовану в західноєвропейських дослідженнях з історії мовознавства.

Зазначений напрям передбачає не лише аналіз досліджуваного доробку науковця, а й вивчення цілого комплексу питань, пов'язаних з історією формування його лінгвістичних зацікавлень, створенням мовознавчих праць та їхнім сприйняттям у наукових колах, еволюцією його ідей і концепцій, що вводить персональний здобуток у ширший науковий і суспільний контекст епохи.

Обраний для дослідження мовознавчий доробок Шевельова є складним і водночас вдячним об'єктом для застосування відповідної методики. Студії видатного славіста охоплюють багато ділянок мовознавчої науки, він працював над проблемами синтаксису, історії української літературної мови, історії діалектів, українського глотогенезу, мовної політики, сучасного функціонування й стану української мови.

Досягнення мети дослідження вимагало опрацювання маси джерел — біо- й бібліографічних документів, відгуків і рецензій, перекладів розглядуваних праць іншими мовами, коментарів і передмов до них. До аналізу авторка роботи залучила й епістолярну спадщину науковця — листування, щоденникові записи, нотатки.

Пошук архівних матеріалів дав змогу дослідниці долучити до бібліографічного списку Шевельова 21 позицію досі невідомих його публікацій з мовознавчої тематики.

Застосована в роботі новітня методологія та ретельність опрацювання джерел забезпечили повноту аналізу мовознавчих досліджень Шевельова та висвітлення його внеску до українського мовознавства. Розглядаючи кожну лінгвістичну студію вченого, К. Каруник реконструювала процес її створення та сприйняття в наукових колах. Дослідниця висвітлила історію становлення Шевельова як мовознавця, запропонувала її

періодизацію, показала розвиток його наукових зацікавлень, постання та еволюцію ідей і концепцій.

Використовуючи методику історіографічної оповіді і спираючись на солідну базу опрацьованих архівних документів, К. Каруник простежила творчий шлях Шевельова від самих його початків.

Детально, з багатьма невідомими раніше подробицями описано в другому розділі роботи історію захисту Шевельовим кандидатської дисертації «Мова і стиль поетичної лірики П.Г. Тичини» 22 травня 1939 року в Харківському університеті. Авторка не обмежилась викладом проблематики дисертаційного дослідження Шевельова, зокрема його головного висновку щодо еволюції Тичини від символістичних і фольклористичних напрямів до газетно-публіцистичного жанру, але й зробила огляд статей мовознавця, опублікованих на матеріалі дисертації.

У цьому ж розділі висвітлено таку майже невідому сторінку з науково-педагогічної діяльності Шевельова, як написання шкільних і вишівських підручників української мови. Як показала дослідниця, цей досвід мовознавець використав уже в еміграції, створивши підручник «Нарис сучасної української літературної мови», що вийшов друком у 1951 р. Можна цілком погодитися з висловленою оцінкою підручника, оприлюдненого в Україні лише у 2012 р.: «Із огляду методології книжка й сьогодні сприймається ще свіжою і багато в чому корисною, хіба що актуальний мововжиток почасти вже відбігає від мовних тенденцій, окреслених у «Нарисі».

У другому розділі роботи К. Каруник показала наукове й суспільне значення досліджень Шевельова, які стосувались мовної політики більшовиків в УРСР, зокрема виявленої ним специфіки мовного планування, що полягала у втручанні в лексичний склад і внутрішню структуру української мови з метою штучного зближення її з російською мовою. Як зазначав науковець, це впливало на типологічну структурну зміну української літературної мови з мішанодіалектної на мішаномовну.

Грунтовно розглянуто в третьому розділі історію створення фундаментальної праці Шевельова «Історична фонологія української мови», що її сам дослідник уважав «ділом свого життя». Як довела авторка, у цьому дослідженні видатний славіст розробив нові підходи до фонологічних студій і застосував їх до вивчення слов'янського глотогенезу. До надзвичайно цінних здобутків дослідження належало спростування концепції О. Шахматова, яка в радянський період стала канонічною, про спільну праруську мову для трьох східнослов'янських мов. Натомість Шевельов на основі ґрунтового аналізу пам'яток і діалектних даних дійшов цікавих висновків про перерозподіл і дальше перегрупування давніх наріч, з яких і постали три східнослов'янські мови. У зв'язку з розглядуваною працею авторка дисертації окремо зупинилась на висвітленні принципової вимоги Шевельова розглядати історію мови у межах двох осібних дисциплін — історії літературної мови та історичної діалектології.

Аналіз «Історичної фонології української мови» супроводжує огляд тематично пов'язаних з нею монографій Шевельова — «Передісторія слов'янських мов. Історична фонологія праслов'янської мови» (Prehistory of SlavicPP: The Historical Phonology of Common Slavic. HeidelbergPP: Winter, 1964) і «Проблеми походження білоруської мови» (Šerech Y. Problems in the Formation of Belorussian. [Supplement to “Word”. 1953. Vol. 9. Monograph series No. 2]. New YorkPP: Linguistic Circle of New York, 1953).

Згідно із засадничими завданнями дисертації, К. Каруник уводить розглядувані праці в тогочасний славістичний контекст, висвітлюючи рецепцію їх у західноєвропейській і американській лінгвістиці, де вони отримали переважно позитивні рецензії.

Цікаві висновки дав також проведений авторкою аналіз дотичних до шевельовської тематики праць з історичної фонетики, які з'явилися у цей же час в Україні. Як довела дослідниця, попри замовчування шевельовських студій в УРСР і заборону посилалися на них, українські мовознавці все ж використовували деякі його здобутки з історичної фонології у своїх працях.

Можна зауважити лише відсутність у цій частині третього розділу згадки про ставлення до шевельовської концепції походження трьох східнослов'янських мов тогочасного провідного американського лінгвіста Романа Якобсона. У зв'язку з цим варто було б згадати описану в есеї Шевельова «Мої зустрічі з Романом Якобсоном»² історію його конфлікту з Якобсоном, що його спричинило неприйняття з боку американського славіста концептуальних засад студії Шевельова про походження білоруської мови, яка спростовувала схему О. Шахматова.

У четвертому розділі роботи висвітлено шевельовську періодизацію побутування літературних мов на території України та його погляди на відсутність тяглості в українській історії літературних мов. Важливо, що до аналізу залучено не лише опубліковану «Історичну фонологію української мови», а й машинописний текст «До питання періодизації історії української мови», що зберігається в архіві науковця.

Цікавим є й оприлюднений на основі маловідомої розвідки Шевельова «Ukrainian» погляд мовознавця на дату започаткування нової української літературної мови. Як відомо, її відносять до появи друком у 1798 р. «Енеїди» І. Котляревського. Натомість Шевельов, як виявила дослідниця, уважав датою початку нової літературної мови 1818 рік — рік виходу в світ «Граматики малороссийского наречия» Олексія Павловського.

Багато уваги приділено в розділі й визначальній для історії розвитку літературної мови концепції Шевельова про існування в XIX — на початку XX ст. двох варіантів літературної мови — західного і східного. Дисертантка розглянула дослідження мовознавця про внесок Галичини у формування

² Шевельов Юрій. Мої зустрічі з Романом Якобсоном. Сучасність. 1994. № 12 (грудень). С. 93 — 128.

української літературної мови, перебіг його полеміки з В. Чапленком, який упереджено ставився до західноукраїнського варіанта, висвітлення Шевельовим процесів «розгаличання» української мови після приєднання Західної України до УРСР і збереження впродовж тривалого часу галицького мовного різновиду в еміграційних колах.

Як і в попередніх розділах, К. Каруник відтворила в хронологічній послідовності зародження й розвиток поглядів мовознавця на історію формування української літературної мови, які поступово концептуалізувались у переконливій, добре обгрунтованій лінгвістичній теорії.

Віднайдення в архіві науковця рукопису його лекції з історії української літературної мови, прочитаної ще в Харківському університеті в 1940 р., дало змогу встановити час запровадження Шевельовим терміна «койне» для позначення різновиду наддіалектного спільного мовлення, що становить попередній етап у процесах формування літературних мов. Історію впровадження Шевельовим у науковий обіг термінів «галицьке койне», «галицько-буковинське койне», «фольклорне койне» К. Каруник розглянула у широкому славистичному контексті, навівши, зокрема, перебіг дискусій стосовно наукового вжитку зазначених термінів на IV і V Міжнародних з'їздах славистів, а також порівнявши типологічну класифікацію хорватського мовознавця Далібора Брозовіча з класифікацією Шевельова, виділивши спільне й відмінне у запропонованих мовознавцями критеріях формування слов'янських літературних мов.

Дослідивши розпорошені в різних працях Шевельова міркування щодо теорії формування української літературної мови у поєднанні зі здобутками зарубіжних славистів у цій галузі, авторка окреслила теорію Шевельова про постання української літературної мови шляхом взаємодії і взаємопроникнення двох койне — фольклорного, яке стало основою наддніпрянського варіанта літературної мови, і міського галицького койне, базового для західного варіанта.

Проведений аналіз праць науковця з історії української літературної мови збагачує чіткою теорією недостатньо опрацьовану в українському мовознавстві проблематику формування й розвитку загальнонаціонального мовного стандарту і вводить її в порівняльний типологічний контекст з іншими слов'янськими мовами.

Підсумовуючи зазначимо, що в дисертації Катерини Карник мовознавча україністика Юрія Шевельова вперше дістала системне ґрунтовне опрацювання, що визначило чільне місце видатного гуманітарія в українській науці. Цілком переконливим є висновок авторки про спадщину Шевельова як «велетенський внесок в українське мовознавство», що «має стати обов'язковим складником у загальній системі координат наукової спільноти».

Статтю отримано 23.06.2019

L. T. Masenko

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

NEW FINDINGS IN SHEVELOV STUDIES

УДК 811.161.2'373.46

К.Г. ГОРОДЕНСЬКА

Інститут української мови НАН України, м. Київ

УКРАЇНСЬКА ЛІНГВОДИДАКТИЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ І СУЧАСНИЙ ФАХОВИЙ ДИСКУРС

Рецензія на: **Омельчук Сергій. Сучасна українська лінгводидактика: норми в термінології і мовна практика фахівців.** Київ, 2019

Термінологія української лінгводидактики з 90-х рр. ХХ ст. формується в нерозривному зв'язку з розвитком національної лінгводидактики, що зумовлено насамперед розширенням теоретичних і практичних напрямів наукових досліджень із теорії та методики навчання української мови, а також з активним розвитком, передусім унормуванням, української літературної мови. Увагу дослідників привертає лінгводидактична термінологія з погляду нормативності, тобто відповідності літературним нормам і мовним традиціям творення термінів. Формуванню лінгводидактичного терміноапарату та його використанню у професійній сфері присвячено монографію Сергія Омельчука «Сучасна українська лінгводидактика: норми в термінології і мовна практика фахівців», що нещодавно побачила світ. Це, безперечно, одна з актуальних проблем у контексті становлення галузевих терміносистем сучасної української літературної мови.

Автор ґрунтовно проаналізував творення та вживання термінів лінгводидактики, критично оцінив їхню нормативність, ретельно простежив дотримання граматичних, словотвірних, орфографічних, лексичних, стилістичних та інших норм у різних видах лінгводидактичного дискурсу: теоретичних працях, дисертаційних роботах із методики

© К.Г. ГОРОДЕНСЬКА, 2019

викладання української мови, професійному мовленні сучасних учителів-словесників, учнівських науково-дослідницьких роботах з української мови та в сертифікаційних роботах з української мови у форматі ЗНО. Об'єктивності оцінювання пропонованих однослівних термінів і термінів-словосполучень посприяло широке опертя авторського аналізу на ідеї академічної лінгвоукраїністики. Підґрунтям для випрацювання рекомендацій щодо внормування лінгводидактичної термінології послуговували розвідки українських мовознавців першої половини ХХ ст.: О. Курило, І. Огієнка, О. Синявського, М. Наконечного, Ю. Шевельова та ін. Виняткового значення надано новітнім ідеям дослідників академічної лінгвоукраїністики, зокрема І. Вихованця, К. Городенської, Л. Колібаби, Т. Коць, П. Селігея та ін. У цій монографії враховано також здобутки української мовознавчої науки, викладені у працях Б. Антоненка-Давидовича, В. Винницького, А. Загнітка, Є. Карпіловської, Н. Клименко, О. Лаврінець, Л. Мацько, В. Німчука, В. Олексенка, В. Пілецького, О. Пономарева, М. Степаненка, І. Фаріон, і слушні рекомендації фахівців інших галузей знань (М. Гінзбурга, С. Вакуленка).

С. Омельчук добре обізнаний (це засвідчують проаналізовані підходи) з усіма відомими в українському мовознавстві настановами та намаганнями використовувати питомі, а не чужомовні, зразки словотворення, граматичні форми слів, лексичні одиниці. Чимало місця відведено в монографії реферуванню думок українських мовознавців із приводу творення та вживання віддієслівних іменників із суфіксами **-нн-(-я)**, **-тт-(-я)**, **-к-(-а)** та **нульовим суфіксом**, розмежуванню спільнокоренових віддієслівних іменників за видовою ознакою, транспонованою від їхніх твірних дієслів, що характерно для української мови, уживанню дієприкметників активного стану і віддієслівних прикметників із суфіксом **-льн-** у ролі означального компонента термінних словосполучень, використанню збірних числівників з іменниками середнього роду та ін. Обґрунтовано також заміну прийменника *через* у складі термінних словосполучень *писати через дефіс*, *написання через дефіс* прийменником *з*, схарактеризовано поняттєву співвіднесеність термінних словосполучень *робота з текстом* і *робота над текстом* та визначено умови їх використання.

Узагальнивши різні думки і зробивши суголосні з академічними рекомендаціями висновки про нормативність творення термінів, автор критично простежив дотримання рекомендованих норм у сучасному українському лінгводидактичному дискурсі, зокрема в монографіях, дисертаціях, у навчально-методичних працях із лінгводидактики: підручниках, навчальних посібниках, робочих зошитах тощо, і констатував порушення багатьох із цих норм, що дає підстави читачеві визнати певну довільність у формуванні лінгводидактичної термінології.

У запропонованих семантичних класах девербативів, використовуваних у науковій літературі з лінгводидактики, С. Омельчук, услід за деякими дослідниками, виокремив назви опредметненого процесу, тлумачення якого відрізняється від того, що узвичаєне в сучасному мовознавстві,

бо воно охопило і назви опредметнених дій, утворених від дієслів зі значенням тривалої в часі дії. До назв опредметненого процесу потрапили й ті, що корелюють із дієсловами на означення не тривалих у часі дій (в автора — процесів), пор.: *перевірка* від *перевірити*, але *перевіряння* від *перевіряти*; *підготовка* від *підготувати*, але *готування* від *готувати*; *постановка* від *поставити*; *заміна* від *замінити*, але *замінювання* від *замінювати*; *розподіл* від *розподілити*, але *розподіляння* від *розподіляти* та ін. Тут би доречно було критично оцінити (що автор робив в інших місцях свого дослідження) нормативність деяких із таких назв, зокрема тих, що є виразними кальками з російської мови, наприклад *постановка мети й завдань уроку* (с. 80), і запропонувати нормативні українські відповідники, пор.: **визначення мети й завдань уроку**.

Логічним продовженням аналізу проблем сучасної української лінгводидактичної термінології вважаємо характеристику фахового мовлення вчителя-словесника, у якій чільне місце відведено аналізу рівня володіння українською літературною мовою та проблемам використання мовознавчої термінології. З'ясовано типові порушення норм наголошування слів і лінгвістичних термінів, серед яких неправильне наголошення іменників жіночого роду першої відміни і чоловічого роду другої відміни, поєднаних із числівниками **два, три, чотири** або із складеними числівниками, що закінчуються цими числівниками, неправильне вживання закінчень родового відмінка іменників чоловічого роду другої відміни однини, численні порушення лексичних, словотвірних та граматичних норм. Оцінивши позитивно використання лінгвістичної та методичної термінології, автор заперечив уживання терміна *м'який знак* і обґрунтував правильність терміна *знак м'якшення*, на чому він наполягав і раніше. Принагідно зазначимо, що його в цьому підтримав Інститут української мови НАН України.

У монографії виокремлено проблему нормативності культури мовлення в учнівських науково-дослідницьких роботах з української мови, що передбачає з'ясування рівня мовної культури наукових робіт учнів — членів МАН, передусім дотримання літературних норм, що віддзеркалює також і правильність уживання мовознавчої термінології. Серед неправильно вжитих термінів автор подав **категоріальне значення слова** замість **категорійне значення слова**, **мислительні процеси** замість **мисленнєві процеси**, **понятійний апарат** замість **поняттєвий апарат**, **характерологічні особливості** замість **характерні особливості** та ін. Проте очевидним і незаперечним є те, що типові порушення лексичних, граматичних, орфографічних, стилістичних та інших норм в учнівських науково-дослідницьких роботах з української мови переважно спільні з такими самими порушеннями літературних норм в інших видах лінгводидактичного дискурсу. Саме тому важливо наголосити у висновках на відповідальності науковців, методистів, учителів-словесників за дотриманням норм української літературної мови у словотворенні, термінотворенні, уживанні лексичних одиниць, граматичних форм та синтаксичних конструкцій, оскільки

від цього залежить і нормативність лінгводидактичної термінології, і рівень культури професійного мовлення.

Підтримую зміни, що їх запропонував автор до мовного оформлення сертифікаційних робіт з української мови у форматі ЗНО. Вони стосуються насамперед нормативного вживання мовознавчих термінів в умовах тестових завдань, зокрема він вимагає замінити термін *м'який знак* на термін *знак м'якшення*, *маленька буква (літера)* на *мала буква (літера)*, *підрядне речення* на *підрядна частина* (пор.: *складнопідрядне речення з підрядною означальною частиною*).

Важливо також, щоб зміст сертифікаційних робіт з української мови у форматі ЗНО відбивав нові тенденції та зміни у вживанні синтаксичних конструкцій, морфологічних одиниць тощо. На жаль, у тестових завданнях досі переважають різні типи пасивних конструкцій. Зваживши на нові тенденції, визначені в українській теоретичній і прикладній граматиці, С. Омельчук пропонує замінити: 1) пасивні конструкції з дієсловами на *-ся* на інфінітивні речення зі складеним головним компонентом, до структури якого входить модальне слово *можна*; 2) двоскладні речення зі складеним іменним присудком, утвореним пасивним дієприкметником і формою зв'язки *бути*, на односкладні речення із предикативними формами на *-но*, *-то*; 3) розщеплені присудки на однослівні дієслівні, з-поміж яких виняткового значення надано дієсловам із префіксом *у-* та суфіксом *-и-*, які реактуалізовано в сучасному українському словотворенні та вжитку; 4) власне-кількісні числівники, поєднані з іменниками середнього роду, на збірні числівники.

Дослідивши використані типи синтаксичних конструкцій у 28 умовах тестових завдань сертифікаційних робіт з української мови за 2013 — 2018 рр., автор запропонував узагальнювальну таблицю, за якою 60% становлять умови у формі односкладних речень, третину — двоскладних речень і 10% — складнопідрядних речень. Це перша спроба визначити граматичну організацію умов тестових завдань з української мови у форматі ЗНО.

Матеріали монографії будуть корисними для написання нових теоретичних і методичних праць лінгводидактичного спрямування, укладання словників із сучасної лінгводидактики, створення підручників, навчальних посібників, методичних рекомендацій, а також можуть бути використані у практичній діяльності лінгводидактів і вчителів-словесників.

Монографію С. Омельчука «Сучасна українська лінгводидактика: норми в термінології і мовна практика фахівців» адресовано фахівцям у галузі лінгводидактики, аспірантам, магістрантам, студентам-філологам, а також учителям української мови й літератури. Винятково важливе теоретичне і практичне значення мають сформульовані ідеї та рекомендації щодо внормування лінгводидактичної термінології відповідно до корекцій та змін, унесених до літературних стандартів української мови. Вони, безперечно, зацікавлять і мовознавців, передусім тих, які досліджують і внормовують лінгвістичну термінологію.

Рецензію отримано 24.09.2019

K.H. Horodenska

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

UKRAINIAN LINGUODIDACTIC TERMINOLOGY
AND PRESENT PROFESSIONAL DISCOURSE

Review of: *Omelchuk, S.* (2019). Modern Ukrainian linguistic didactics: terminological norms and speech practice of specialists. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House

УДК 811.161.2'366

Н.М. Костусяк, О.Г. Межов

Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки, м. Луцьк

СИСТЕМНО-СТРУКТУРНА ОРГАНІЗАЦІЯ МОРФОЛОГІЧНОГО РІВНЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ: ФУНКЦІЙНО-КАТЕГОРІЙНИЙ ВИМІР

Рецензія на: **І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська,
А.П. Загнітко, С.О. Соколова. Граматика сучасної
української літературної мови. Морфологія. Київ,
2017**

Новітню українську граматику вирізняє різноманіття вивчених моделей опису мовних одиниць і категорій, своєрідність стратегій їхньої інтерпретації, оригінальні ракурси вивчення, новаторство ідей, деяке відмежування від утворюваних упродовж радянського періоду шаблонів студіювання тощо. Зазначені орієнтири дали змогу науковцям поставити й розв'язати низку складних завдань, посприяли панорамності, глибині й комплексності дослідження граматичного ладу сучасної української літературної мови. Запорукою об'єктивності й формулювання продуктивних узагальнень послуговували також функційні, антропоцентричні, комунікативно-прагматичні акценти. Суголосність із такими аспектами характерна для праць багатьох відомих українських лінгвістів, зокрема І.Р. Вихованця, К.Г. Городенської, М.Я. Плющ, А.П. Загнітка, С.О. Соколової, М.В. Мірченка та ін. Сповідуваний ними функційно-категорійний формат вивчення граматичної системи й структури української мови цілком закономірно одержав перспективу переміщення із суто наукової площини в науково-навчальну. Вища

© Н.М. КОСТУСЯК, О.Г. МЕЖОВ, 2019

філологічна школа давно потребувала нового академічного видання, за висловленням К.Г. Городенської, «цілісного, щонайповнішого опису морфологічної системи української мови першого п'ятнадцятиріччя ХХІ століття, який би узагальнив напрацювання академічної та вишівської науки, відповів на запити сучасної граматики» (с. 14). На реалізацію цих та низки інших завдань спрямована колективна праця «Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія», що містить «ґрунтовний опис морфологічної системи та структури української літературної мови на апробований у сучасній лінгвоукраїністиці концепції функційно-категорійної граматики, теоретичні засади якої запропонував І.Р. Вихованець та розвинули його учні й послідовники» (с. 14). Вона становить симбіоз надбань минулого та лінгвістичного досвіду сьогодення. Відповідно до послідовності впорядкування матеріалу рецензоване видання значною мірою схоже до інших підручників та посібників із морфології, оскільки інформує про частиномовні класи слів, категорійні, парадигматичні й дериваційні особливості змінних лексем тощо, але з огляду на продумане й коректно сформульоване змістове наповнення воно новітнє.

У розділі «Основні питання морфології» І.Р. Вихованець досить панорамно схарактеризував предмет морфології та морфологічні одиниці, серед яких статусу центральності надав слову. Переоцінюючи висунуті раніше постулати й фахово збалансувавши деякі дискусійні питання, науковець указав на переваги гетерогенної класифікації частин мови, що поєднує семантичні, морфологічні, синтаксичні, а для похідних слів — і словотвірні параметри, запропонував власний алгоритм їхнього вивчення, наголосив на дієслівно-іменниковому граматичному типі української мови. Рецензоване видання вирізняє дещо інша, ніж у попередніх лінгвістичних працях, диференціація мовних одиниць, а подекуди й новий термінологічний інструментарій. У праці виділено й схарактеризовано п'ять частин мови — іменник та дієслово як центральні, прикметник, числівник та прислівник як периферійні. Студіювання кожного з них на тлі всього обширу міжчастиномовної взаємодії дало змогу дещо модифікувати процедуру дослідження й розмежувати ступені та різновиди переходу класів слів. Крім терміна *граматичне значення*, до обігу залучено поняття *грамема*. Виваженість й об'єктивність класифікаційної моделі також забезпечує виокремлення нечастиномовних одиниць, до яких зараховано слова-морфеми та слова-речення. Задекларованої в першому розділі концепції послідовно дотримано в усій праці.

Відповідно до традиційно усталеної структури науково-навчальних видань із морфології опис усієї частиномовної системи очолює іменник, який розглянуто крізь призму семантичного, морфологічного, синтаксичного та словотвірного рівнів. Такий формат студіювання забезпечив теоретичну глибину цього розділу й послугував підставою для виформування чітко окресленої категорійної спеціалізації вказаної групи слів. Зосередимо увагу на перевагах «Граматики сучасної української літературної мови. Морфології». По-перше, інформаційний простір про імен-

ники доповнено їхньою диференціацією на непередикатні, передикатні та передикатно-непередикатні семантичні класи, а також групою займенникових одиниць. По-друге, аргументаційно виразнішим, ніж в інших підручниках, постає опис категорійного апарату аналізованих слів: окрім роду, числа й відмінка, субстантиви позиціоновано у зв'язку з категорією істот / неістот. Розгляд іменникової категорійної системи в ракурсі корелятивності / некорелятивності та словозмінності / класифікаційності вможливив кваліфікацію відмінка як послідовно корелятивної й абсолютно словозмінної категорії, числа як непослідовно корелятивної та в переважному вияві словозмінної, роду й істот / неістот як некорелятивних і класифікаційних категорій. Аргументаційно виразним вважаємо міркування про морфолого-синтаксичний статус відмінка та його структурування сімома рангово організованими морфологічними грамемами, у формально-синтаксичну, семантико-синтаксичну та комунікативну інтерпретацію яких вдало вплетено інформацію про семантичні відмінки, що «збігаються із субстанційними синтаксемами — суб'єктною, об'єктною, адресатною, інструментальною та локативною» (с. 88). Панорамну репрезентацію граматичного простору іменника увиразнює акцентування на категорії особи, яка «має повний вияв у займенникових іменниках» (с. 81), та валентності, притаманній похідним субстантивам і транспонованій від твірних одиниць. Осмислення специфіки іменників посприяло розгляду їх у площині словозміни. Перевагу цього фрагмента рецензованої праці вбачаємо в розмежуванні двох основних парадигматичних типів — іменникового, що об'єднує чотири відміни, та прикметникового. Першу відміну доповнено субстантивами із суфіксом *-ищ-* і закінченням *-е* (*бабище, бородище*). Абсолютно виправданим із позицій функційно-категорійного підходу вважаємо виділення нульової відміни, репрезентанти якої структурують чотири повні та дві неповні парадигми. У три парадигматичні типи об'єднано множинні іменники. На нашу думку, значно полегшать сприйняття теоретичного матеріалу запропоновані зразки відмінювання іменників, серед яких, окрім зазначених різновидів, осібно схарактеризовані різновідмінювані субстантиви.

Науково переконливою вважаємо кваліфікацію прикметника як периферійної частини мови, що вияскравлює словозмінний характер його морфологічних категорій та формально-синтаксична, семантико-синтаксична й комунікативна спеціалізація вказаних слів. Органічним у цьому розділі є осмислено-виважений аналіз первинних і вторинних прикметників, до яких зараховано віддієслівні деривати (у традиції дієприкметники), а також займенникових прикметників. Перевагу рецензованого видання вбачаємо у кваліфікації відмінкової системи зазначеного частини мовного класу як семикомпонентної. Переконливість авторської позиції увиразнює докладний опис розгалуженої системи словотвірних категорій прикметника та міжрівневої (морфолого-синтаксико-словотвірної) категорії ступенів порівняння.

За оригінальністю витлумачення не поступається іншим частинам мови числівник — периферійний клас слів, «що називає означену чи неозначену кількість предметів та абстрактне число і виражає це категорійне значення кількості в морфологічній категорії відмінка за обмеженого функціонування категорій роду і числа» (с. 318). Подана дефініція дещо порушує усталену схему визначень частиномовних класів слів, оскільки не інформує про синтаксичну роль аналізованих слів. Проте, на нашу думку, таке формулювання цілком аргументоване, адже числівник «не має своєї синтаксичної функції, абсолютно відмінної від синтаксичних функцій інших частин мови» (с. 320). У рецензованій праці його виділення вмотивоване передусім наявністю специфічного категорійного значення кількості та реалізацією квантитативної й нумеративної функцій. Цінними вважаємо спостереження, пов'язані з витлумаченням аналізованих слів у зв'язку з морфологічною категорією істот / неістот та новітньою семікомпонентною відмінковою системою. Істотно не відрізняється від поданих в інших працях такого типу докладна типологія відмінкових парадигм числівників. Проте зорієнтованість на динамічні зрушення в мовній системі послугували основою для того, що в родовому, давальному та місцевому відмінках числівникові форми із закінченнями *-ох*, *-ом* подано першими, а їхні формальні варіанти з флексією *-и* перебувають на другому місці (йдеться про групу *п'ять* — *тридцять*, *п'ятдесят* — *вісімдесят* та неозначено-кількісні числівники на *-надцять* та *-десять*: *стонадцять*, *кількадесят*): Р. *п'ять-ох* і *п'ят-и*; Д. *вісімдесят-ом* і *вісімдесят-и*. Глибокий за змістовим наповненням параграф про займенникові числівники, структуровані вказівними (*стільки*, *стільки-но*), питальним (*скільки?*), відносним (*скільки*), неозначеними (*скільки-небудь*, *скількись*, *хтозна-скільки*), заперечним (*ніскільки*) й ототожнювальним (*стільки ж*) різновидами.

Беззаперечний здобуток рецензованого видання — розділ «Дієслово», у якому у докладній формі відомості про категорійну специфіку цієї частини мови, із належною повнотою схарактеризовано її синтаксичний потенціал. Доскіпливе переосмислення висунутих раніше наукових постулатів дало змогу створити нову типологію аналізованих мовних одиниць: у праці, окрім морфологічних (власне-дієслів), вирізняє синтаксичні й аналітичні дієслова. Аргументаційно виразною вважаємо класифікацію дієслівних утворень. Акцент на змістовій амплітуді, вияві категорійних ознак та різному ступені закріплення предикативної функції спонукав до виділення їхніх чотирьох різновидів: дієвідмінюваного дієслова, специфічного міжчастиномовного утворення — інфінітива, предикативних форм на *-но*, *-то* й аналітичних форм дієприкметника, що «вживаються в позиції дієслівного присудка, у яку потрапляють за допомогою морфем-зв'язок» (с. 375). Дотримання чітко окреслених принципів студювання лягло в основу вилучення з класифікаційної моделі традиційно зарахованих до неї дієприкметників та дієприслівників, синтаксично спеціалізованих відповідно на атрибутивний та адвербіальний по-

зиціях. Рецензоване видання вирізняє з-поміж інших праць продумана систематизація категорійного апарату. Нам імпонує запропонована диференціація морфологічних категорій на власне-дієслівні й невластиві-дієслівні. Новий міжрівневий (морфолого-словотвірний-синтаксичний) статус одержали перехідність / неперехідність і стан, а також вид — власне-дієслівна морфологічна категорія мішаного, словозмінно-словотвірного типу. Позитивної оцінки заслуговує опис транспозиційного потенціалу часових і способових форм. Видається логічним трактування категорії способу як чотирикомпонентної, структурованої грамами умовного, наказового, спонукального й бажального способів. Досить розлого схарактеризовано категорію родів, або способів дієслівної дії. Важливим для осмислення категорійної спеціалізації дієслова вважаємо докладний опис його валентного потенціалу. Позитивно, що автори не оминули увагою цієї категорійної величини, зацентрували на її міжрівневому, семантико-синтаксичному характері, лівобічному та правобічному різновидах, валентних класах дієслів.

Ємний спектр питань охоплює розділ «Прислівник», присвячений найпериферійнішій одноформній, морфологічно безкатегорійній частині мови. Схвально оцінюємо запропонований у цій частині видання розподіл прислівників на синтетичні, або морфологізовані, та аналітичні, або неморфологізовані чи прийменниково-відмінкові, що увиразнює тісну взаємодію семантичного, морфологічного й синтаксичного мовних рівнів. Досить репрезентативною є інформація про займенникові прислівники, за основу виділення яких узяті передусім функційно-синтаксичний критерій. Їхня класифікаційна сітка нараховує вісім різновидів: вказівні, питальні, відносні, неозначені, атрибутивні, атрибутивно-присвійні, узагальнювальні (стверджувально-узагальнювальні й заперечно-узагальнювальні), ототожнювальні займенникові прислівники. Цілісність і багатоаспектність студіювання всіх прислівникових одиниць забезпечує їхня семантико-синтаксична диференціація. На переконання К.Г. Городенської, цей частиномовний клас слів формує два основних (означальні й обставинні прислівники) та два неосновних (прислівники способу дії та модальні прислівники) розряди. Дериваційний зв'язок із прикметниками став підґрунтям того, що до сфери означальних, крім якісно-означальних та прислівників міри й ступеня, потрапили просторові (*високо, низько, далеко, глибоко*) й часові (*рано, довго, пізно*) мовні одиниці, які поєднують ознаки означальних та обставинних прислівників. Додільність студіювання аналізованих слів у межах цієї групи також підтверджує їхня здатність реалізувати категорії суб'єктивної оцінки, ступенів порівняння, виражати недостатній та надмірний вияви вторинної ознаки. Зорієнтованість на весь спектр класифікаційних параметрів означальних прислівників дав змогу виділити їхній якісно-відносний різновид, структурований мовними одиницями, утвореними від відносних прикметників, «характеризують ознаку через її відношення до якогось об'єкта чи середовища, <...> закріплені за передприкметниковою

позицією» (с. 515), хоч подекуди й підпорядковані іншим частинам мови, наприклад: *гіпотетично, генетично, суспільно, соціально, історично*. Доволі виструнченою видається поглиблена класифікація обставинних прислівників, до яких зараховані прислівники місця та напрямку, часу, причини, мети, умови й допустовості. Принагідно зазначимо, що двох останніх різновидів науковці зазвичай не виділяють. Акцентування на категорійних особливостях дієприслівника вможливило його кваліфікацію як віддієслівного обставинного прислівника. Різновекторість студіювання слів цієї частини мови забезпечив опис їхніх первинних (детермінантного, прислівного некерованого та прислівного керованого другорядних членів речення) і вторинних (присудка, головного члена односкладного речення, підмета, присубстантивного компонента та позбавленої самостійної синтаксичної ролі одиниці в разі транспонування її до нечастиномовної сфери) формально-синтаксичних функцій.

Концептуально новими є кваліфікація та класифікація мовних одиниць, традиційно поіменованих службовими частинами мови. Виразний акцент на їхньому функційному призначенні реалізувати семантику відношень, здатності оформлювати синтаксичні зв'язки та семантико-синтаксичні відношення й морфемній нечленованості спонукав до надання їм статусу аналітичних синтаксичних морфем. Чіткість дефінування прийменників, сполучників і часток забезпечила зорієнтованість на те, що «в їхньому складі є похідні одиниці, які ще зберігають тісний зв'язок зі своїми повнозначними словами» (с. 595). Така всеохопність студіювання посприяла кваліфікації їх як службових слів-морфем. Послідовне дотримання обраних принципів опису дало змогу виявити слівно-морфемні ознаки й у зв'язках. У виданні значно поглиблено класифікацію прийменників за походженням, укладено типологію вторинних одиниць цього різновиду й схарактеризовано способи їхнього творення, зокрема препозиціоналізацію, перерозклад в адвербіальному комплексі, «нарошення», що є вагомим здобутком рецензованого дослідження. Опертя на протиставлення контактність — дистантність та динамічність — статичність послугувало основою для вирізнення й ґрунтовного аналізу трьох основних семантичних груп прийменників: просторових, часових, логічних.

Імпонує нам виструнчена класифікація сполучників. Керуючись ознакою непохідності / похідності, К.Г. Городенська вмотивувала їхній розподіл на первинні та вторинні, а з огляду на функційне призначення, окрім традиційно виділюваних сурядних і підрядних, розмежувала слова-морфemi сурядності-підрядності та підрядності-сурядності. Важливо, що дослідниця не тільки подала реєстр сполучників, які входять до кожної з груп, але й розглянула їх на тлі формально-граматичної, семантико-синтаксичної та власне-семантичної організації речень. Глибиною та скрупульозністю позначена класифікація підрядних сполучників, пов'язана з різними типами підрядного зв'язку: підрядним детермінантним, підрядним прислівним та підрядним кореляційним. Органічним допов-

ненням до вказаної схеми студіювання вважаємо інформацію про спеціалізовану й транспозиційну сферу сполучникових одиниць.

Чіткість аргументації та інформаційна вичерпність характерні для опису часток. Переконливо звучать міркування про те, що поширений у науковій парадигмі їхній різнофункційний аналіз, за якого акцентовано на підсилювально-видільній, модальній, емоційно-експресивній, слово- та формотворчій функціях, не сприяє усвідомленню цих одиниць як єдиного класу. Оптимальним для визначення кваліфікаційно-класифікаційних параметрів часток визнано комунікативний підхід. Його переваги підтверджує розвиток «теорії актуального членування речення, що має безпосередній вихід у комунікативний синтаксис» (с. 708). На основі зазначеного аспекту простудійовано частки як засоби формування розповідних, питальних, спонукальних і бажальних комунікативних типів речень, також зацентовано на їхньому призначенні увиразнювати тему чи рему, тобто на ознаках комунікативної актуалізації. Комплексність і з'ясування всіх диференційних параметрів аналізованих слів-морфем забезпечує їхній розгляд у площині первинності (непохідності) / вторинності (похідності). Обґрунтовано вважаємо диференціацію вторинних часток. З огляду на їхню частиномовну співвіднесеність розмежовано відприслівникові, відсполучникові, відзайменникові й віддієслівні різновиди цих одиниць.

На тлі спорідненості з іншими словами-морфемами та низці відмінних від них ознак схарактеризовано зв'язки, які розподілено на власне- та невласне-зв'язки, або напівзв'язки. Подану класифікацію доповнено розрядом контекстуальних дієслів-зв'язок — повнозначних дієслів «зі значенням стану, дії або процесу, що лише в певному контексті формально та функційно уподібнюються до власне-зв'язки *бути*, рідше — *становити* чи до невласне-зв'язок *стати* / *ставати*, *зробитися* у формі минулого чи майбутнього часу» (с. 729). Ідея різновекторної інтерпретації зумовила визначення ролі всіх цих одиниць у формуванні синтаксичних дієслів, їхнього категорійного оформлення, особливостей моделювання іменного (іменникового, прикметникового (дієприкметникового), числівникового й інфінітивного) та прислівникового складених присудків чи головних членів односкладних речень.

На принципах новітньої функційно-категорійної концепції побудована інтерпретація слів-речень, які «виконують комунікативну функцію в нерозчленованій формі» (с. 732) і виявляють своєрідну функційно-семантичну палітру. Їхня класифікаційна модель побудована на двох ознаках: 1) характері співвіднесеності із судженням, що лежить в основі розмежування слів-речень, безпосередньо та опосередковано пов'язаних із ситуаціями позамовного світу; 2) лексико-граматичному вираженні, відповідно до чого розмежовано вигук-речення, звуконаслідувальні слова-речення, частки-речення. «Окремий різновид часток-речень становлять модальні слова-речення згоди і незгоди, оскільки вони значеннєво прилягають до стверджувальних і заперечних часток-речень» (с. 733).

Загалом «Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія» — ґрунтовна й новаторська праця, що задовольняє сучасні потреби лінгвістичної науки. Окрім послідовно сповідуваної новітньої функційно-категорійної концепції, її вирізняє доступна та водночас належна аргументація теоретичних положень, свіжа й об'єктивна інтерпретація морфологічних одиниць, їхніх диференційних ознак та функцій, зорієнтованість на мовний динамізм. Значно полегшить сприйняття поданого в рецензованому виданні матеріалу виділення спеціальним шрифтом найважливіших понять, їхнє дефінування та обов'язковість різностильового ілюстративного матеріалу. Позитивно вражає сумлінність і творчий підхід авторського колективу, його вміння не тільки узагальнити здобутки української лінгвістичної школи, а й удокладнити їх новими відомостями та власною інтерпретацією. Переконані, що праця заактивізує науково-пошукову та навчальну діяльність усіх, хто вивчає рідну мову й популяризує її в українському комунікативному просторі.

Рецензію отримано 24.09.2019

N.M. Kostusiak, O.G. Mezhov

Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk

SYSTEM-STRUCTURAL ORGANIZATION OF THE MORPHOLOGICAL
LEVEL OF MODERN UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE:
FUNCTIONAL AND CATEGORY SURVEY

Review of: *Vychovanets, I.R., Horodenska, K.H., Zahnitko, A.P., Sokolova, S.O.* (2017). The grammar of modern Ukrainian language. Morphology. Kyiv: Dmitry Burago Publishing House

УДК 373:81'272](477)"201"(02)

Г.М. Яворська

Національний інститут стратегічних досліджень, м. Київ

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ ПОРТРЕТ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ

Рецензія на: **Данилевська О.М. Українська мова в українській школі на початку ХХІ століття: соціолінгвістичні нариси.** Київ, 2019

Шкільна освіта посідає особливе місце в трансляції механізмів культурної спадковості. Вона закладає основи суспільних конвенцій, формує розвинуту систему навичок соціальної поведінки, включно із соціально прийнятними нормами і правилами мовного вжитку. Регулювання мовних ситуацій у сучасному світі передбачає застосування заходів цілеспрямованого впливу на мову шкільної освіти, що є одним із головних важелів для впровадження мовно-планувальних цілей.

Водночас школа, за своєю сутністю, належить до однієї з найконсервативніших інституцій. Попри стрімкі й радикальні зміни соціального контексту та активне реформування мовної освіти, сучасна українська школа, відбиваючи й стимулюючи зміни мовної дійсності, частково зберігає та відтворює поведінкові моделі періодів, що відійшли в минуле.

Праця О.М. Данилевської пропонує перше в соціолінгвістичній науці ретельне й багатовимірне дослідження реальної мовної ситуації в українських школах, проведене на основі великого обсягу емпіричних даних. Ідеться насамперед про результати аналізу даних масового опитування, отриманого в межах проекту Фонду Фольксваген, адже відомо, що такі опитування годі здійснити без наявності

© Г.М. ЯВОРСЬКА, 2019

відповідних коштів. А також дослідження методом фокус-груп, який останнім часом дедалі ширше використовується в соціолінгвістичних дослідженнях.

Однак наявність фінансової підтримки сама по собі не гарантує отримання науково значущих результатів — вона лише уможливорює отримання необхідних даних, які далі потребують трудомісткої й грамотної обробки, що її, згідно з метою і завданнями свого дослідження, здійснила авторка праці. Крім того, вона проводила цільове анкетування серед школярів і вчителів, вивчала шкільні нормативні документи, і, головне, спостерігала й напружено думала, зіткнувшись із парадоксами функціонування мов у сучасній українській школі.

Головний парадокс спостережень, відбитий і проаналізований у книзі, полягає в невідповідності статистичних параметрів, тобто формальних показників, що залежать від мовної політики держави, реальній мовній практиці в українських школах. Показник кількості шкіл з українською мовою навчання в Україні в 2018 — 2019 навчальному році досяг 92%, однак «шкільна» мовна поведінка вчителів та учнів у більшості регіонів не є монолінгвальною. Переважно цей розподіл стосується мови уроків, які проводяться головним чином, але не суцільно, українською, і мови неформального спілкування російською на перервах і в позаурочний час. Тобто формальне співвідношення на користь української не відповідає співвідношенню української і російської мов у мовній поведінці.

Авторка усвідомила у зв'язку з цим потребу використання у своєму дослідженні і кількісних, і якісних даних. Це поєднання дозволило їй дійти обґрунтованих висновків про сутнісні ознаки реальної мовної ситуації в українських школах, ураховуючи чинник її регіональної варіативності, а також запропонувати власну інтерпретацію отриманих результатів, висунувши припущення про збереження «посттоталітарних» моделей в українській шкільній освіті, спричинене, зокрема, неефективністю державної культурної політики, якій, від моменту здобуття незалежності, приділяють надто мало уваги.

Книжка Оксани Данилевської містить чотири основних розділи, крім передмови, яка вводить читача у загальну проблематику, і післямови, що подає узагальнені висновки проведеного дослідження. Продумана структура монографії дає авторці змогу докладно розглянути й описати різні аспекти свого предмета. Кожний розділ — це певна зміна ракурсу, завдяки чому картина мовної ситуації в сучасній українській школі постає яскравою й нетривіальною.

У першому розділі «Мовна ситуація як об'єкт соціолінгвістики» розглянуто поняття мовної ситуації, цілком звичного для соціолінгвістичних досліджень, проте такого, що справді потребує уточнень при застосуванні для дослідження освітніх практик. Авторка приділяє досить уваги класичній праці Чарлза Фергюсона «Диглосія» (1959), оскільки запропоноване в цій статті розрізнення між мовними ситуаціями білінгвізму та диглосії виявилось релевантним для мовної ситуації в Україні загалом

і для мовної ситуації в сучасній українській школі зокрема, як свідчить про це рецензована праця. Справді, ситуації вживання на уроці української, а на перервах російської мов цілком корелюють із прикладами з праці Фергюсона про розподіл уживання літературної арабської і діалектів у навчальних ситуаціях.

Водночас ці нові для мовної ситуації в Україні елементи диглосії вказують на підвищення статусу української мови і зниження престижу російської. Хоча, як свідчить аналіз у наступних розділах, ситуація з престижністю подекуди має вигляд суперечливої й неоднозначної, однак загальна тенденція саме така.

У першому розділі дослідниця також простежує нині вже не завжди помітний зв'язок сучасних праць українських науковців із досить вторинними за змістом соціолінгвістичними працями російських дослідників радянського періоду, які, однак, сприяли, на її думку, поширенню терміна «мовна ситуація» на т. зв. «пострадянському просторі».

У цьому розділі міститься чітке обґрунтування авторської методики дослідження, яка базується «на аналізі кількісних, якісних та оцінних характеристик взаємодії української та російської мов у мовному середовищі сучасних шкіл» (с. 43). Докладний перелік численних і різножанрових писемних та усних джерел, використаних у дослідженні, разом із чіткістю теоретико-методологічних настанов, засвідчують достовірність отриманих результатів.

Другий розділ «Мовна ситуація у сфері шкільної освіти за результатами масового опитування» присвячено аналізу даних соціолінгвістичного опитування, проведеному з увагою до всіх деталей. Простежено невідповідність статистичних даних і реальної мовної ситуації в українській школі. Ця теза отримує в розділі ґрунтовне й переконливе висвітлення. Особливий інтерес становить аналіз оцінних характеристик ситуації в освіті, зокрема в сільських і міських школах (висновок про тенденцію до вирівнювання ситуації за показником «місто» — «село»), а також із варіюванням показника належності до певної вікової групи. Детально розглянуто ставлення до мови освіти залежно від мови спілкування.

Що ж до загального висновку розділу з результатами масового опитування, то, на думку авторки, вони «дають підстави припускати, що перспективною для України може бути гнучка модель застосування мов у системі шкільної освіти, що передбачає, з одного боку, чіткість і послідовність щонайширшого використання державної мови, а з іншого — створення можливостей з вивчення різних мов, зокрема й російської, як навчальних предметів» (с. 164).

Розділ третій «Мовна ситуація в українській шкільній освіті крізь призму мовної поведінки школярів» сфокусований на ознаках мовної поведінки. Тут подано корисний нарис щодо мовної поведінки в соціолінгвістичних дослідженнях, оскільки в цьому випадку маємо справу з досить складним і майже невловимим об'єктом, що підлягає впливові різномірних чинників.

Матеріали спостережень за мовною поведінкою підлітків дають авторці змогу побудувати оригінальну типологію їхньої поведінки за рівнем мовної адаптації (з урахуванням чинника мови родини). Розглянуто кілька варіантів *комфортної* і *некомфортної* мовної адаптації і зроблено висновок про істотну варіативність мовної поведінки школярів в умовах українсько-російського білінгвізму. «Адаптивні механізми поведінки, — стверджує авторка, — і мовної зокрема, визначають більшу, порівняно з одномовними ситуаціями кількість її типів, унаслідок чого посилюється неоднорідність мовного простору в закладах освіти» (с. 191). О.М. Данилевська також вважає, що на основі запропонованої типології можна буде надалі розробити методики корекції мовних навичок школярів.

У цьому ж розділі запропоновано типологію мовної поведінки за даними анкетування на основі тих самих ознак комфортної і некомфортної адаптації. Привертають увагу численні спостереження авторки, зокрема ті, що пов'язані з мовними конфліктами. Варто погодитися, що в таких конфліктах важко виокремити власне мовні і суто психологічні чинники. Однак привертає увагу досить неочікуваний висновок про те, що «для мовного середовища київських шкіл характерний набагато вищий рівень конфліктності, ніж в інших містах» (с. 213).

Це спостереження заслуговує на увагу, воно може свідчити як про вищий ступінь конфліктогенності в столиці загалом, так і про більшу насиченість публічного простору в Києві темами мовних конфліктів, що відбивається на відповідях учнів. Беручи до уваги особливу чутливість середовища великих міст до деструктивних зовнішніх впливів¹, слід оцінювати наведені дані з погляду оцінки вразливості українського суспільства до цілеспрямованого роздмухування конфліктів на мовному ґрунті.

Проблема мовної стійкості, розглянута в останньому параграфі цього розділу, потребує особливої уваги з погляду змін мовних навичок та їхньої ролі для мовної лояльності молоді. Роль шкільного середовища в цих процесах могла б стати ключовою.

Розділ IV «Ознаки деформованої мовної ситуації у сфері шкільної освіти в педагогічному дискурсі» відрізняється особливою оригінальністю як з погляду аналізованого матеріалу, так і проблематикою. Авторка робить вдалу спробу окреслити особливості мовної картини світу українських підлітків з погляду відбиття в ній шкільних реалій та реконструювати комунікативний ідеал учителя для учнів.

Чи не найбільш прикро вражають дорослу людину, далеку від сучасної української школи, відбиті в анкетах вияви мовної агресії з боку учителя, яку негативно сприймають учні. Як свідчать відповіді школярів, значна частина учителів на уроках кричить; певна частина учнів єдиним

¹ Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. Київ, 2019. С. 34; Helsinki in the era of hybrid threats — Hybrid influencing and the city. *City of Helsinki*: Publications of the Central Administration. 2018. P. 5.

позитивом учителя вважає те, що «він не кричить на уроках» (*Люблю, коли учителька не кричить*) (с. 301).

Ці факти шокують і змушують замислитися над тим, який вплив справляє агресія вчителя на дитячу психіку. Як зазначає О.М. Данилевська, «одвічну асиметрію в педагогічному дискурсі комуніканти сприймають сьогодні по-різному: якщо педагоги таку асиметрію й досі вважають виправданою, зумовленою статусною нерівністю дорослого та дитини, то школярі підліткового віку намагаються активно протестувати проти неї» (с. 302 — 303).

Ще один параграф у цьому розділі присвячений залишкам тоталітарного минулого в сучасних підручниках. Авторка вправно аналізує тексти з урахуванням фактора адресата, настанови на безумовний авторитет, нерівноправного стилю комунікації тощо. Дослідниця у своїй праці прагнула з'ясувати, які елементи радянського тоталітарного дискурсу виявляють найбільшу стійкість і досі відтворюються в сучасних шкільних підручниках, забезпечуючи тривкість відповідних ментальних конструктів. Один із висновків полягає в тому, що підручники з історії 90-х років виявилися найбільш показовими з погляду відтворення елементів тоталітарної мови. Надалі, у підручниках наступних поколінь, значну частину тоталітарної спадщини вдалось подолати.

До наслідків тоталітарного впливу авторка зараховує й мовні огріхи, наприклад, неправильне вживання прийменників під впливом російської мови. Втім, такі випадки, пов'язані з недостатньою мовною компетенцією та інтерференцією, навряд чи можна розглядати як явища одного порядку з відтворенням елементів тоталітарних дискурсивних практик. Останні ж, на думку дослідниці, поступово зникають із сучасних підручників, хоча деякі елементи тоталітарної мови трапляються і в нових виданнях.

Цікавим та актуальним за матеріалом і проблематикою є підрозділ, присвячений гендерному аспекту педагогічного дискурсу. Приклади втілення образів чоловіків і жінок у підручниках з рідної мови виявляють неявні стереотипи і культурні моделі щодо гендерних ролей, притаманні нашому суспільству. Однак посилення суспільної уваги до цих питань стимулює перехід до гендерно-нейтрального стилю в сучасних підручниках. У післямові авторка формулює загальні висновки проведеного дослідження, які будуть корисними як фахівцям у галузі соціолінгвістики, так і освітянам.

Підсумовуючи, зазначимо, що ця оригінальна й ретельно виконана робота є безумовним успіхом дослідниці. Водночас книжка говорить уважному читачеві про те, що сучасна українська соціолінгвістика якимось непомітно і начебто невимушено досягла високого міжнародного рівня. Хоча насправді для цього знадобилися роки постійної праці науковців-соціолінгвістів незалежної України. Праця О.М. Данилевської показує і досягнення у вивченні проблем мови і суспільства, і обшир завдань, що стоять попереду.

Рецензію отримано 15.10.2019

G.M. Yavorska

National Institute for Strategic Studies, Kyiv

SOCIOLINGUISTIC PORTRAIT OF THE UKRAINIAN SCHOOL

Review of: *Danylevska O.M. (2019). Ukrainian language in the Ukrainian school at the beginning of the 21st century: sociolinguistic essays. Kyiv: "Kyiv-Mohyla Academy" Publishing House*

Oksana Danylevska's book presents a comprehensive analysis of current language situation in the Ukrainian school. The book contains large amount of data received through questionnaire surveys, interviewing, focus-group analysis, etc. It has been substantiated that the parameters of the interaction of languages in secondary educational institutions are not subject to regulatory prescriptions, they are determined by the patterns of spontaneous communication, language behaviour and habits of the educational process participants, formed under the influence of the language situation in a particular region, which specifies the heterogeneity of the language situation in the school education in the state as a whole. The discrepancy in statistics between the number of students taught in Ukrainian and the real facts of the languages used in the school system has been interpreted in the context of post-totalitarian deformations of the language situation in Ukraine. Changes in assessing the language environment of schools over the course of a decade (2006 to 2017) have been monitored and the conclusion has been made about the possibility of drawing up recommendations for improving the legal framework of the languages use in the education system in Ukraine.

Keywords: *language situation, bilingualism, language behaviour, linguistic consciousness, educational discourse, language policy.*

УДК 047.31+811.161.2

О.Г. Руда

Інститут української мови НАН України, м. Київ

«ПОКОЛІННЯ ІНТЕРНЕТУ»**IV Міжнародна наукова конференція
з циклу «Соціолінгвістичний підхід
до вивчення слов'янських мов» Комісії
з соціолінгвістики при Міжнародному
комітеті славістів**

Сучасний світ переживає нову — комунікаційну — революцію, зумовлену поширенням інтернет-комунікацій як таких, що якнайкраще відповідають вимогам глобалізованого світу. Інтернет-технології змінюють механізми трансляції соціального досвіду, формують своєрідний тип мислення, внаслідок чого молодше покоління в багатьох соціальних сферах стає досвідченішим, ніж люди старшого віку. Це визначає моделі спілкування поза мережею, окреслює соціологію, економіку, політику, культуру завтрашнього дня.

Інтернет як новітній засіб комунікації та соціального впливу є предметом вивчення багатьох наукових дисциплін. У лінгвістичних студіях, зокрема здійснюваних у рідчій соціолінгвістики, етнолінгвістики, стилістики чи лінгвістичної генології, багато уваги приділяється каналам і засобам комунікації, що забезпечують передачу і сприйняття інформації, жанрам інтернет-мовлення, невербальному коду, гіпертекстовості, комбінації різних типів дискурсу тощо.

Нові моделі соціальної і міжособистісної взаємодії, які виникли завдяки новітнім технологіям, поставили перед соціолінгвістикою численні виклики. Один із них — це

© О.Г. РУДА, 2019

зміни у мовних системах, пов'язані з мовною поведінкою молодого покоління, на яких вплив інтернет-комунікації є найбільш помітним. Разом із тим моделі комунікації старших поколінь теж зазнають трансформації. Це та багато інших актуальних питань були обговорені на IV Міжнародній науковій конференції «Покоління інтернету» з циклу «Соціолінгвістичний підхід до вивчення слов'янських мов» Комісії з соціолінгвістики при Міжнародному комітеті славистів, яка відбулася 5 — 7 вересня 2019 р. на базі факультету гуманітарних і соціальних дисциплін Університету Рієки (Хорватія).

Проблематика конференції охопила широке коло питань: слов'янські мови та культури в контексті інформаційних технологій (мовна та освітня політика, двомовність, багатомовність); теоретичні та методологічні аспекти й сучасна практика дослідження мови молодого покоління; поєднання соціолінгвістичного, прагмалінгвістичного, психолінгвістичного, етнолінгвістичного, мовно-культурного підходів; змішування моделей комунікацій; мовні проблеми, з якими стикається «покоління інтернету»; взаємопроникнення розмовного та писемного мовлення; формальне та неформальне спілкування; «покоління» та «міжпокоління»; мова інтернету (літературна мова, розмовний стиль, суміші стилів і мов) та мовна політика; сучасні засоби масової інформації та зміни в моделях комунікації; глобалізація та колективна ідентичність в інтернеті проти національної та індивідуальної ідентичності; мовні маніпуляції тощо.

Голова Комісії з соціолінгвістики МКС професор **Галина Курек (Halina Kurek)** (Ягеллонський університет у Кракові, Польща) у доповіді «Непрактичність польської мови — нова причина змін у мові покоління мережі», що відкрила конференцію, порушила проблему зміни мовної системи з причини нібито «непрактичності» польської мови. Вона розповіла про поширене серед представників «покоління мережі» уявлення про «непотрібність» і «некомфортність» польської мови для спілкування в інтернеті та за допомогою мобільного телефона. Натхнені простотою механізмів надсилання-отримання інформації, яку пропонує англійська, молодь ініціює зміни до правопису польської мови, внаслідок чого видозмінюються її фонетика, словотвір та синтаксис.

Дослідження інтернет-комунікації вимагає певного перегляду методологічних підходів, сформованих філософією мови до вивчення комунікації загалом. Професор **Владимир Патраш (Vladimír Patrás)** із Словаччини (Університет Матея Бела у Банській Бистриці) наголосив, що в епоху телетехнологій, які масово впливають на всі комунікативні сфери, змінюються підходи до наукових досліджень, які набувають неоструктуралістичного характеру. Йдеться про соціолінгвістичний, комунікаційний, прагматичний, попкультурний, медіологічний, лінгвокультурологічний, антропологічний, постмодерністські та інші інтеграційні парадигми вивчення аспектів людського спілкування.

У ґрунтовній доповіді «Комунікативні патерни вчора і сьогодні» організатор конференції професор **Діана Столач (Diana Stolac)** (Рієцький

університет, Хорватія) коротко виклала історію, культурологічні, соціальні аспекти комунікації, торкнулася питання взаємозв'язку вербальної і невербальної комунікації. З появою нових типів каналів зв'язку мовці мусили адаптуватися до них, використовуючи різні стратегії налагодження спілкування, що зумовило народження нових його моделей.

Засадничі положення проблематики конференції виклала у виступі «Срібне покоління. Мова польських вебсайтів, призначених для старших людей» секретар Комісії **Мирослава Саган-Белява (Miroslawa Sagan-Bielawa)** (Ягеллонський університет у Кракові, Польща). Доповідачка висвітлила суть понять «срібне покоління», «сільвер(и)», «сеньор(и)» у сучасній міжпоколіннєвій лінгвістиці й наголосила, що сучасні люди незалежно від віку занурені в новітні технології, тож вивчення мовних особливостей сайтів, орієнтованих на літніх людей, може багато в чому наблизити до розуміння потреб і вподобань осіб у віці «60 плюс».

Сьогодні інтернет-комунікація стала найважливішим суспільним інститутом, який впливає на впорядкування соціально значущої інформації, якість публічного дискурсу, творення альтернативної реальності, формування моральних норм, естетичних смаків, вибудовування ієрархії цінностей. Професор **Євгенія Карпіловська** (Інститут української мови НАН України) у доповіді «Мовний портрет віртуального суспільства в українських реаліях» зробила вдаль спробу побудувати портрет мови українського інтернету. Зокрема було встановлено спектр українськомовних інтернет-спільнот за віковими, професійними, культурно-освітніми, регіональними ознаками та виявлено жанри й типи продуктів мовної практики інтернет-спільнот і вирізняльні риси їхнього мовного оформлення. Вивчення соціальної диференціації української мови в інтернеті закладає підґрунтя для виокремлення мови інтернету як самостійного ідіому сучасної української мови, робить висновки дослідницькі.

Мовне середовище інтернету є стилістично неоднорідним та різножанровим. Його можна охарактеризувати як проміжну ланку між усною та писемною комунікацією, а отже, такій комунікації властиве недотримання норм мови, використання некодифікованих одиниць. Новий опосередкований комп'ютерними технологіям дискурс твориться за допомогою скорочень, словоскладання, використання жаргонізмів та аббревіатур, які здебільшого походять з англійської мови як «мови сучасних технологій». Цифрові носії інформації дають змогу користувачам обмінюватися інформацією без критичного підходу, що часом через неадекватне розуміння специфічних мовних форм призводить до непорозумінь. Про це йшлося у виступі **Катіци Баленович (Katica Balenović)** (Рієцький університет, Хорватія).

Академік **Олександр Лукашанець (Аляксандр Лукашанец)** (Національна академія наук Білорусі) у своїй ґрунтовній доповіді «Білоруська мова в сучасному комунікативному просторі: статус, система і сфери функціонування» з урахуванням актуальної в країні соціолінгвістичної ситуації охарактеризував офіційний статус державної мови, правові та соціально-

психологічні аспекти державної двомовності, місце і роль білоруської в актуальних комунікативних сферах.

Доповідь професора **Світлани Соколової** (Інститут української мови НАН України) «Особливості мовної поведінки молодих українців (за матеріалами масового опитування)» була присвячена особливостям використання української та російської мов у різних комунікативних ситуаціях українською молоддю (18 — 29 років) порівняно з іншими віковими групами. Дослідження, виконане на основі даних масового опитування на всій території України, крім територій, нині не підконтрольних уряду України, дає змогу зробити висновок, що молоді українці активніше використовують українську мову порівняно з представниками інших вікових груп на 3 — 8% (залежно від ситуації спілкування).

Про зміну літературного стандарту національних мов на зібранні говорили багато учасників із різних країн. Так, **Ана Макішова (Ana Makišova)** (Нові-Садський університет, Сербія) зауважила, що спілкування молоді в соціальних мережах призводить до змін у літературній словацькій мові у Воєводині, зокрема більшого використання скорочень, аббревіатур, запозичень із сербської мови, внаслідок чого виникають мовні гібриди.

Зауваги про англо-польські гібриди як маркери віртуальних соціолектів реферативно виклав і польський колега **Рафал Зимний (Rafal Zimny)**. Мовні гібриди, на переконання дослідника, є не лише елементами соціолектів користувачів інтернету, а й ознакою соціальних варіантів мови, створених віртуальними спільнотами.

Гості із Болгарії **Красимира Алексова (Krasimira Aleksova)** і **Руска Станчева (Ruska Stancheva)** представили результати національного опитування 2017 р. щодо ставлення до дотримання норм болгарської літературної мови в електронному спілкуванні у трьох сферах: діловому листуванні, на інтернет-форумах і блогах, а також у чатах. Досліджено думку респондентів про прийнятність підміни символів кириличної графіки символами з інших графічних систем (латинської, цифрової тощо). Аналіз відповідей респондентів дав змогу відповісти на головне питання, яке ставлять перед собою болгарські дослідники: ставлення до невідповідності між усною та письмовою мовними практиками багатьох носіїв болгарської мови, появи паралельних граматичних форм у ній.

Цікавість учасників зібрання викликала доповідь **Анни Пьотрович (Anna Piotrowicz)** та **Малгожати Віташек-Самборської (Malgorzata Witaszek-Samborska)** «Молодіжні слова року (2010 — 2018) в Польщі». Так, протягом дев'яти років польське Наукове видавництво PWN за результатами електронного голосування оголошує найпопулярніші в поточному році лексичні одиниці. Зібраний матеріал дозволив вивчити найбільш популярні серед молодих поляків неологізми, визначити їхні типи (словотвірні неологізми, запозичення, семантичні, фразеологічні неологізми) та описати механізми їх творення.

Багато доповідей на конференції були присвячені питанням функціонування соціолектів, діалектів і суміші мов у віртуальній комунікації.

Білоруська соціолінгвістка **Олена Лукашанець (Елена Лукашанец)** у доповіді «Молодіжний сленг в умовах спорідненої двомовності» повідомила присутнім про особливості розвитку соціолектів білоруської мови, зокрема білоруськомовного молодіжного сленгу. Дослідниця виокремила головні джерела його творення: російськомовний сленг, англійська мова, білоруські діалекти і розмовна мова. На основі проведеного анкетування були виявлені соціальні характеристики його носіїв (вік, стать, місце навчання та ін.).

Професор **Лариса Масенко** (Інститут української мови НАН України) присвятила свій виступ «Суржик в українському сегменті соціальних мереж» розгляду проблеми функціонування змішаного українсько-російського мовлення, відомого під назвою «суржик», в сегменті соціальних мереж. Було виявлено специфіку вживання суржику в блогосфері, складено мовний портрет популярних блогерів, які вдаються до використання цієї форми побутування мови, здійснено також порівняльний аналіз функцій змішаного мовлення в художній літературі і соціальних мережах. Підкреслено, що в обох дискурсивних практиках суржик як розмовне мовлення з низьким соціокультурним статусом виконує роль засобу створення комічного ефекту. Водночас головною метою використання змішаного українсько-російського ідіому в текстах блогерів є встановлення контакту з цільовою аудиторією.

Використання діалектів — один із можливих стилістичних засобів поруч із вживанням жаргонізмів і архаїзмів, що використовуються в інтернет-комунікації. Про це, зокрема, у своїй доповіді «Мова вільнюських блогерів» говорила представниця Литви **Кристіна Рутковська (Kristina Rutkovska)**. Професор **Збігнєв Ґрень (Zbigniew Greń)** (Варшавський університет, Польща) у виступі «Діалектна стилізація у мові молоді в інтернеті» виклав способи діалектної стилізації висловлювань молоді на онлайн-форумах і пояснив її функції, серед яких головна роль належить експресивній.

Разом із тим не можна говорити про спрощення мови інтернет-комунікації. Адже відсутність будь-яких соціальних, освітніх кордонів робить віртуальне спілкування відкритим для мовного експериментування. Учасниця конференції з Польщі Магдалена **Пуда-Блокеш (Magdalena Puda-Blokesz)** у доповіді «Інтернет-генерація проти античної традиції» продемонструвала, як покоління інтернету використовує у віртуальному спілкуванні (у мемах, дописах на форумах, у групах обговорення, коментарях, блогах тощо) фразеологічні міфологізми, які стилістично й лексично трансформуються відповідно до комунікативних потреб, компетенції мовця і контексту.

Характерною рисою сучасного медіатексту є взаємодія засобів різних кодових систем (буквених та небуквених засобів: шрифтів, цифр, знаків, символів, колористики, малюнків, фото). Полікодовість медійної словотворчості є ефективним засобом мовного впливу. Тож представниця української делегації **Олена Руда** (Інститут української мови НАН України)

у доповіді «„Ти не підеш голосувати“: механізми залучення молоді у виборчий процес (на прикладі виборів-2019 в Україні)» розповіла, як вдало обрані канали, ритуали і прийоми віртуальної комунікації, нові її тренди у вигляді флешмобів, хештегів, блогів, влогів, стікерів тощо, використання тактик комунікативного підлаштування, зокрема лінгвального уподібнення, метафоризація і мовна гра у риторичі, врешті, маніпулятивне поводження з фактами і поняттями визначили підтримку молоддю — раніше неактивною електоральною групою — кандидата в Президенти України Володимира Зеленського.

Дискусії у секціях викликали доповіді польських колег «Інтернет-комунікація у свідомості молодих поляків» **Малгожати Свенцицької (Malgorzata Świącicka)** і **Моніки Пеплінської (Monika Peplińska)**, а також «Інтернет у белетристиці» **Анни Тирпи (Anna Tyrra)**. Інтернет-комунікація — частина життя суспільства, тому навчальні матеріали шкіл і вишів мають враховувати аспект спілкування в цифровому форматі. Як повідомив болгарський дослідник **Борислав Борисов (Borislav Borisov)**, у 2018 р. Міністерство освіти Болгарії затвердило модуль «Мова та суспільство» як обов'язковий профільний предмет для тих, хто вивчає болгарську мову та літературу. Вважаємо, що досвід цієї країни може бути цікавим для українських освітян.

Проведений хорватськими колегами науковий захід став четвертим у циклі «Соціолінгвістичний підхід до вивчення слов'янських мов» Комісії з соціолінгвістики при Міжнародному комітеті славістів. Раніше члени Комісії зустрічалися у м. Кракові (2011 р., Польща), м. Бидгощі (2016 р., Польща), м. Банській Бистриці (2017 р., Словаччина) і на XVI Міжнародному з'їзді славістів, що відбувся у 2018 р. у м. Белграді (Сербія). Наступне засідання Комісії з соціолінгвістики МКС заплановане на 2020 рік. Воно відбудеться у межах наукової конференції у Варшавському університеті (Польща).

O.G. Ruda

Institute of the Ukrainian Language
of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

«THE INTERNET GENERATION»

IV International scientific conference in the cycle Sociolinguistic approach to Slavonic languages of the Commission for Sociolinguistics of the International Committee of Slavists

New models of communication, made possible by the new technologies, have posed numerous challenges to sociolinguistics. The sociolinguists who gathered at the conference tried to answer some questions related to the language of the young generation in which the influence of the internet-based communication is most visible. However, the acquired neutral communication patterns of the older generations have also been affected.

Keywords: *Commission for Sociolinguistics, International Committee of Slavists, scientific conference, Internet, generation.*

УДК 811.161.2:81:1

М.С. Скаб, А.А. Ковтун

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
м. Чернівці

IV МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «УКРАЇНСЬКА МОВА І СФЕРА САКРАЛЬНОГО»

Релігійність є важливою ментальною рисою українського народу, оберегом його ідентичності та незамінним елементом української духовності. Виразні та послідовні ознаки української мови відображають релігійність її носіїв, починаючи від перших рукописних перекладів священних текстів (як зауважив В.В. Німчук, за ними можна вивчати живомовну стихію ще за Київської Русі та поступове вироблення норм української мови) до сучасного використання елементів усіх мовних рівнів релігійного стилю в різностильових текстах, тематично віддалених від релігії та церкви.

Збагнути прадавній зв'язок української мови та релігії з її винятковою увагою до слова («Спочатку було Слово...») намагалися учасники організованої кафедрою історії та культури української мови IV Міжнародної конференції «Українська мова і сфера сакрального», що відбулася 10 — 11 жовтня 2019 р. в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича, зібравши майже 80 науковців з України, Польщі та Словаччини.

Конференцію відкрив проректор із наукової роботи та міжнародних зв'язків Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича **Петро Фочук**. Вітальні слова виголосили заступник декана філологічного факультету цього ж університету **Олександр Попович**, доцент кафедри культурології, релігієзнавства та теології, протоієрей

© М.С. СКАБ, А.А. КОВТУН, 2019

Микола Лагодич (церква Трьох Святителів, Православна церква України; Чернівці), отець **Володимир Боровий** (церква Покрови Пресвятої Богородиці, Українська греко-католицька церква; Чернівці), проректор Київської православної духовної академії **Олександр Мирончук**. Пісенні вітання прозвучали від хору студентів філософсько-теологічного факультету — майбутніх богословів.

Пленарне засідання розпочала **Наталія Пуряєва** (Інститут української мови НАН України, Київ) доповіддю «Словник літургійної мови: концепція і загальні принципи укладання», у якій представила концепцію майбутнього авторського історичного тлумачно-перекладного словника диференційного типу, об'єктом якого є лексика, зокрема й термінологія, ономастика та фразеологія корпусу богослужбових текстів українською мовою в його різночасових і різноконфесійних перекладацьких варіантах і редакціях. Основу словника складатиме діяхронний корпус паралельних українських богослужбових перекладів, відібраних за узуальним принципом, а його словникова стаття об'єднуватиме перекладні варіанти й організовуватиметься навколо вихідної церковнослов'янської лексики та її грецького етимона — еталонних у лексичному і семантичному планах, що послугує додатковим інструментом для їх семантизації. Укладений за такою концепцією словник стане монографічним дослідженням процесу формування літургійного жанру церковно-релігійного стилю української літературної мови на лексичному рівні, становлення української богослужбово-перекладацької традиції, а також довідником для розуміння текстів богослужіння.

Альбіна Ковтун (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича) виступила з доповіддю «Семантичне оновлення слова *ікона* в сучасній українській мові». Дослідниця схарактеризувала процес поступового розширення словотвірного гнізда запозиченої лексики *ікона*, зосередила увагу на семантичній деривації, що стала основою розсажених цього слова, припустила, що поява в нього нових значень «кумир» (*робити з когось ікону*), «знакова постать» (*радянська ікона*), «символ, гідний пошанування» (*ікона перемоги* — про фото) відбувалася в українській мові ХХ ст., причому поза досить популярними нині словосполученнями, що відповідають моделі «ікона чого» (*ікона стилю, моди, фітнесу, фемінізму, успішності* та ін.). Ці значення, як і неозапозичення *ікона* (*іконка*) у технічному значенні «картинка, умовний знак операції програми», сьогодні широко узуалізовані багатьма морфологійними похідними. Дослідниця порівняла становлення лексико-семантичної структури синонімічних лексем *ікона* й *образ*, визначила причини по-різному розвинених нерелігійних частин їхньої семантики та рекомендувала кваліфікувати первинне і повторне запозичення слова *ікона* як омонімії.

Доповідь «Лексичні заміни в “Апокрисисі” Христофора Філалета» виголосила **Оксана Ніка** (Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка), у якій схарактеризувала мовну інтерференцію та соціокультурну зумовленість вибору лексики на прикладі

польськомовного «Апокрисиса» та його «руськомовного» перекладу, що був надрукований в Острозі 1598 чи 1599 рр. Дослідниця виокремила лексику, переклад якої відрізняється в словниках кінця XVI — XVII ст. Порівнявши глоси в «Апокрисисі» й у словниках XVII ст., вона дійшла висновку, що переклад латинізмів у трактаті засвідчений раніше і з іншими відповідниками; крім цього, у ньому збільшено вагу українських слів. Вивчення таких текстових глос має перспективи для дискурсивного аналізу лексичних еквівалентів, мовного вибору автора твору і його перекладача, лексичного розвою української мови наприкінці XVI — XVII ст.

У виступі «“Ефект високого неба” в онімному просторі сакральності» **Галини Лукаш** (Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця) йшлося про те, що в сакронімному фонді вербалізовано давню семіотичну систему, представлену опозицією верх / низ. Термін Святослава Кримського «ефект високого неба» передає особливість православної архітектури, коли будівля підкреслює нескінченність небес. Проектуючи цей термін на онімний простір сакральності, доповідачка припустила, що основною функцією сакронімів є просторово-часова, зумовлена потребою вибудувати сакральну вертикаль особливою мовою ієрархічного верху, яку неможливо передати засобами побутового дискурсу.

Результати наукового дослідження «Релігійна лексика в епістолярних текстах родини Косачів» повідомила **Світлана Богдан** (Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк), яка на основі епістолярної спадщини Лесі Українки, її батьків, братів і сестер проаналізувала продуктивність використання релігійної лексики в листовному спілкуванні родини, що, імовірно, частково відображає актуалізацію цієї тематичної групи лексем у їхньому повсякденному слововжитку. Дослідниця окреслила основні тематичні групи таких слів, ядерні мовні одиниці; визначила, зокрема, функції узвичаєних етикетних висловів із лексемами *Бог / Господь*, які належали до активного слівника Косачів; виокремила типологічні та індивідуальні ознаки використання деяких лексем (*ангел, гріх, душа*) та найчастотніших афоризмів біблійного походження, акцентувавши увагу й на перекладах Святого Письма, виконаних Лесею Українкою та Михайлом Косачем.

Із цікавими ґрунтовними доповідями, у яких з'ясовано різні аспекти функціонування елементів українського релігійного дискурсу в умовах українсько-польського пограниччя, дискусійні питання перекладу біблійних текстів, виступили польські мовознавці: професор кафедри україністики **Ірена Митнік** (Варшавський університет) — «Православні та греко-католицькі мученики за віру на польсько-українському пограниччі в особливих найменуваннях», професор **Владислав Макарські** (Люблінський католицький університет Яна-Павла II) — «Про польські та руські теофоричні імена», доктор габілітований, професор **Тадеуш Левашкевіч** (Інститут філології Університету імені Адама Міцкевича в Познані) — «Проблеми біблійних перекладів національними мовами у візантійському / православному просторі слов'янських мов». Завершив пленарне засідання доповіддю

«Десакралізація світоглядних концептів у сучасному суспільному мовленні» професор **Володимир Барчук** (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ), у якій наголосив на небезпеці зникнення відчуття священного у процесі секуляризації сучасного українськомовного суспільства.

Працювало 4 секції: «Українська мова та сфера сакрального: загальні проблеми», «Конфесійний стиль української мови», «Релігійна лексика в українській та інших слов'янських мовах», «Художня література як джерело оновлення релігійної лексики та фразеології», якими керували відповідно професори: **Оксана Ніка, Марія Скаб, Наталія Колесник та Світлана Богдан**.

Жвавій дискусії та зацікавлене обговорення викликали, зокрема, доповіді «Сакральний ономастикон: прізвища громадян України з коренем -свят-» **Олександра Мирончука** (Київ), «Традиційне й нове у використанні біблійного матеріалу українськими авторами (на матеріалі концептів АДАМ та ЄВА)» **Марії Скаб та Мар'яна Скаба** (Чернівці), «Сакральні конотації хороніма *Україна* (на матеріалі української поезії)» **Юлії Браїлко** (Полтава), «Вулиця Świętego Piątka в Замості. Польсько-українські мовні контакти та сфера сакрального» **Генрика Дуди** (Люблін), «Західнохристиянські і східнохристиянські імена в топонімії Львівщини і Галичини» **Анни Чаплі** (Люблін), «Харківські АБЦ про сакральні контексти в “АБЦ поляка-паломника” Броніслави Островської» **Беати Обсулевич** (Люблін), «Мова надгробних інскриптів на греко-католицьких і православних цвинтарях південно-східної Польщі» **Маріуша Копера** (Люблін), «Словник польської православної термінології — потреби і концепція» **Катажини Чарнецкої** (Познань), «Тлумачення релігійних термінів в “Ілюстрованому катехитичному словнику”» **Малгожати Новак-Барцінської** (Люблін), «Стилістичні функції церковнослов'янізмів у сучасній українській мові» **Марії Скаб** (Чернівці), «Сфера сакрального в поетичному образотворенні Антоніни Листопад» **Ольги Маленицької** (Луцьк), «Епітет як стильова домінанта проповідей єпископа Григорія Хомишина» **Оксани Ципердюк** (Івано-Франківськ), «Мовні засоби волевиявлення в пастирському посланні Андрея Шептицького» **Оксани Даскалюк** (Чернівці), «Семантичне забарвлення лексичних одиниць на позначення релігійних почуттів в українській мові» **Богдана Огульчанського** (Київ), «Творчий характер народних молитов Буковини» **Наталії Руснак** (Чернівці), «Оповідання Івана Діброви “Великдень” крізь призму текстових категорій» **Юлії Руснак** (Чернівці), «Односкладні речення апеляції в текстах релігійного стилю: функційно-стилістичний аспект» **Надії Вітрук** (Чернівці) та ін.

Інна Царалунга (Хмельницький національний університет) виступом на тему «Ку вѣчної хвалѣ богу всемогущому...»: вербалізація релігійності у Вишнівській міській книзі XVII ст.» відкрила засідання круглого столу «Вивчення сакральних писемних пам'яток — одне з найважливіших завдань сучасної історії української мови», яке модерувала разом із **Мар'яном Скабом**. Вона спрямувала учасників заходу до обговорення актуальної

проблеми вітчизняного мовознавства — вивчення давніх писемних пам'яток, що найглибше засвідчують формування й утвердження української духовності, гідної подиву завдяки своїй життєздатності та нестримній сназі до відродження утрачених надбань. Було переглянуто документальний фільм про випуск факсимільного видання Лавришівського Євангелія XIV ст., оригінал якого зберігається в Музеї Чарторийських у Кракові. Видання, здійснене за проектом «Повертаємо в Україну культурну спадщину», з екрану презентував **Віктор Мойсієнко** (Житомирський державний університет імені Івана Франка). Учасники круглого столу одноставно констатували, що нині в Україні величезної ваги набула потреба в поглибленні й розширенні вивчення писемних пам'яток, переважно сакральних, що істотно зміцнить ідеологічні підвалини нашої національної ідентичності та держави.

Наступним етапом конференції стала екскурсія монастирями Південної Буковини, що входять до списку ЮНЕСКО, яка відбулася 11 жовтня і передбачала, зокрема, знайомство з палеографічними сакральними джерелами. Учасники конференції відвідали церкву в Радівцях, споруджену 1359 р., Путнянський православний чоловічий монастир (1466 р.), монастир Воронеж (1488 р.), жіночий монастир Сучевця (1584 р.), Сучавський православний монастир Святого Іоанна Нового (1522 р.), католицький собор Святої Єлизавети Угорської в Качиці (1904 р.), вклонилися пам'ятнику Ользі Кобилянській у Гура-Гуморі, де вона народилася. Українські та польські науковці ознайомилися з інтер'єрними та екстер'єрними розписами храмів; їхню увагу привернули давні написи і книги, збережені у святинях Південної Буковини.

Насамкінець роботи було прийнято ухвалу, у якій зазначено, що матеріали доповідей учасників конференції (перший збірник опубліковано, другий — подано до друку, разом налічують понад 35 друкованих аркушів) засвідчили високий рівень зацікавлення науковців України, Польщі та Словаччини питаннями взаємодії української мови та сфери сакрального, активне й плідне опрацювання цієї проблеми в парадигмі як традиційних, так і сучасних напрямків і методик, серед яких лексикологія та лексикографія, ономастика та історія мови, лінгвостилістика та лінгвістична прагматика, теолінгвістика та концептологія, діалектологія та етнолінгвістика, перекладознавство та порівняльне мовознавство.

Високий рівень актуальності обговорюваної проблеми й відчутна потреба організації та координації майбутніх досліджень у цій царині дали підстави сформулювати кілька пропозицій: продовжувати традицію раз на 3 роки організовувати спеціалізовану наукову конференцію, що стосується взаємин української мови і сфери сакрального; створити сайт, на якому розмішувати інформацію, пов'язану із цією проблемою; усім учасникам конференції сприяти доповненню першого видання бібліографічного покажчика «Мова й релігія»; започаткувати у фейсбуку сторінку «Українська мова і сфера сакрального», на якій обговорювати проблеми, що стосуються сакрального в українській мові, більше уваги зосереджувати

на ядерних текстах релігійного стилю (біблійних, богослужбових, свято-отцівських, житійних, проповідницьких) як об'єктах досліджень.

Запропоновано визнати важливість проблеми, обговореної учасниками круглого столу «Вивчення сакральних писемних пам'яток — одне з найважливіших завдань історії української мови», і розробити конкретні пропозиції щодо пошуків підготовки у вищих освітніх закладах України майбутніх фахівців зі збору й опису писемних пам'яток української мови, що є здебільшого документами релігійного стилю; а саме: створити окремі освітні програми або їхні частини, пов'язані із зазначеною проблемою (курси «Українська палеографія і сфера сакрального», «Основи збирання й опису писемних пам'яток української мови», «Українська мова і сфера сакрального», «Релігійний стиль української мови», «Мова і релігія»), розпочати написання навчально-методичних посібників до них.

Зваживши на російсько-українську війну, загрозу українській державності та її визначальним складникам — українській мові й Українській церкві, учасники конференції підтримали державницьку співпрацю Православної церкви України з Українською греко-католицькою церквою, висловили прагнення до категоричної україноцентричності сучасного законодавства, його зорієнтованості на згуртування української нації навколо ідеї захисту й розвитку української держави в умовах євроінтеграції та глобалізації.

Статтю отримано 03.01.2020

Skab Marian, Kovtun Albina

Yurii Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi

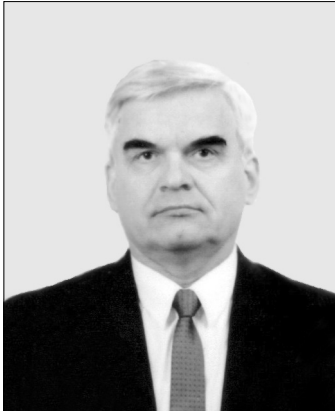
IV INTERNATIONAL CONFERENCE

“UKRAINIAN LANGUAGE AND SACRED SPHERE”

УДК 811.161.2'04'42'36 УДК 092+81'16 Жайворонок

ПОКЛИКАНИЙ СЛОВОМ

**Світлої пам'яті В.В. Жайворонка
(07.11.1941 – 12.08.2019)**

Віталій Вікторович Жайворонок народився 7 листопада 1941 р. в селі Денисівка Оржицького району Полтавської області в селянській родині. На гербі його рідного села зображена розгорнута срібна книга в золотій оправі, бо саме в Денисівці український народний філософ і просвітитель Володимир Лесевич 1864 р., в час дії Валуєвського циркуляру, заснував першу серед сіл краю школу з викладанням наук українською мовою.

Закінчивши 1957 р. Денисівську середню школу із золотою медаллю, юнак вступає до Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького, де здобуває фах учителя української мови та літератури. Два роки (1963 — 1964) працює за направленням у Криму: викладає українську та російську мову і літературу в Луговській восьмирічній школі Джанкойського району Кримської області. Тут знаходить свою долю — дівчину Людмилу, з якою проживе в щасливому шлюбі 55 років, народяться сини — Вадим і В'ячеслав.

У 1964 р. подружжя переїжджає до міста Ленінграда (нині Санкт-Петербург), за місцем проживання дружини. Два роки Віталій Вікторович учителює у ленінградській середній школі № 85, працює редактором. Але рідна земля

© І.С. ГНАТЮК, 2019

кличе, український філолог і за освітою, і за покликанням відчуває, що лише в Україні він сповна зможе реалізувати свій творчий потенціал. У 1966 р. Віталій Жайворонок повертається до Києва, вступає до аспірантури Київського державного педагогічного інституту імені О.М. Горького за спеціальністю «українське мовознавство».

Після закінчення аспірантури (1969) та успішного захисту кандидатської дисертації під керівництвом видатного українського вченого-мовознавця та лінгводидакта Андрія Петровича Медушевського, Віталій Вікторович починає працювати у відділі лексикології та лексикографії Інституту мовознавства імені О.О. Потебні АН УРСР. Маючи добру загальноосвітню й спеціальну лінгвістичну підготовку, вдумливий дослідник міг би досягти успіху в будь-якій ділянці українського мовознавства, однак на його долю випала лексикографічна стежина, яка згодом вивела на широкий шлях вітчизняного словникарства; торуючи його, Віталій Вікторович став провідним лексикографом України, співавтором, співредактором, керівником авторських колективів і відповідальним редактором знакових словникарських проєктів.

Прийшовши у відділ лексикології та лексикографії, Віталій Вікторович відразу поринув у підготовку **11-томного «Словника української мови»** (1970 — 1980). Його перу належить бл. 10 друк. арк. матеріалів на літеру П у VII томі та 17 друк. арк. на літери П, Р у VIII томі, де він разом із В.О. Винником, Л.О. Родніною, Т.К. Черторизькою — відомими лексикографами, згодом лауреатами Державної премії в галузі науки і техніки, якою було удостоєно «Словник української мови» в 11 томах, став титульним редактором одного з найоб'ємніших томів золотого одинадцятикинжля ХХ ст.

Широку панораму розвитку лексикографічної роботи в Україні Віталій Вікторович відтворив у нарисі **«Лексикологія та лексикографія»** у Матеріалах до історії Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні (1930 — 2005). [Київ, 2005. С. 133 — 173].

Наскрізною думкою в окресленні наукової діяльності та здобутків колективу лексикографів проходить обґрунтування тягlostі лексикографічного процесу: кожна наступна праця є продовженням попереднього досвіду, нічого не виникає з чистого аркуша, бо на цей аркуш спершу лягають напрацювання, пошуки, здобутки й прорахунки створених раніше праць, і вже цей досвід стає відправною точкою наступного поступу.

Так, висвітлюючи історію перекладної лексикографії, Віталій Вікторович високо оцінює «Російсько-український словник» за редакцією академіка А. Кримського, що «є значним етапом у виробленні наукової концепції двомовного словника, у пошуках адекватного відтворення оригінального лексичного матеріалу засобами перекладу його іншою мовою, у становленні принципів розміщення матеріалу в перекладній частині та ін.» (с. 134).

Знакове місце в історії української перекладної лексикографії посідає «Російсько-український словник» 1948 р., робота над яким велася в складних умовах воєнного часу, спочатку в евакуації в Уфі, потім у

Москві, згодом у визволеному Києві. Про історію створення цієї праці писали М.Я. Калинович, М.Т. Рильський, Л.С. Паламарчук. Узагальнивши їхні погляди, В.В. Жайворонко наголошує на недоліках словника, які полягали в приблизному перекладі окремих слів, частих пропусках загальновживаних однослівних відповідників, не досить виразного стилістичного диференціювання багатьох російських слів та українських відповідників, браку стилістичних позначок при багатьох словах тощо (с.137).

Услід за С.І. Головащуком та Л.С. Паламарчуком Віталій Вікторович стверджує, що кожна наступна велика академічна праця є значним кроком уперед, порівняно з тією, яка видана на два, три, чотири десятиліття раніше. Ця думка є аксіоматичною, адже насамперед неодмінно кількісно значно зростає реєстрова частина словника. Так, у випадку із «Російсько-українським словником» 1968 р. таке зростання становило 40 тис. слів, отже словник уже охоплював 120 тис. слів. Але В.В. Жайворонко слушно наголошує, що зростання кількості реєстрового матеріалу відбувається не лише за рахунок нової лексики, зокрема й так званих «радянізмів». До тритомника додано багато слів, які «здавна існують у мові, але за останні роки набули ширшого вживання або ж перемістилися з вузької сфери спеціального чи виробничо-професійного вжитку до шарів загальновживаної лексики. Розширення реєстру відбулося також за рахунок включення до нього значної кількості похідних утворень, переклад яких українською мовою нерідко пов'язаний зі значними труднощами. Йдеться, зокрема про віддієслівні іменники, дієприкметники, прислівники, про слова із суфіксами емоційної оцінки. Ширше подано й докладніше опрацьовано в словнику 1968 р. слова розмовно-просторічної, застарілої, діалектної (обласної) сфери» (с. 138).

Таким чином, Віталій Вікторович накреслює основні шляхи поповнення реєстрової частини перекладного словника. Пізніше, готуючи один із варіантів проспекту-інструкції нового видання **«Російсько-українського словника»** в 4 т., яке було здійснене видавництвом «Знання» в 2011 — 2014 рр., він зазначить, що на новому часовому зрізі якісний перекладний словник має відповідати рівневі розвитку мовознавчої науки і лексикографічної практики, а головне — відбивати стан розвитку двох лексичних систем — мови оригіналу і мови перекладу. При цьому важливо витримати курс не на штучне зближення двох мов із переважанням впливу однієї на іншу, а на рівноправне їхнє функціонування.

Захистивши 1990 р. докторську дисертацію з перекладознавства (за фахом «українська мова», «російська мова»), опанувавши на практичному досвіді найдетальніші тонкощі перекладу суспільно-політичної літератури, Віталій Вікторович постійно наголошував на значенні практичних порад відомих українських перекладачів та лексикографів М. Рильського, О. Підсухи, М. Лукаша, В. Дубровського, Г. Голоскевича, О. Ізюмова, С. Караванського та ін. щодо доцільності подання до окремих російських та іншомовних лексем оригінальних українських відповідників.

На окрему увагу заслуговує перекладний однотомний **«Російсько-український словник»** (Київ: «Абрис», 2003), створений за творчим задумом і під безпосереднім керівництвом Віталія Вікторовича. Це видання зорієнтоване на рівень лексикографічної практики нового покоління, його з цілковитою підставою можна назвати словником ХХІ ст. Професор В.В. Жайворонко розробив наукову концепцію словника і здійснив його відповідальне редагування. Уперше на титулі перекладного словника зазначено: **«Російсько-український словник»**, а не **«Русско-украинский словарь»**, як це було раніше. Російський реєстр подано гніздовим способом з усиченням спільних частин гніздової лексики, що дало змогу в одному томі, який охоплює 250 авт. арк., умістити близько 160 тис. російських лексем (на 40 тис. більше від кількості, яку нараховує найбільший попередній перекладний словник 1968 р.), а також значно розширити ілюстративний матеріал. З часу виходу однотомного РУСа минуло понад 15 років, але ще й досі користувачі з вдячністю послуговуються його лексиконом.

Почесне місце в науковому доробку В.В. Жайворонка посідає створений лінгвістами-лексикографами кількох поколінь однотомний тлумачний **«Словник української мови»** обсягом понад 165 тис. слів (Київ: Просвіта, 2012. 1320 с.), який подає повну й різноаспектну характеристику живого слова (написання, вимову, походження — щодо запозиченої лексики, словотворення, словозміну, сферу функціонування, динаміку значення, сполучуваність). Як відповідальний редактор та автор оновленої концепції Словника, Віталій Вікторович запропонував у лексикографуванні запозиченої лексики подавати короткі відомості про її походження і доповнив ними вже укладений Словник. Також у процесі відповідального редагування саме він подбав про значне розширення кола лексики й фразеології, пов'язаної з традиційним народним життям і дозвіллям — святами, обрядами, народним побутом, зі звичаями, українською етнокультурою. З метою увиразнення символічного змісту таких мовних одиниць до ілюстративної частини Словника залучено багатий фольклорний матеріал. Об'єктом пильної уваги редактора був не лише осучаснений усебічний опис значень слів у Словнику, а й послідовно витлумачені стійкі сполучення слів і фразеологізми, що дало змогу розкрити надзвичайно багаті експресивні та образні можливості українського лексикону.

Для справжнього лексикографа надзвичайно важливими є питання орфографії, він не може стояти осторонь правописних баталій, сам є активним рушієм правописного процесу. В.В. Жайворонко — автор розділів нового правописного кодексу, які стосуються правопису власних назв, довідкових видань **«Велика чи мала літера?»** (2004), співавтор і співредактор **«Словника скорочень в українській мові»** (1988), член редколегії чинного **«Орфографічного словника української мови»** (2009).

В.В. Жайворонкові судилося стати послідовником і продовжувачем етнолінгвістичних студій, започаткованих видатним представником Харківської філологічної школи, основоположником психологічного напрямку в слов'янському мовознавстві Олександром Опанасовичем Потебнею. У

дослідженнях з етнолінгвістики, а це праці, що здобули велику популярність серед наукової й культурної спільноти — монографія **«Українська етнолінгвістика. Нариси»** (2007), словники **«Знаки української етнокультури»** (2006), **«Антологія знаків української етнокультури»** (2018) — учений застосовує антропоцентричний підхід до вивчення мови, відповідно до якого мовні одиниці постають як продукт міфічного мислення народу. У центр дослідницької уваги Віталій Вікторович поставив творця мовної субстанції — етнос, який підтримує і розвиває власний продукт — мову, внаслідок чого перед проникливим поглядом ученого виразно постали знаки — мовні форми, які засвідчують культурницький поступ народу, розвиток його світобачення на шляху від міфічної свідомості до науково вираженого осмислення світу речей. За визначенням В.В. Жайворонка, «етносимволіка слова, тісно переплітаючись з етносимволікою позначуваної ним реальності, стає основною підвалиною становлення особливих концептуальних мовних продуктів — етнокультурних концептів, або знаків етнокультури». Символіка цих знаків, усвідомлення джерел національного світобачення, етнософської природи світосприймання через ті чи ті мовні форми — це кроки до власної етномовної ідентифікації, до національного самоусвідомлення, до віднайдення власного місця в цивілізованому світі загальнолюдської спільноти.

Педагог за освітою, Віталій Вікторович упродовж багатьох років передавав свої знання та досвід новим поколінням філологів у вищих навчальних закладах України та за кордоном, знайомлячи їх з останніми досягненнями лінгвістичної науки. Під його керівництвом пройшли підготовку висококваліфіковані наукові кадри, майбутні викладачі і дослідники, які плідно працюють у різних царинах лінгвістичної науки.

12 серпня 2019 р. припинився лік земних років і днів Віталія Вікторовича Жайворонка. День народження, як і день вічного спочинку ляжуть мовчазними рядками на сторінки довідників та енциклопедій як означення початку і кінця земного життя невтомного трударя на нелегкій словникарській ниві. Однак наша пам'ять і глибока вдячність не має хронологічних меж. Віталій Вікторович створив новаторські праці, які вже увійшли до золотого фонду лінгвоукраїністики.

Низький уклін Вам, незабутній Віталію Вікторовичу, за Вашу подвижницьку працю, за збережене, оновлене, оповите вірною синівською любов'ю Слово!

Ірина ГНАТЮК (Київ)

I.S. Hnatiuk

SUMMONED BY THE WORD

In the loving memori of V.V. Zhaivoronok (07.11.1941 — 12.08.2019)

УДК 811.161.2

Л.П. Кислюк

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЙ, ЗАТВЕРДЖЕНІ НАУКОВОЮ РАДОЮ «УКРАЇНЬСЬКА МОВА» НАН УКРАЇНИ 2019 РОКУ

Докторські дисертації:

Білих О.П. Українська редакція церковнослов'янської мови кінця XVI — XVII ст.: проблеми інтерференції та морфологічного унормування (Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка).

Брус М.П. Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника).

Коваленко Н.Д. Фразеологія в діалектному мовленні: ареальне варіювання і функціонування (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка).

Кузьма І.Т. Словотвірна продуктивність іменних морфологічних форм в українській мові (Львівський національний університет імені Івана Франка).

Мацюк З.С. Фразеологія західнополіського ареалу в українському континумі (Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки).

Сахарова О.В. Мовна особистість у сучасному українському драматургічному дискурсі: лінгвокогнітивний, психолінгвістичний, генологічний аспекти (Національна музична академія України імені П.І. Чайковського).

Тележкіна О.О. Мова української поезії II половини XX — початку XXI століття: фонетична, лексико-граматична і лексикографічна рецепція (Харківський національний університет міського господарства ім. О.М. Бекетова).

© Л.П. КИСЛЮК, 2019

Тищенко О.М. Джерельна основа української лексикографії ХХІ століття: теоретико-методологічні засади формування та опрацювання (Інститут української мови НАН України).

Кандидатські дисертації:

Белінська В.Є. Концептосфера «природа» в поетичному словнику П. Перейноса та А. Кичинського (Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди).

Бобер Т.Б. Назви одягу, взуття та прикрас із середньонадніпрянських говірок: структура, принципи номінації, просторове варіювання (Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького).

Гаврилова О.В. Динамічні процеси в лексиці інформаційно-комп'ютерних технологій в українській мові (Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди).

Горенко В.М. Концепти УКРАЇНА і СВІТ: вербалізація в поетичній мові І.М. Перепеляка (Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди).

Горбещь А.В. Лексико-семантичне та асоціативне поле «час» у художніх творах письменників Вінниччини ХХ ст. (Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського).

Горбещь І.В. Лексико-синтаксичний повтор у мові сучасної української преси: структура та прагмалінгвістичні функції (Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського).

Змарко Б.І. Словотвірний потенціал займенників в українській мові (Львівський національний університет імені Івана Франка).

Монастирська Х.Р. Мовно-естетичні функції алегорії у сучасних художніх текстах (ДВНЗ «Прикарпатський університет імені Василя Стефаника»).

Попкова О.А. Комунікативно-прагматичний потенціал складних слів у газетному дискурсі початку ХХІ століття (Херсонський державний університет).

Соловійова Т.О. Типологія та прагматика прецедентних феноменів в українськомовному політичному дискурсі 2014 — 2019 рр. (ДВНЗ «Криворізький державний педагогічний університет»).

Інформацію отримано 11.12.2019

L.P. Kysliuk

Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

TOPICS OF THESES APPROVED BY THE SCIENTIFIC COUNCIL
«UKRAINIAN LANGUAGE» NAS OF UKRAINE IN 2019

Дослідження*С.Я. Єрмоленко*Слово Т. Шевченка vs слово П. Куліша: джерела національної ідентичності **3***П.Ю. Гриценко, Г.С. Кобиринка, М.М. Ткачук*База даних Загальнослов'янського лінгвістичного атласу і український діалектний простір **14***М.І. Степаненко*Динамічні процеси в перифрастичній сфері: 2018 – 2019 рр. **32***П.І. Білоусенко*Єсть извѣстное художество вѣгъ и глаголи и писати оучаєє
Граматичі М. Смотрицького 400 років **47***І.Д. Фаріон*Мелетій Смотрицький: мовно-світоглядний гібридизм? **57***Г.М. Наєнко*Граматика Лаврентія Зизанія та Мелетія Смотрицького в контексті наукового текстотворення середньоукраїнського періоду **70***І.А. Ярошевич*Невідомі частини мови в «Граматичі» Мелетія Смотрицького: поняттєво-термінологічний аспект **84***О.М. Данилевська*Параметри аналізу мовної ситуації у сфері шкільної освіти в Україні на початку ХХІ століття **90***О.І. Васецька*Уваги до проблеми авторських термінів **105***А.С. Петренко*Термінологічні уточнення базових понять прецедентності **112****Огляди
та рецензії***Л.Т. Масенко*Нові здобутки шевельовознавства **122***К.Г. Городенська*Українська лінгводидактична термінологія і сучасний фаховий дискурс
Рецензія на: *Омельчук Сергій*. Сучасна українська лінгводидактика:
норми в термінології і мовна практика фахівців. Київ, 2019 **128**

Н.М. Костусяк, О.Г. Межов

Системно-структурна організація морфологічного рівня сучасної української літературної мови: функційно-категорійний вимір
Рецензія на: *І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, С.О. Соколова*. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія. Київ, 2017 **133**

Г.М. Яворська

Соціолінгвістичний портрет української школи
Рецензія на: *Данилевська О.М.* Українська мова в українській школі на початку ХХІ століття: соціолінгвістичні нариси. Київ, 2019 **141**

Наукова хроніка

О.Г. Руда

«Покоління інтернету»
IV Міжнародна наукова конференція з циклу «Соціолінгвістичний підхід до вивчення слов'янських мов» Комісії з соціолінгвістики при Міжнародному комітеті славистів **147**

М.С. Скаб, А.А. Ковтун

IV Міжнародна наукова конференція «Українська мова і сфера сакрального» **153**

Незабутні імена

І.С. Гнатюк

Покликаний словом
Світлої пам'яті В.В. Жайворонка (07.11.1941 — 12.08.2019) **159**

Інформація

Л.П. Кислюк

Теми дисертацій, затверджені науковою радою «Українська мова» НАН України 2019 року **164**

Відомості про авторів

170

CONTENTS

Researches

S. Ya. Yermolenko

Shevchenko's word vs Kulish's word: sources of national identity **3**

P. Yu. Hrytsenko, H. S. Kobrynka, M. M. Tkachuk

The Database of the *Slavic Linguistic Atlas* and the Ukrainian Dialectal Space **14**

M. I. Stepanenko

Dynamic processes in periphrasis in 2018 – 2019 **32**

P. I. Bilousenko

ЄСТЬ ИЗВѢСТНОЕ ХУДОЖЕСТВО БЛ҃ГѢ И ГЛА҃ТИ И ПИСАТИ ОУЧАЩЕЕ
Grammar of M. Smotrytskyi 400 years **47**

I. D. Farion

Meletii Smotrytskyi: language and wordview hybridism? **57**

H. M. Naienko

Gramma Books of Lawrentii Zyzanii and Meletii Smotrytskyi
in the context of scientific texts of the Middle Ukrainian Period **70**

I. A. Yaroshevyich

Uninterrupted part of Language in Meletii Smotrytskyi's "Grammar":
a conceptual-terminological aspect **84**

O. M. Danylevska

Parameters of analysis of the language situation in the field
of school education in Ukraine at the beginning of the XXI century **90**

O. I. Vasetska

On authorial term **105**

A. S. Petrenko

Terminological specification of basic concepts of precedence **112**

Book review

L. T. Masenko

New findings in Shevelov studies **122**

K. H. Horodenska

Ukrainian linguodidactic terminology and present professional discourse
Review of: *Omelchuk, S. (2019). Modern Ukrainian linguistic didactics:
terminological norms and speech practice of specialists. Kyiv:
Kyiv-Mohyla Academy Publishing House* **128**

N.M. Kostusiak, O.G. Mezhev

System-structural organization of the morphological level of modern ukrainian literary language: functional and category survey

Review of: *Vychovanets, I.R., Horodenska, K.H., Zahnitko, A.P., Sokolova, S.O.* (2017). The grammar of modern Ukrainian language. Morphology. Kyiv: Dmitry Burago Publishing House **133**

G.M. Yavorska

Sociolinguistic portrait of the ukrainian school

Review of: *Danylevska O.M.* (2019). Ukrainian language in the Ukrainian school at the beginning of the 21st century: sociolinguistic essays. Kyiv: "Kyiv-Mohyla Academy" Publishing House **141**

Science chronicle

O.G. Ruda

«The Internet generation»

IV International scientific conference in the cycle Sociolinguistic approach to Slavonic languages of the Commission for Sociolinguistics of the International Committee of Slavists **147**

M.S. Skab, A.A. Kovtun

IV International conference "Ukrainian Language and sacred sphere" **153**

Unforgettable names

I.S. Hnatiuk

Summoned by the word

In the loving memori of V.V. Zhaivoronok
(07.11.1941 – 12.08.2019) **159**

Information

L.P. Kysliuk

Topics of theses approved by the scientific council «Ukrainian Language» NAS of Ukraine in 2019 **164**

Contributors

170

Відомості про авторів

БИБИК Світлана Павлівна, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

БІЛОУСЕНКО Петро Іванович, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики, Інститут української мови НАН України

ВАСЕЦЬКА Оксана Іванівна, кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології, Інститут української мови НАН України

ГНАТЮК Ірина Святославівна, кандидат філологічних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

ГОРОДЕНСЬКА Катерина Григорівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики та наукової термінології, Інститут української мови НАН України

ГРИЦЕНКО Павло Юхимович, доктор філологічних наук, професор, директор Інституту української мови НАН України

ДАНИЛЕВСЬКА Оксана Миколаївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

ЄРМОЛЕНКО Світлана Яківна, член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

КИСЛЮК Лариса Павлівна, доктор філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

КОБИРИНКА Галина Степанівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу діалектології, Інститут української мови НАН України

КОВТУН Альбіна Анатоліївна, доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри історії та культури української мови, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

КОСТУСЯК Наталія Миколаївна, доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української мови, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк

МАСЕНКО Лариса Терентіївна, доктор філологічних наук, професор, Інститут української мови НАН України

МЕЖОВ Олександр Григорович, доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української мови, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк

НАЄНКО Галина Михайлівна, доктор філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПЕТРЕНКО Анастасія Сергіївна, аспірантка відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови, НАН України

РУДА Олена Григорівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

СКАБ Мар'ян Стефанович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури української мови, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

СТЕПАНЕНКО Микола Іванович, доктор філологічних наук, професор, ректор, Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

ТКАЧУК Марина Миколаївна, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу діалектології, Інститут української мови НАН України

ФАРІОН Ірина Дмитрівна, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови, Національний університет «Львівська політехніка»

ЯВОРСЬКА Галина Михайлівна, доктор філологічних наук, професор, головний науковий співробітник, Національний інститут стратегічних досліджень, м. Київ

ЯРОШЕВИЧ Ірина Арнольдівна, кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри бізнес-лінгвістики, ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»